



ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt 13, Sayı 2, Temmuz 2025
Vol. 13, Issue 2, July 2025

eISSN 2148-9858

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Hedefler ve Kapsam-Aims and Scope

Asia Minor Studies dergisi 2013 yılından beri yılda iki sayı olarak düzenli bir şekilde yayın yapmaktadır. Dergi özel veya resmi herhangi bir kuruma bağlı olmadan tamamen ülkesini ve milletini seven devlet ülküsünü kendine rehber edinen bir avuç akademisyenin çabalarıyla çıkarılmaktadır. En büyük gayemiz dinine, milli kültür ve geleneklerine bağlı ancak ileri medeniyeti hedefleyen, milletimizi ve devletimizi geleceğin çağdaş dünyasına taşıyabilecek akademisyen ve bilim insanlarımızın çalışmalarını Kilis gibi küçük bir ilimizden tüm dünyaya duyurabilmektir.

Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağlı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Tarih, Edebiyat, Dil vb. alanlarındaki araştırmalara yer verilmektedir. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğer Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.



Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

CEEOL
MLA
Sobiad
indexcopernicus
Crossref
Road Index
DRJI Index
Eurasian Scientific Journal index (ESJI)
Elektronische Zeitschriftenbibliothek (EZ3)
Mendeley index
CiteFactor
Acarindex
Scilit Scientific Literature
Academic Research index
WorldCat-OCLC
MIAR index
Google scholar
Sindex
Semantic Scholar

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences



Sahibi - Owner

Prof.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Baş Editörler - Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Alan Editörleri - Section Editors

Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ
Uppsala University
İsveç
Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE
Bakü Avrasya Üniversitesi
Azerbaycan
Prof. Dr. Orlin (orhan) SABEV (SALİH)
Academy of Sciences Bulgaria
Bulgaristan
Prof. Dr. Dimitri KOROBEİNİKOV
University at Albany
ABD
Doç. Dr. Necdet Yaşar BAYATLI
University of Baghdad
Irak
Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES
Klaipeda University
Litvanya
Prof. Dr. Mariya LEONTİÇ
Gotse Delçev University
Makedonya
Doç. Dr. Alim ABIDULIN
N.I. Lobachevsky State University of
Nizhny Novgorod
Rusya
Doç. Dr. İryna DRYGA
Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Ukrayna

Dr. Paschalis ANDROUDİS
Aristotle University of Thessaloniki
Yunanistan
Prof. Dr. Ramiz ASKER
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Azerbaycan
Dr. Dragana AMEDOSKI
Belgrade History Institute
Andorra
Doç. Dr. Milena PETKOVA
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Bulgaristan
Dr. Anca POPESCU
University of Bucharest
Romanya
Yrd. Doç. Dr. Hasan ASADI
Erdebil Üniversitesi
İran
Doç.Dr. Mehmet ALPTEKİN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye
Dr.Öğr. Üyesi Bilal GÖRENTAŞ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye
Dr.Öğr.Üyesi Osman TAŞKIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Türkiye

Danışma Kurulu – Advisory Board

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR
Milli Savunma Üniversitesi

Prof. Dr. Pınar ÜLGİN
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Ruhi ERSOY
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Taner AKÇACI
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Metin AKİS
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet EROL
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Ozan YILMAZ
Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin PAKSOY
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Abdurrahman BOZKURT
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Uğur DEMİR
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Muhsin HALİS
Kocaeli University

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ
Namik Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Murat FİDAN
Kastamonu Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent YILDIRIM
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Sinan Tankut
GÜLHAN
Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan ŞENER
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Dil Editörleri/ Language Editor

İngilizce/English

Dr.Öğr.Üyesi Gülten SİLİNDİR KERETLİ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Türkçe/Turkish

Dr.Öğr.Üyesi Muhammet Yasin Çakır
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Sekreter - Secretary

Dr.Öğr.Üyesi Mustafa KOYUNCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Cilt 13 Sayı 2, Temmuz 2025

Vol. 13, Issue 2, July 2025

Web: www.asiaminorstudies.com

E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

ASIA MINOR STUDIES INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 13 Sayı 2 - Vol. XIII Issue 2

Temmuz 2025 - July 2025

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

TARİH & HISTORY

BAHR-I SEFİD'DE BİR OSMANLI İSTİHKÂMININ TAMİRİ: KANDİYE KALESİ ÖRNEĞİ
(1820)/Repair of an Ottoman Fortification in the Mediterrenian Sea: The Case of Heraklion Castle
(1820) 1-30

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Mücahit Orkun İKİNCİ

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN XI. - XIII. YÜZYILLAR ARASINDA ORDUYU
KURTARMA ÇABALARI: PRONOIA SİSTEMİ/Byzantine Empire's Efforts to Improve the Army
between the 11th and 13th Centuries: the Pronoia System 31-47

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Kazım DOĞAN & Fatma ÇAPAN

CUMHURİYET DÖNEMİNDE RESMÎ DİL POLİTİKALARI VE TOPLUMSAL YANSIMALARI
(1923–1950)/Official Language Policies and Their Societal Impacts in the Republican Era: Turkey,
1923–1950 48-64

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Alper KASIMOĞLU

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NDE 1923-1960 DÖNEMİNDE İSKÂN POLİTİKALARI VE
FİNANSAL KURUMLARIN ROLÜ: KURUMSALLAŞMA, ENTEGRASYON VE KALKINMA
BAĞLAMINDA BİR İNCELEME/Settlement Policies And The Role Of Financial Institutions in The
Republic Of Turkey During The Period 1923-1960: An Analysis in The Context Of
Institutionalization, Integration, And Development..... 65-77

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Ramazan ÇELEM

II. DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA İTALYA'DAN MİSİR'A GÖTÜRÜLEN TÜRK
MÜLTECİLER/Turkish Refugees Taken From Italy to Egypt After World War II 78-101

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Dilgam AHMADOV

20. YÜZYIL TÜRK TİYATROSUNDA SAVAŞ VE MEHMET SEZAI'NİN “CİHAD-I
MUKADDES YAHUD TRABLUSGARP'TA OSMANLI- İTALYA CENGİ” ADLI PİYESİ/War in
20th Century Turkish Theater and Mehmet Sezai's Play Titled “Jihad-ı Mukaddes Yahud
Trablusgarp'ta Osmanlı- Italya Cengi” 102-120

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Edanur KAYMAKÇI

TARİH - HISTORY

Bahr-ı Sefîd’de Bir Osmanlı İstihkâmının Tamiri: Kandiye Kalesi Örneği (1820)

Repair of an Ottoman Fortification in the Meditterrenian Sea: The Case of Heraklion Castle (1820)

Mücahit Orkun İKİNCİ*

Öz

XVIII. yüzyıl, Osmanlı savaş konseptinde önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Önceki yüzyıllarda ağırlıklı fetih ve taarruz odaklı olan Osmanlı savaş anlayışı, bu yüzyılın başından itibaren yerini ağırlıklı olarak savunma ve mevcut olan şehir, kale ve toprakları korumaya dayalı savaş stratejisine bırakmıştır. Bu durum XIX. Yüzyıl’da da büyük ölçüde varlığını muhafaza etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti için kale ve istihkâmların tamiri ve tahkimi, savaşların seyri açısından oldukça önemli bir faktör olmuştur. Osmanlı kale ve istihkâmlarının savaş ve barış zamanlarındaki fiziksel durumlarını incelemek, savunma merkezli Osmanlı savaş stratejisinin somut çıktılarının ortaya konulmasında büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, Doğu Akdeniz’de önemli bir mevki olan Girit Adası’ndaki Kandiye Kalesi’nin 1820 tarihli tamiri üzerinde durulacaktır. Kalede yapılan mimari ve inşaat işlemleri, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Bina Eminliği Defterleri (BOA. D. BŞM. BNE. d.) tasnifinde yer alan 16257 nolu Kandiye Kalesi Keşif Defteri özelinde ele alınacaktır. 1821 yılında başlayan Yunan isyanının hemen öncesindeki bir tarihte defterin tanzim edilmesi, savaş zamanı öncesi savunma tedbirleri bağlamında defterin önemini artırmaktadır. Defterde tamire muhtaç olan ya da yeniden inşa edilecek kaleye ait mevkiilerin, inşaat işlemleri için yapılan planlar, inşaatla kullanılan malzemeler, yapılması gereken masraflar ve tamir işlerinden sorumlu olan kişiler hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmaktadır. Kale ve istihkâmların tamiri ve tahkimi için gerekli olan malzeme, yapılan binalar ve gider kalemlerinin gösterildiği bu defterlerin verdiği bilgilerden hareketle, alınan savunma tedbirlerinin ve dönemin istihkâmcılığının genel mahiyetini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kale, İstihkâm, Tamir, Keşif Defteri.

Abstract

XVIIIth century was a period in which significant changes took place in the Ottoman war concept. The Ottoman war concept, which was mainly focused on conquest and attack in the previous centuries, was replaced by a war strategy based mainly on defense and protecting existing cities, castles and lands, as of the beginning of this century. This situation continued to exist to a large extent in the 19th century. Therefore, the repair and reinforcement of castles and fortifications was a very important factor for the Ottoman Empire in terms of the course of the war. Examining the physical conditions of Ottoman castles and fortifications in times of war and peace is of great importance in revealing the concrete outcomes of the defense-centered Ottoman war strategy. This study focuses on the 1820 repair of the Heraklion Castle on the island of Crete, an important location in the Eastern Mediterranean. The architectural and construction works carried out in the castle are discussed specifically in the Heraklion Castle Keşif Book numbered 16257, which is included in the classification of the Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemî Bina Eminliği Defterleri (BOA. D. BŞM. BNE. d.) of the Presidency Ottoman Archives. The fact that it was drawn up just before the Greek War of Independence that began in 1821 and was a pre-war defensive measure increases the importance of the notebook. In the book provides information about the castle's locations that need repair or will be rebuilt, the plans made for construction, the materials used in construction, the costs to be incurred and the people responsible for the repair work. In the study, document analysis method, one of the qualitative research methods, is used. Based on the information provided by these books, which show the materials, buildings and expense items required for the repair and reinforcement of castles and fortifications, it is aimed to reveal the nature of the defensive measures taken and the fortification of the period.

Keywords: The Castle, Fortification, Repairing, Keşif Book.

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, orkun.ikinci@kilis.edu.tr, ORCID:0000-0002-2593-8121

Extended Summary

Castles were architectural structures that played a primary role in the administration and defense of cities and regions in Ottoman Empire. Ottoman castles became the most important places where wars took place, with the inward-looking defensive concept of war that took shape with military defeats. There was a gradual evolution from the field battles in the classical Ottoman war concept to the concept of castle sieges and, especially from the second half of the 18th century, castle defense. Considering the importance of castles, the Ottoman Empire paid great attention to ensuring that its castles, especially those of great strategic importance, were in a condition capable of resisting military attacks in terms of soldiers, ammunition, munitions and fortifications. Along with the provision of military garrisons, ammunition and munitions in the castles, the physical fortification of these complexes was another important issue. In addition to wars and military attacks, attempts were made to repair the walls of castles and the structures inside them against the damage caused by disasters such as earthquakes, floods, storms, volcanic eruptions and fires. Efforts were made to fortify and complete the castles by constructing buildings and settlements that were deemed essential but did not currently exist in the castle.

People who were experts in positive sciences such as mathematics and engineering, called *fenn*, were assigned to rebuild or repair fortifications and fortifications such as castles. In the classical period, these construction processes were managed by officials called Hassa Mimarları (Imperial Architects). On the other hand, the Ottoman Empire, which closely followed Europe from the 18th century onwards, realized the importance of positive sciences in wars and military affairs in parallel with the developments in Europe and made various attempts to form military technical classes that had a good knowledge of sciences such as mathematics, engineering and geography. In this context, military engineering schools called Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun (Naval Engineering School) and Mühendishâne-i Berr-i Hümayun (Imperial Engineering School) were opened in 1775 and 1795, respectively. Engineers or engineer caliphs who were trained here, together with the Imperial Architects, managed the construction and repair works of the castle according to the *usûl-i fenn* (principle of science). The military technical experts and officers who graduated from these schools later formed the core of the Engineer class, which had an important place in the Ottoman army.

The Imperial Architects and engineers were assigned as building supervisors for the construction and repair of the castle. They sent the survey books to the center, in which they recorded the plans of the construction works to be carried out during the reconstruction or repair of the castle construction, the methods and techniques to be used in the construction, the materials to be used, the worker groups to be employed in the construction works and the possible total expenses to be incurred as a report. If the pre-construction survey and estimated costs were deemed appropriate by the center, the necessary construction procedures were implemented.

The Ottoman Archives contain many documents and survey book records regarding castle repair and maintenance operations. In archive records, it is clearly possible to see what kind of repair process many castles went through during war or peacetime, what kind of methods were applied and what types of materials were used when fortifying the castles, what professions the construction workers were selected from, and the amount of workers' wages and total expenses. This situation enables the historian to obtain extensive information and generate ideas about the nature of Ottoman fortification and military construction.

This study focuses on the repair operations carried out in the Heraklion Castle based on the Hijri 1235 keşif book. The subject is discussed specifically in the book numbered 16257 regarding the repair of the Kandiye Castle, which is included in the Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi Bina Eminliği Defterleri. In the study, the document analysis method, one of the qualitative research methods, was used. In the light of the information in the notebook, it was aimed to reveal the general situation of Ottoman fortification and military architecture, especially in the repair of the Heraklion Castle in the first half of the 19th century. In addition, another purpose is to obtain and present information about the price economy of construction materials of the period based on the note book.

The fact that the island of Crete, located on the Hellenic arc, is a region where earthquakes occur frequently has caused the destruction of the castles on the island along with the settlements on it, and the collapse of many parts of the castles. For this reason, Heraklion Castle was in need of repair many times and was repaired. The earthquake closest to the date of the examined note book number 16257, which is Hijri 1235/Gregorian 1819-1820, is the earthquake of May 1810, which was felt in Crete and surrounding settlements and caused deep destruction and human loss in Heraklion. Indeed, it is seen in the note book that some of the repaired places were destroyed due to earthquakes. It is also known that the Heraklion Castle, which is adjacent to the sea, was damaged in places by storms and occasional floods. In addition to natural disasters, it can be said that the aim of repairing and fortifying Heraklion, which was a very important castle for the Ottomans, was important to the state on the eve of the Greek Revolt, whose footsteps were beginning to be heard on the dates of the castle's repair.

Giriş

Girit Adası'nda bulunan Kandiye, eski çağlardan günümüze Akdeniz'de bulunan en eski yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Bulunduğu stratejik konum itibarıyla tarihsel süreçte pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Venedik hâkimiyeti döneminde bu önemini korumaya devam eden Kandiye, 1669 yılında yaklaşık 25 yıllık bir kuşatmanın fetihle sonuçlanmasıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kuşatma esnasında oldukça hasar gören şehir ve kale, dönemin veziriazamı olan Fazıl Ahmed Paşa (ö. 1676) tarafından fetih sonrası onarılarak eski canlılığına kavuşturulmak istenmiştir (Gülsoy, 2001, s. 304). Şehirde bulunan bazı kiliseler camiye çevrilmiş, söz konusu yerleşim yerini şenlendirmek için çevre köylerden Rumlar ve Anadolu'dan pek çok Türk bölgeye iskân ettirilmiştir. (Adıyeke ve Adıyeke, 2024, ss. 48-56) Osmanlı döneminde nüfus açısından adanın en büyük şehri olan Kandiye, Girit Eyaleti'nin 1850 yılına kadar merkezi olmuştur. (Adıyeke ve Adıyeke, 2024, s. 64)

Kandiye, Levant ticaretinde önemli bir mevkiye sahip olan ve tüccar gemilerinin sıkça uğradığı bir limana sahiptir. Adada imal edilen zeytinyağı ve sabun bölgeye olan alakanın temel unsurlarındandır. Yine adada üretimi yapılan şarap, bal ve yağ ticareti de Venedik ekonomisi için önemli gıda maddeleri olmuştur. (Gülsoy, 2001, ss. 303-304). Öte yandan Kandiye, Akdeniz ile Ege Denizi'nin kesiştiği kilit bir noktada bulunmaktadır. Venedik hakimiyeti döneminde Kandiye, Batı'nın Doğu ülkelerine yakın ileri bir karakolu olarak görülmüştür. Osmanlı hakimiyetinde ise Anadolu ve Rumeli sahillerinin kilidi ve koruyucusu olan bir serhad olarak vasıflandırılmıştır. Kandiye'nin bu önemi, şehrin asayiş ve güvenliğini temin eden büyük bir kalenin bulunma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti için Akdeniz sahillerinde ileri bir karakol görevi gören Girit Adası ve buranın merkezi olan Kandiye'nin, lojistik, insan kaynağı ve istihkâm açısından korunaklı olmasına özen gösterilmiştir. Bu amaca binaen kale, savunma savaş stratejisinin Osmanlı harbiyesince benimsendiği 18. yüzyıldan itibaren gerekli görülen zaman ve durumlarda tamir sürecinden geçirilmiştir.

Osmanlı Devleti, kalelerinin tamirinde, tamir işlemlerine başlanılmadan önce, ilk olarak mühendislik ve mimarlık alanında uzman olan kimseler tarafından onarımın nasıl cereyan edeceğine dair ön muayene ve plan yapıp ilgili bilgiler kaydedilmekteydi. Hassa mimarları, bina eminleri ve daha geç tarihlerde Mühendishâne mühendis ve halifeleri¹ tarafından idare edilen bu vazifeyle, tamiratta yapılacaklar ve bunlar için gerekli tahmini masraflar ilgili defterlere kaydedilerek merkeze arz edilirdi. Klasik dönem Osmanlı mimarisinde masraf çıkarma yöntemi olarak ağırlıklı olarak keşif yöntemi kullanılmaktaydı. Tahmini fiyat çıkarılan kayıtlara kârname denilmekteydi. Buraya kadar olan süreç, tamiratla ilgili *Keşf-i evvel* (birinci keşif) işlemini ifade etmekteydi. Merkezin buna onay vermesi halinde onarım planı pratiğe geçerdi. (Yılmaz ve Dikmen, 2012, ss. 77-78) Öte yandan, yaklaşık bir maliyetin yapım öncesinde veriliyor olması tahmini olanla gerçekleşen tutar arasında fark oluşmasına sebep olabilmekteydi. Bununla birlikte *Keşf-i evvelde* zikredilmeyen veya ek bir tamiri gerekli kılan bir durumun söz konusu olmasıyla *keşf-i sâni* (ikinci keşif) yapıldı. Bina eminleri, Hassa mimarları ve mühendislerin tuttıkları bu kayıtlara *keşif defterleri* denilmekteydi. (Dündar, 2013, ss. 293-297; Serin, 2016, ss. 459-461)

Bu çalışmada, 16257 nolu Kandiye Kalesi'nin ilk tamirinden sonra yapılan ikinci tamirine içeren keşif defteri üzerinde durulmaktadır. Tamir edilen yerler tablo halinde yaklaşık maliyet fiyatlarıyla sunulmuştur. Maliyet hesaplamasında bazı işlem hatalarının olduğu tespit edilmiştir. Bunların tabloda doğrusu belirtilip (*) işareti konularak gösterilmiştir. Masraflar defterde akçe üzerinden hesaplanmış, defter sonunda toplam akçe ve guruş olarak karşılığı verilmiştir. Uzunluk ölçü birimi olarak zirâ kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi esas alınmış ve tamir planında yer alan malzemeler, fiyatları ve yapı türleri tablo ve grafiklerle betimlenmeye çalışılmıştır.

Kandiye Kalesi'nin Onarım Sebepleri ve Daha Önceki Onarımları

Serhaddât-ı kılâ-ı hâkâniyyeden (Sultan'ın sınır boylarındaki kaleleri) olan Kandiye Kalesi'nin Osmanlılar döneminde onarım sürecine değinmeden önce, kalenin tamir edilmesini gerekli kılan sebeplere yer vermek yerinde olacaktır. Tespit edilebildiği kadarıyla bölgede sıkça yaşanan depremlerin burada önemli bir sebep olduğu görülür. Helen yayı ve Girit hendeği üzerinde bulunan Kandiye, tarihsel süreçte depremlerin sıkça yaşandığı bir yer olmuştur. Adanın Osmanlı Devleti tarafından kuşatıldığı sırada 1662 ve 1665 yıllarında iki deprem gerçekleşmişken (Cengiz, 2023, s. 1536), adanın fethinden sonra ilk olarak Kandiye'de 1681 tarihinde bir deprem meydana gelmiştir. Deprem sebebiyle şehirdeki binaların üçte biri yıkıldığı, 3400 kişi öldüğü ve 2400 kişinin de yaralandığı görgü tanıklarınca kaydedilmiştir. (Vogt, 2001, s. 39)

Adada depremler 18. yüzyılda da meydana gelmeye devam etmiştir. Helenik yayda 1717 yılında meydana gelen bir deprem adanın tüm bölgelerinde önemli düzeyde hasar bırakmıştır. (Ambraseys ve Finkel, 2001, s. 107) Yine 1738'de Helen yayında ve 1741 yılında Rodos açıklarında deprem olmuştur. (Cengiz, 2023, s. 1536) Bu yüzyılda yıkıcı etkisi en büyük deprem ise Şaban 1183/ Kasım-Aralık 1769 tarihinde meydana gelmiştir. Söz konusu depremde Kandiye şehri en büyük hasarı alan bölgedeki yerleşim yerlerinden biri olmakla birlikte, kalesinin büyük bir kısmı yıkılmıştır. (Ambraseys ve Finkel, 2001, s. 113; Cengiz, 2023, s. 1536) 18. Yüzyıla ait son deprem felaketi ise 1780 yılında meydana gelmiştir. (Cengiz, 2023, s. 1536)

¹ Mühendishâne hocalarından Esad Efendi'nin Edirne ve havalisinin tahkimi ile görevlendirilmesine dair belge bu konuda verilebilecek bir örnektir. (BOA, C.AS.458/19119) (15 Safer 1245/16 Ağustos 1829.)

Çalışmanın odaklandığı dönem olan 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de Girit'te depremler meydana gelmiştir. 1810 yılında Şubat ve Mayıs aylarında olan depremler çok şiddetli bir şekilde hissedilmiştir. Şubat ayındaki depremde Kandiye'deki pek çok caminin, kente su getiren kemerlerinin, kale siperlerinin, tabyalarının ve tophanesinin ağır hasar aldığı bilinmektedir. (Adıyeke ve Adıyeke, 2012, s. 3) Mayıs ayındaki depremde ise, Kandiye kalesinin önemli bir kısmı yıkılmış ve Kandiye şehrinde 2000'e yakın kişi yaşamını yitirmiştir. Bu depremde Kandiye'de bulunan yapıların üçte birinin yıkıldığı yahut Kandiye'de sağlam olarak yalnız üç evin kaldığı da bu depremle alakalı anlatılar arasında yer almaktadır. (Vogt, 2001, s. 23,28) Bunun dışında 1814 ve 1815 yıllarında meydana gelen depremlerin de şehre küçük hasarlar verdiği bilinmektedir. Bu yüzyılda büyüklüğü ve yıkıcı etkisi olan bir diğer deprem ise 1856 yılında yaşanan ve etkisini en çok Kandiye'de gösteren deprem olmuştur. (Kellner-Heinkele, 2001, ss. 205-208; Adıyeke ve Adıyeke, 2012, ss. 1-38)

Çalışmada ele alınan defterde; depremler dışında doğal etmenler olarak fırtına² ve kalenin yer yer dış cephesini tahrip eden yoğun deniz dalgalarının da onarımı gerekli kılan faktörlerden olduğu görülmektedir. Nitekim defterde belli yerlerde fırtına ve şiddetli rüzgârın ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan dalgaların kalenin deniz tarafındaki mevkileri ve duvarları tahrip ettiği aktarılmaktadır. (BOA, D. BŞM. Deformasyon. 10, 14.) Kalenin tamir ve onarımını gerekli kılan olası bir diğer sebep de denizin nemli havasının kale bedeninde rutubete bağlı bir deformasyon oluşturabileceği yönündedir. Bu nedenlere bağlı olarak Kandiye Kalesi'nin 18. yüzyıl boyunca çoğunlukla depremlerden ve diğer doğal faktörlerden meydana gelen tahribattan dolayı pek çok kez onarıldığı görülmektedir.

18. yüzyılın ilk yarısında 1722, 1736, 1738 ve 1749 yıllarında ve yüzyılın ikinci yarısında 1762, 1770 ve 1776 yıllarında kale onarım görmüştür. 1738 yılında kalenin önemli bir mevkisi olan Nezaret Kapısı yeniden inşa edilmiş, Uğrun Kapısı ve çevre duvarları onarılmıştır. Bu sıralarda Ak Tabya, Baltalar Tabyası, Bâla ve Hûnî Tabya mevkileri de tamir edilmiştir. (Cengiz, 2023, ss. 1538-1541) 1770 yılında da kale hemen hemen tüm mevkileriyle onarılmıştır. (Cengiz, 2023, ss. 1541-1543) 16 Zilkade 1183/14 Mart 1770 tarihli bir belgede büyük ölçüde yıkıma uğrayan Kandiye Kalesi'nin tamire muhtaç olduğu ve merkezce atanan görevliler eliyle kalenin acilen tamir edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. (BOA, MAD. d. 9999, s. 225) 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği ve Rus donanmasının Akdeniz'de filo bulundurduğu bu dönemde kalenin, düşmanın olası bir saldırısına karşı korunaklı bir hale getirilmesi düşüncesinin de etkili olduğu burada ifade edilebilir. Bunun dışında 1776 yılı tamirinde Kule-i Kebîr mevkisinde tamir çalışmaları yapılmıştır. (Cengiz, 2023, s. 1546) Yüzyılın sonlarına doğru Şaban 1197/ Temmuz 1783 tarihli bir keşif defteri kaydında da Kandiye kalesinin yıkılan ve harap olan mevkilerinin onarıldığı görülmektedir. (BOA, D. BŞM.d. 16028, s. 3) Yine 13 Şaban 1201/1 Haziran 1787 tarihli bir keşif defterinde de Kandiye Kalesi'nin tamire muhtaç olan kısımları ve gerekli olan masraflar kaydedilmiştir. (BOA, D. BŞM.d. 16049, s. 2-4)

19. yüzyıla ait arşiv kayıtlarında Kandiye Kalesi'nin tamiri ve bunun için yapılacak keşif işlemleri ile alakalı bazı belgeler ve iki keşif defteri bulunmaktadır. Divan-ı Hümayun hâceganından olan Hacı Bedri Efendi Kandiye bina emini olarak tayin edilmiştir. 1817 yılında Kandiye kadısı ve naibi, kaledeki yeniçeri ağası, yerli ve kapıkulu yeniçerileri ve diğer askeri gruplar ile Girit defterdarı ve belde bulunan mimarlar tamir işinde Hacı Bedri Efendi'nin idaresinde harap olan kaleyi tamir etmekle görevlendirilmişlerdir. (BOA, C. AS. 22/994, 1, 23)

² Rüzgâr şiddetinden kaledeki bazı yapıların çatılarının uçtuğu veya harap olduğu kaydedilmekte. (BOA, D. BŞM. d. 16257, s. 2.)

Cemaziyelahir 1232/11 Mayıs 1817.) Hacı Bedri Efendi'nin kaledeki tophane mahalli ile diğer mevkilere olan tamirinde kullanılmak üzere Girit mukataasından kereste temin edilecekti. (BOA, C. AS. 775/32778, 18 Cemaziyelevvel 1232/6 Nisan 1817.) Girit mukataasında yeterli kerestenin olmamasından dolayı tophane damları için İstanbul'dan Kandiye'ye kereste gönderileceği söylenmiştir. (BOA, C. AS. 775/32778, 18 Cemaziyelevvel 1232/6 Nisan 1817.) İlâveten kalede bulunan topların kundaklarının da tamiri veya yeni baştan imali için Kandiye sakinlerinden Hanyalızade Halil Ağa görevlendirilmiş ve tairata başlanmıştır. (C. AS. 1058/46544, 9 Şaban 1232/25 Haziran 1817.) Fakat Hacı Bedri Efendi'nin tamir için gerekli malzeme ve masraflar için para temin ederken yaptığı usulsüzlük nedeniyle bu tarihten kısa bir müddet sonra, dönemin Girit valisi ve Kandiye muhafızı olan İbrahim Hilmi Paşa'nın merkeze onun bu durumunu bildirmesi üzerine Hacı Bedri Efendi idam edilmiştir. (BOA, HAT. 497/24409, 15 Şaban 1232/1 Temmuz 1817.)

Hacı Bedri Efendi'nin idamıyla ilerleyen süreçte, 1817 yılında yapılan keşif ve tamirata dair arşiv kayıtlarında bir keşif defterine rastlanılamamıştır. Bu durum Hicri 1235/ Miladi 1819-1820 yılına kadar onarım işleminin akamete uğradığı veya bu tarihlerde yapılması emredilen tamire dair keşfin ancak Safer 1235/Kasım-Aralık 1819 dolaylarında sona erdiği gibi ihtimaller söz konusu olabilir. Arşiv kayıtlarında bu soruyu açık bir şekilde cevaplandırabilecek bir veriye rastlanılamamıştır.

1 Safer 1235/ Kasım 1819 tarihli olan defterde kalenin tamire muhtaç olan yerlerinin keşfinin yapılması merkez tarafından emredildiği belgede bildirilmektedir. Tamir olunması gereken yerler masrafları ile kaydedilmiştir. Bu tamiratın yapımında başta Kandiye muhafızı Mustafa Paşa olmak üzere, Hanyalızade Halil Ağa ile bölgede bulunan belde mimarları görevlendirilmiştir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16247, s. 2) Bu keşifte kale için gerekli olan tamirata dair toplam masraf 55899,5 gurus olarak hesaplanmıştır. Bina emini olarak Mehmed Sadık Efendi'nin en son sayfada mührü bulunmaktadır. (BOA, D. BŞM. BNE.d. 16247, s. 14) *Keşf-i evvel* olması muhtemel³ bu keşifte, tophane, kale duvarları, liman, tabyalar mazgallar ve pek çok mevkinin tamir veya yeniden inşa edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu keşifte zikredilen yerlerle çalışmanın odağında olan diğer keşifte adı geçen yerlerin büyük oranda aynı yerler olduğu görülmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16247, s. 2-14.) İlk keşiften yaklaşık 4 ay sonra *keşf-i sani* yapılması, önceki keşifte önerilen tamiratın yeterli olmadığı ve kale için ikinci bir keşfin yapılması gerektiğini göstermektedir.

Çalışmada ele alınan defterin ait olduğu tarihe özel bir durumun da söz konusu olabileceğine dikkat çekmek gerekmektedir. Hicri 1235/Miladi 1819-1820 tarihinden kısa bir süre sonra 1821 yılında başlayacak olan Yunan İsyanı öncesi kalenin tahkim edilmesi ve olası saldırılara karşı korunması da 1820 yılı onarımının sebepleri arasında yer alabilir. Osmanlı kale onarım ve tamirlerinin de doğal afetler dışında savaş zamanlarında yahut savaşa hazır olması bağlamında barış dönemlerinde tahkim edilmesi gayesiyle onarıldığı bilinmektedir. Kalenin onarıldığı günlerde Rum tebaanın yoğunlukta olduğu bazı mevkilerde isyanın kıvılcımlarının ortaya çıktığı görülmektedir. İsyanın tarihsel sürecinde Girit'in neredeyse tamamında büyük çatışmalar meydana gelmiş ve Kandiye Kalesi aylarca isyancılar tarafından muhasara altında kalmıştır. 1824 yılı mayıs ayına kadar Kandiye'de isyan devam etmiştir. (Adıyeke ve Adıyeke, 2024, ss. 200-203) O esnada adada meydana gelen veba salgını ve Akdeniz'de Rum isyancıların lojistik ve ikmal yollarını tıkaması Girit'teki askeri birlikler ve şehir muhafızlarını zor durumda bırakmıştır. (Ahmed Cevdet Paşa, 1292, ss. 156-189). 15 Cemaziyelevvel 1234/12 Nisan 1819

³ Defterde yapılan keşfin keşf-i evvel olduğuna dair bir ibare bulunmayıp akabinde yeni bir keşif defterinin çıkarılması, bu defterin keşf-i evvel defteri olduğuna delalet etmektedir.

tarihli bir arşiv belgesinde ise, Kandiye Kalesi'nin asker, cephane ve mühimmat açısından ikmal ve muhafaza edilip durumun orada görevli bir tüfenkçi zabiti tarafından merkeze rapor edilmesi istenmektedir. (BOA, AE. SMHD. II. 39/260) Buradan hareketle Hicri 1235/Miladi 1820 yılında gerçekleştirilen tamir ve onarımın etkisi büyük doğal afetlerle birlikte kapıda olan bir savaşa karşı tedbir almak amacıyla da yapılmış olabileceği düşünülebilir.

16257 Nolu Keşif Defterinin Muhtevası ve Özellikleri

Bab-1 Defteri, Başmuhasebe Kalemi Bina Eminliği Defterleri tasnifinde yer alan 16257 nolu defter, arşiv kayıtlarında; “Girid adasında bulunan Kandiye Kalesi'nin tamire muhtaç kısımlarının tamir ve tekmlinden sonra yapılan keşfi gösterir defter” olarak kaydedilmiştir. Bu ibareden de anlaşılacağı üzere keşf-i evvelden sonra kale için gerekli olan ve keşf-i evvelde yer almayan yerlerin tamirine defterde yer verilmiştir. 20 sayfadan ibaret olan defterin 1, 18 ve 20. sayfaları boştur.

Önceki keşfe Hanyalızade Halil Ağa'ya havale edilen ve ilk keşiften sonra ikinci bir keşif yapılması emri gereğince bu defter tanzim edilmiştir. Bu keşfin genel idaresini üstlenmek üzere bir bina emini de görevlendirilmiştir. İlk keşif defterinde olduğu gibi defterin ilk sayfasında adı geçmeyen bina emininin, yine defterin son sayfasında mührü bulunan Mehmed Sadık Efendi olduğu anlaşılmaktadır. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 17.) Ona refakat etmek amacıyla hassa mimarı halifelerinden Selim Sabit Efendi ve Kandiye'de olan kale mimarları görevlendirilmişlerdir. Söz konusu tarihte Girit eyaleti valisi ve Kandiye muhafızı Seyyid el- Hâc Mustafa Paşa idi. Öte yandan Kethüdâ-yı bevvâbîn İbrahim Ağa, Girit defterdarı ve kâimmakâmı olan Seyyid Mehmed Efendi, hazine kâtiplerinden Ruznamçe Mustafa İsmet Efendi ve şehrin ulemasından eski müftü (müftî-i sâbık) Mustafa Efendi gibi kimseler de görevliler arasında yer almaktaydı. Askeri zümreden Kandiye Kalesi yeniçerileri zabiti Mehmed Said Ağa, yerli yeniçeri kethüdası Ömer Ağa ve Kandiye dizdarı İsmail Ağa gibi kişiler de keşif ve tamir işlerinde vazifelendirilmişlerdi. Defterin tarihi 11 Cemaziyelahir 1235/27 Mart 1820'dir.⁴

Defterde, tamir edilen mahaller alt başlıklar halinde ayrılmamış olup, tek bir başlık altında bütün olarak kaydedilmiştir. Ancak gerekli olan inşaat malzemeleri ve fiyatları kalem kalem zikredilmiştir. Malzemelerin ölçülerini belirtmek amacıyla tûlen⁵, arzen⁶ ve kadden⁷ olarak ebatları yazılmıştır. Fiyatlarda akçe baz alınarak hesaplamalar yapılmış, defterin sonunda toplam akçe tutarı ve onun gurusu olarak karşılığı yazılmıştır. Masraflara inşaatın yapılmasında kullanılacak iskele ve salıncak maliyetleri de eklenmiştir. Ölçüleri verilen

⁴ Defterde; “Kandiye kal'asının Tophânesi derûnunda mühimmât anbarı ve beden ve tabyalarda mevcûd mühimmât mahzenleri ve derûn-ı bîrûn-ı kal'ada beden ve tabya ve hendek duvarları ve hisariçeleri ve liman ve iskelesi ve sâir mîrî ebniyelerinde müşrif-i harâb ve mâil-i turâb ve muhtâc-ı ta'mîr olan mahalleri ba-emr-i âli Kandiye sükkânından Hanyalızâde Halil Ağa ma'rifetiyle ta'mîr ve tecdîd olunub... “ ibaresinde adı geçen yerlerin önceki keşif uyarınca onarıldığı fakat bu mevkiilerde önceki tamir işleminde eksik yapılan veya tamir edilmeyen yerlerin yapılan bu keşif sonucunda tekrar onarıma tabi tutulacağı belirtilmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 2.)

⁵ Uzunluk demektir. (Çağbayır, 2017, s. 803)

⁶ Genişlik demektir. (Çağbayır, 2017, s. 96)

⁷ Boy demektir. (Çağbayır, 2017, s. 1695)

malzemelerin birim fiyatları ile tûlen, arzen ve kadden ölçülerinin çarpımından terbi⁸ denilen gereken toplam malzeme metrekaresi hesabı da defterde kalem kalem verilmektedir.

Fakat bazı hesaplamalarda hatalar yapıldığı ve yanlış rakamların yazıldığı görülmektedir. Örneğin, Tophane meydanında kârgir⁹ mahzenler üzerinde molozların üzerine kireç-i horasan ile yenilenmesi işlemi için gereken malzeme birim fiyatı 45 akçe ve terbi⁸ 2583 akçe olup toplam masraf 116235 yazılacağı yerde 116225 yazılmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 3.) Bir başka örnek olarak, Kızıl tabyadan yerliler karakolhanesine varıncaya kadar olan duvarların derz yenilenmesi için gereken malzeme birim fiyatı 75, terbi⁸ 250 olup toplam masraf 18.750 akçe olarak hesaplanmak yerine, 16750 olarak hesaplanmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 8.)

Yapılan keşifte uzunluk ölçü birimi olarak zirâ kullanılmıştır. Arşın olarak da isimlendirilen zirâ, kendi içerisinde de türlere ayrılmaktadır. Alım-satıda kullanılan çarşı arşını dışında inşaat ve onarım işlemlerinde mimar arşını veya bina arşını ölçü birimi olarak esas alınmıştır.¹⁰ Tamir ve onarımda kullanılacak olan bazı malzemeler için farklı ağırlık ve uzunluk ölçü birimlerine de yer verildiği görülmektedir. Defterde mismâr (çivi), kurşun, demir, horasan kireci ve alçı için kıyye, kireç için kantar, moloz taşı için çeki ve kara turâb (siyah toprak) için yük ölçüleri kullanılmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 17.) Ölçü birimlerinin yerleşim yerine göre farklılık gösterdiği bilinmektedir. Bu ölçü birimleri ile ilgili tespit edilebilen kaynaklardan yola çıkarak bazı verilere ulaşılmıştır.¹¹

Kalede Yapılan Onarım ve Tamir İşlemleri

Defterin yapılan ikinci keşfi içermesine karşın, yapılan tamir işlemlerinin birinci keşften daha fazla olduğu görülmektedir. Defterde aktarılan tamir veya inşa işlemleri, usulleri ve kullanılan malzemeler, dönemin kale inşa stiline ışık tutmaktadır. Tamir sürecinde en çok yapılan işlemin duvar inşası olduğu görülmektedir. Kale duvarları, liman ve iskeledeki yerler, kale tophanesindeki yapılar, tabyalar ve orada bulunan siperler, kaledeki yerli yeniçeriler, müstahfızlar, azaplar ve gönüllüler gibi askeri garnizona ait olan karakol hanelerin ve kaledeki köşk ve yalıların duvarları tamire tabi tutulmuştur. O tarihlerde çimentonun henüz kullanılmaması sebebiyle yapılan duvarlarda malzeme olarak kum, kireç veya moloz taşları gibi maddeler birleştirilerek harç hazırlanmıştır. (Sınar, 2020) Defterde duvar inşasında sıkça zikredilen horasan harcı, tuğla ve kiremit gibi malzemelerin birleştirilmesiyle üretilen harç demektir. (Böke, Akkurt ve İpekoğlu, 2004, ss. 91-92) *Taşı mahlût* yani birden çok malzemenin

⁸ Sözlükte Terbi, murabba' olarak, tûl ve arzını hesap etmek, tarlayı veya araziye ölçmek anlamında kullanılmıştır. (Sami, 2015, s. 394)

⁹ Kâgir olarak da yazılıp, taş ve tuğladan yapılan binalar için kullanılan bir terimdir. (Çağbayır, 2017, s. 808)

¹⁰ III. Selim döneminde Mühendishâne-i Berrî'de arşın veya zirânın standartlaştırılması üzerine 1 mimar arşını; 12 hat=24 parmak=75,6 cm'e karşılık gelmektedir. (Kürkman, 2003, s. 117; Taşkın, 2005, ss. 141-142) Barkan'ın yayınladığı Kandiye kanunnamesinde 1 zirâ= 7 kabza= 28 parmak olduğu aktarılmaktadır. (Barkan, 2001, s. 352) Fakat genel olarak 1 mimar arşını 75,8 cm'ye tekabül¹⁰ ettiği görüşü kabul görmektedir. (Hinz, 1990, s. 73; Türkman, 2003, s. 116; Taşkın, 2005, ss. 141-142; İnalçık, 2016, s. 461)

¹¹ Buna göre, kıyye genel kabul olarak 1, 28 kg olarak kabul görmektedir. (Taşkın, 2005, ss. 96-97) 19. Yüzyılda Kandiye'de 1 kantarın= 44 okka= 55-56 kg olduğu bilinmektedir. (Kürkman, 2003, s. 144; Taşkın, 2005, s. 55) Öte yandan yük denilen ağırlık ölçüsünün Anadolu'da bir ata veya deveye yüklenen maksimum yük miktarı olduğu ve bunun da yaklaşık 144-160 kilografa tekabül ettiği bilgisi yer almaktadır. (Kürkman, 2003, ss. 411-412; İnalçık, 2016, s. 470) Taş, toprak ve barut gibi malzemeler için kullanılan çekinin = 4 kantar = 225-250 kg arası olduğu aktarılmaktadır. (Kürkman, 2003, s. 112; İnalçık, 2016, s. 462)

birleştirilmesi ile elde edilen harç bu manaya gelmektedir. Yine *seng-i küfekî* olarak adlandırılan taşların da kullanıldığı görülmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 11.) Küfekî; rengi açık, ağırlığı hafif ve kolayca yapıya işlenebilir yer yer boşlukları olup zamanla sertleşen bir taştır. (Kubbealtı Lugatı, 2024a) Duvar yapımında yer yer karo taşlarının da kullanılıp karo duvar inşa edileceği aktarılmaktadır (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 2-3, 10.)

Yapılan duvarlarda dolma duvar yapımı da pek çok yer için söz konusudur. Dolma duvar inşasında birbirine paralel iki sıra kazıklı çit, arasına toprak doldurmak suretiyle yere çakılırdı. Duvarı sağlamlaştırmak amacıyla yatay kalaslar da konurdu. Osmanlı klasik döneminde *palanka* adı verilen ve küçük kale olarak nitelendirilebilecek yapılarda veya tabyalarda dolma duvarlar sıkça görülmekte idi. Dolma duvarlı yapıların olası bir saldırı anında ancak yakın mesafeden atılan top atışlarıyla yıkılabilmekteydi. (Özgüven, 2001, ss. 1-12; Özgüven, 2009, ss. 171-172; Nicolle, 2010, s. 21)

Defterde müşahade edilen bir diğer duvar türü ise yonma duvardır. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 10) Kelime anlamı ile yonma; yontma kelimesinden gelmektedir. Yontma ise, bir şeyin dış yüzeyindeki çıkıntıları veya pürüzleri tıraşlamak ve düzeltmek anlamına gelmektedir. (Çağbayır, 2017, s. 1808) Yonma duvar ise, yontulup, tesviye edilen ve dış yüzeyine düzgün bir form kazandırılan duvar olarak tanımlanabilir. (Toprak ve Arslan, 2021, s. 2414) Duvar inşaatında tomruk taşının¹² da duvar bedeni için kullanıldığı görülmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 10-14)

Duvar inşası ile duvar bedenlerine ve yapının iç ve dış taraflarına derz yenilemesi yapıldığı görülmektedir. Defterde pek çok yerde şiddetli rüzgâr ve buna bağlı olarak gelişen deniz dalgalarından denize bitişik olan kale surları ve tabya duvarlarının zarar gördüğü belirtilmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 14-15.) Akdeniz ikliminin tüm yönleriyle kendini gösterdiği bir coğrafyada zamanla nemden derzlerin eskimesi doğal bir durumdur. Buna mukabil kale bedeninde, tophane mevkisinde ve tabya bedenlerinde pek çok yerde derz yenilenmiştir. Derzle birlikte gerekli görülen kısımlarda boya ve badana da yapılmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE.d. 16257, s. 8-11.)

Öte yandan pek çok yerde rıhtım imlâsı (doldurması) yapıldığı da defterde zikredilmektedir. (BOA, D. BŞM. BNE.d. 16257, s. 5, 9, 13.) Liman veya iskele gibi yerlerde sıkıştırılmış taş ve toprağın kullanılıp denizi doldurulmak suretiyle yapılan, gemilerin kıyıya yanaşması veya yük indirmesini sağlayan yapılara rıhtım denmektedir. (Kubbealtı Lugatı, 2024b) Kalede liman yakınlarında pek çok mevkiye rıhtım yapılması kalenin malzeme, erzak, insan kaynağı ve cephane açısından dışarı ile olan lojistik bağı ve ticaretinde oldukça önemlidir.

Tamir sürecinde kaledeki bazı bölgelerde sakıf (çatı), harpuşa¹³, nerdübân (merdiven), pencere ve kapı onarımı da yapılmıştır. Kalede büyük giriş güzergâhlarıyla birlikte tamir edilen bazı yapılara da yeni kapılar konulmuştur. Binaların içindeki kapıların meşe ağacından, kilidinin demirden yapıldığı görülmektedir (BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s.6). Öte yandan kale içerisindeki köşklerin ve tabyaların dış kapıları ve kalenin kapılarının yapımında demir parmaklıklar kullanılmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE.d. 16257, s.6.) Bunlarla birlikte duvar veya

¹² Bütün halinde olan iri taşlar için tomruk taşı denilmektedir. (Toprak ve Arslan, 2021, s. 2414)

¹³ Hâr ve puşt kelimelerinden türeyen bu kelime, Farsça eşeksirtı anlamına gelmektedir. (Çağbayır, 2017, s. 605) Dış etkenlerden korunmak amacıyla duvarların ve çatıların üzerini örterek yağmur ve karın birikmesini önleyen yapılara denmektedir. (Mimari Terimler Sözlüğü, 2024)

kapı tamiri ve yapımında tolos¹⁴ denilen birbirleriyle örüntülü kemer yapılarının duvarı veya kapıyı sağlamlaştırmak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Tüm bu işlemlerde yukarıda zikredilen görevliler dışında inşaat işlerinde bilfiil görev alan işçilerin de bilgisi defterde yer almaktadır. Duvarcı, rençber ve marangoz gibi meslek gruplarından kişiler ve aldıkları ücretler de kaydedilmiştir.

Tablo 1: Kandiye Kalesi'nin ta'mîr ve tecdîdinde çalışan işçiler ve aldıkları ücretler

Meslek	Yevm (Gün)	Ücret
Neccârân	1	45 para
Duvarciyân	1	45 para
Rençberân	1	20 para
Rençberân maa Hayevân	1	25 para

Kaynak: BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 17.

Tabloda yer alan verilerde usta ve amelenin ücretlerinin günlük olarak hesaplandığı görülmektedir. Böylece bir inşaat ustası ve amelesi çalıştığı gün kadar ücret almaktadır. Öte yandan neccâr (marangoz) ve duvarcı ustalarının daha fazla ücret aldıkları görülür. Zira inşaat işleminde kendilerine önemli sorumluluklar düşen bu zanaat sahiplerini kendileri için kabul edilebilir ücretlerle istihdam edebilmek inşaatın istenilen standartlarda bitirilebilmesi adına önem taşımaktadır. İnşaatlarda çalışanlar grubunun bolluğu veya azlığı ve temin edildikleri yerlerin inşaat yapılacak olan yere uzaklığı da ücretlendirmede belirleyici unsurlar olmuşlardır. İnşaatla kullanılacak malzemenin sevkiyatı için yük hayvanı bulunan rençberlerin de bulunduğu görülür. At, deve, katır, eşek, sığır ve manda gibi yük hayvanı olan rençberler, diğer rençber grubundan daha fazla ücret almaktaydılar. İnşaatlarda makinelerin henüz kullanılmadığı erken 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında askeri seferlerde, kara ticaretinde ve tarımsal üretimde olduğu gibi inşaat malzemesi taşınması ve sevkiyatında da yük hayvanları kullanılmaktaydı. Dolayısıyla inşaat için gerekli malzeme ve çalışacak usta ve amelenin ödenekleri içerisinde bu ameliyede kullanılacak hayvanın da temel ihtiyaçlarına yer verilmesi gerekmektedir. Defterde, yapım ve onarım işlerinde kullanılan malzemeler ve fiyatları da yer almaktadır.

Tablo 2: Kandiye Kalesi ta'mîri ve tecdîdi esnasında kullanılan malzemeler

Malzeme	Ölçü	Adet	Fiyat
Kebir Dolab	7 Arşın	1	600 para
Dolab	6 Arşın	1	440 para
Vasat Dolab	6 Arşın	1	280 para
Çatal zeytun koğuş		1	50 para
Çifte mane		1	70 para
Venedik koğuşu		1	120 para
Anadolu dolabı		1	400 para
Kestane duba		1	45 para
Kestane direği		1	40 para
Kestane kolluğu		1	23 para
Frengi sandal		2	1 para
Frengi sıvış (sıva)		3	1 para
Mismâr-ı Mahlûlât (Çivi)	1 Kıyye		100 para
Mismâr-ı Zağra		1	5 para
Mismâr-ı tahta		1	4 para
Mismâr-ı yeni kalıp		1	2 para

¹⁴ Tono kelimesinin Osmanlı Türkçesi'ndeki bir diğer telaffuz şeklidir. (Sami, 2015, s. 909; Çağbayır, 2017, s. 1689)

Def'a Frengi Kebir Sandal	1	2 para
Kireç Kantar	1	12 para
Moloz taşı	1 Çeki	25 para
Kurşun	1 Kıyye	60 para
Kebir tomruk taşı maa nakliye	1	200 para
Vasat tomruk taşı maa nakliye	1	80 para
Sağır tomruk taşı maa nakliye	1	30 para
Temür	1 Kıyye	90 para
Kara turâb	1 Yük	40 para
Horasan kireci	1 Kıyye	2 para
Kiremit	1	3 para
Alçı	1 Kıyye	4 para

Kaynak: BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 17.

Tablo 3: Diğer Malzeme veya Yapıların Ortalama Fiyatları

Malzeme	Terbî'an	Fiyat (Akçe)
Duvar (yeni)	1	480
Duvar (Karo)	1	650
Duvar (Kum ve Kireç gibi mahlût taştan)	1	120
Duvar (taşı yeni, kum ve kireç ile)	1	300-360
Derz (tek yüze)	1	30-60
Derz (çift yüze)	1	90
Merdiven	1	15
Kapı (Hicâzkârî ve Koğuş Tahtasından)	1	300

Kaynak: BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257.

Kullanılan temel malzemeler arasında taş ve toprağın ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunun yanında 17. yüzyıldan itibaren kale istihkâmcılığında meydana gelen değişimler dikkate alınarak duvar yapımında daha dayanıklı harç ve kireçlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sıkıştırılmış taş veya toprakla doldurulan kale bedenleri yeni teknoloji ateşli silahlara karşı görece daha fazla direnç gösterebilmekteydi. (Murphey, 2023, s. 219-220) Harç olarak alçının daha pahalı bir madde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan duvar türleri içerisinde yeniden duvar inşa etmenin daha pahalıya mal olduğu görülürken, karo duvarın en pahalı duvar türü olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce yıkılan yahut restorasyona ihtiyacı olan duvarların küçük enkazını oluşturan moloz taşları da kale ve rıhtımlarda yeniden inşa ve onarım işlemlerinde kullanılmıştır. (BOA, D. BŞM. d. 16527, s. 3, 9.) Öte yandan tomruk taşı denilen büyük taşlar da kale bedenlerinde yer alan yeni yapılan surlarla birlikte oyukların ve gediklerin kapatılması için kullanıldığı defterde görülmektedir. (BOA, D. BŞM. d. 16527, s. 14.) Tomruk taşının fiyatının görece fazla oluşu, bulunması daha kolay ve daha ekonomik moloz veya karışık taş tiplerinden oluşan malzemelerin yer yer tercih edilmesine sebep olmuştur. Bu ve benzeri durumlar, yapıların sağlam olması kadar devletin hali hazırdaki çıkarabileceği bütçenin de sarsılmaması gerektiği konsensüsüne bir örnek olarak gösterilebilir. İnşaat ameliyesinden önce keşif yapılması ya da masrafları fazla bulunan keşfin yerine yeniden bir keşfin yaptırılması bu gayenin bir sonucudur. Kalenin onarımına dair iki keşfin bulunması da ikinci keşfe neden gerek duyulduğunu açıklayabilecek ihtimallerden biri olarak düşünülebilir. İlaveten tüm malzemeleri diğer beldelerden ve uzak yerlerden getirmenin maddi ve fiziksel külfeti göz önünde bulundurulmuştur. Buradan yola çıkarak istisnaları olmakla birlikte mümkün olduğunca iktisadi kendi kendine yeterlilik ilkesinden taviz verilmemeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle sağlam istihkâmlara sahip olmaya dair merkezi yönetimin kale savunma stratejisinin, ancak gerekli masrafların kendi tatminkâr gelirlerine tanıdığı imkânla pratiğe aktarılabilirdi sonucuna ulaşılabilir.

Çatı ve damlarla birlikte kapılarda ve bina duvarlarında kolon ve kiriş görevi gören koğuş tahtası gibi ahşap malzemelerin de kullanıldığı görülmektedir. İnşaatla betonun henüz

mevcut olmaması kolon ve kiriş yapımında büyük ve sağlam koğuş tahtalarının kullanılmasını zaruri hale getirmiştir. Öte yanan ahşap malzemenin zeytin ve kestane ağaçlarından temin edildiği görülmektedir. Bu, adada var olan ağaç türleriyle ilişkili bir durumdur. Öte yandan Anadolu dolabı, Zağra çivisi, Venedik koğuşu¹⁵ ve Frengi sandal gibi malzemelerin zikredilmesi, adanın malzeme bakımından belli bir ölçüde diğer yerlere muhtaç ve bu tür inşaat malzemeleri temininde kendi yeterliliğini tam anlamıyla sağlayamadığı sonucuna araştırmacıyı ulaştırmaktadır. Nitekim 1232/1817 yılında yapılması planlanan onarımda Kandiye'ye bağlı köylerden kereste temin edilebileceği belirtilmesine rağmen kaledeki tophane damları için İstanbul'dan kereste gönderileceği öğrenilmektedir. (BOA, C. AS. 775/32778)

Tablo 4: Yapım ve Onarım İşlerinin Gerçekleştiği Mahaller

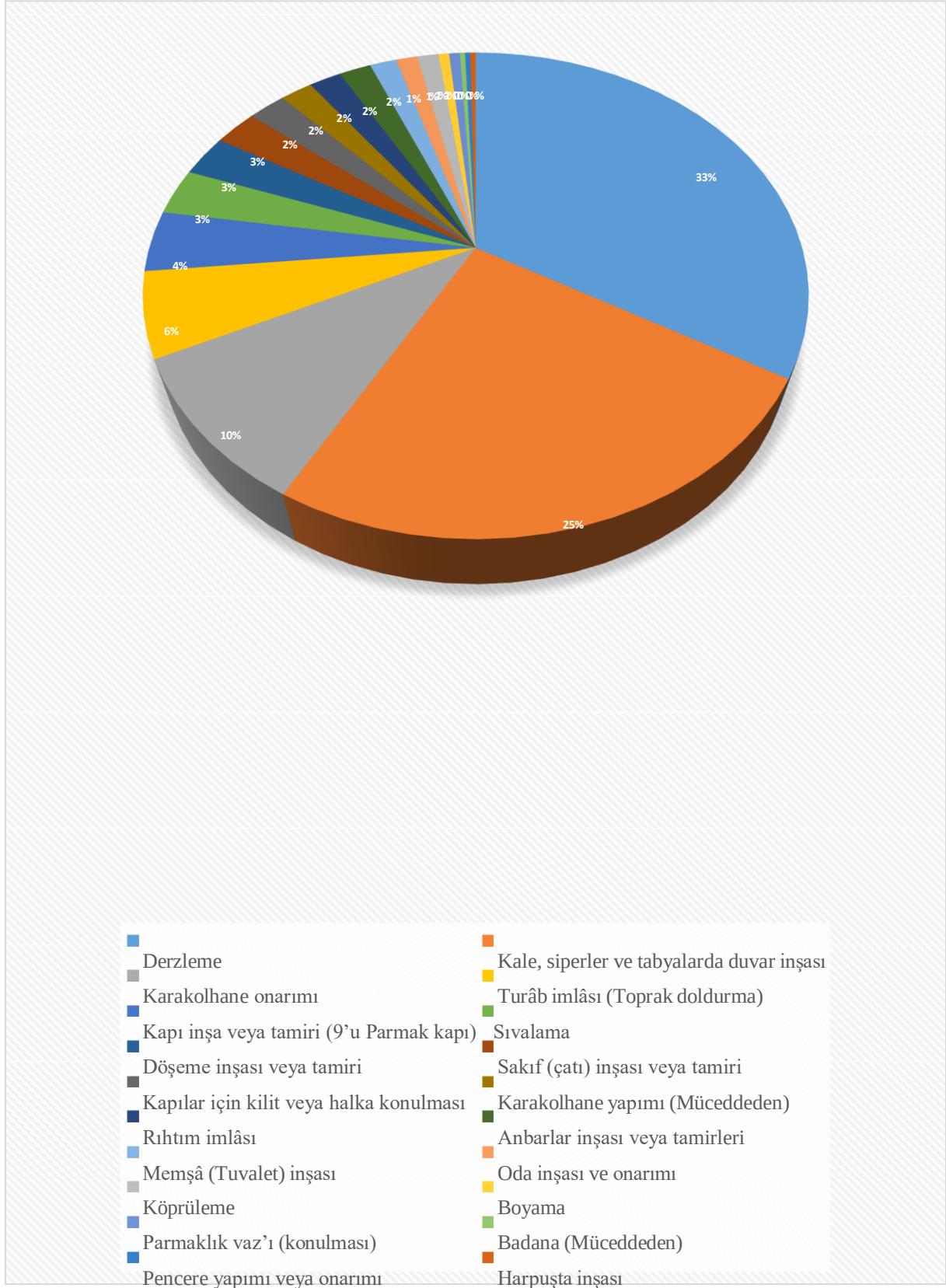
Yer-Bölge	İnşaatın Yapıldığı Yer
Tophane	Anbar
	Demirci Ocakları
	Avlu Kapısı
	Siper Duvarları
	Tophane Mahzeni
	Tophane Meydanı
Yalı Kasrı	Kasrın Duvarları
	Kasrın Kapısının Yolu
	Avlu
Yalı Köşkü	Yalı Köşkü
Küçük Yalı Köşkü	Hisariçeler
Kule-i Cedid	Köşk ile Liman arası
	Hisariçeler
	Kapısı
	Karakolhane
Baltalar Tabyası	Kum kapıdan toprak siperlere kadar olan yer
	Atık Yalı Köşkü
	Mazgallar
	Duvarlar
İbrahim Paşa Tabyası	Tabya Yolu
	Tabya
	Mazgallar
	Tabya
	Kabristan yolu
	Siperler
Nezaret Kapısı	Nezaret Kapısı
	Duvarlar
	Siperler
Yerli Karakolhanesi	Karakolhane ve civarı
Sultan Mehmed Han Camii	Beden Hendeği ve Kabristan
	Medreseler
İbrahim Paşa Kasrı	Kasrın yolu civarı
	Makras Tabya
	Topraklı Tabya
Güllelik	Kemerbaşı
Fındık Paşa Mahallesi	Muhafaza duvarları
Yenikapı	Yenikapı yolu
	Yenikapı tabyaları
	Tabya mazgalları
	Yenikapı barut cebehanesi
Topcu-yı Yemin	Karakolhane
Topcu-yı Yesar	Karakolhane
Karanlıkkapı	Karanlıkkapı
	Koltuk cebehanesi
	Karakolhane
Kızıl Tabya	Lokman Paşa Kasrı
	Siperler
	Memşâ (Tuvalet) civarı

¹⁵ Venedik Cumhuriyeti'nin 1797 yılında yıkılmasına rağmen şehirle olan ticari münasebetlerin bu bilgiden hareketle devam ettiği ifade edilebilir.

	Mühimmat anbarı
	Toprak tabyalar
Yürüyüş kapısı	Azebân karakolhanesi civarı
Kumkapı	Yerli karakolhanesi civarı
Yerli Kışlakları	Mühimmat anbarı
	Parmak kapı
Yahudiler Mahallesi	Segirdim duvarı civarı
Sultan İbrahim Tabyası	Mühimmat anbarı
	Siperler
	Parmak kapı
Limanda Kule-i Kebir	Müstahfızan odaları
	Hisariçeler
Limn	Taşlı iskele
	O civarda olan beden duvarları
	Ahşap köşk
	Çarşı
	Liman kapısı
Kale içi	Silah cebehanesi
Ak Tabya	Muhafaza duvarları
	Hendek kapısı
	Tabya kapısı
	Siper Duvarları
	Kuyu
	Yürüyüş kapısı
	Tabya içi
Kale dışı	Sefid Tabyası
Asıl Kale	Hendekler
Bıyıklı Tabya	Tabya duvarı
	Mâ-i leziz (Maden suyu) kaynağı civarı
	Karakolhaneler
Derviş Mağarası	Hendek duvarı
Hanya kapısı	Domuz damı civarı
	Hendek duvarı
	Lağım ağızı
Taşlı Tabya	Domuz damı
Gönüllüyân-ı yemîn Tabyası	Duvarlar
	Karakolhane
	Kapı
Koçili Tabya	Duvarlar
	Kapı
	Yürüyüş kapısı
	Tabya içinde karakolhane
Azebân Tabyası	Duvarlar
	Karakolhane
	Tabya köşesi
Gönüllüyân-ı yesâr	Tabya duvarı

Tablo 5: Yapım ve Onarım İşlemleri ve Adetler

No	Yapım veya Onarım Türü	Adet
1	Derzleme	107
2	Kale, siperler ve tabyalarda duvar inşası	79
3	Karakolhane onarımı ve inşası	31
4	Turâb imlâsı (Toprak doldurma)	18
5	Kapı inşa veya tamiri (9'u Parmak kapı)	14
6	Sıvalama	10
7	Döşeme inşası veya tamiri	9
8	Sakıf (çatı) inşası veya tamiri	8
9	Kapılar için kilit veya halka konulması	7
10	Karakolhane yapımı (Müceddeden)	6
11	Rıhtım imlâsı	6
12	Anbarlar inşası veya tamirleri	6
13	Memşâ (Tuvalet) inşası	5
14	Oda inşası ve onarımı	4
15	Köprüleme	4
16	Boyama	2
17	Parmaklık vaz'ı (konulması)	2
18	Badana (Müceddeden)	1
19	Pencere yapımı veya onarımı	1
20	Harpuştâ inşası	1



Grafik 1:
Yapım ve Onarım İşlemleri ve Yüzdelik Oranları

Yukarıda aktarılan tablo ve grafikten hareketle inşaat işleminin en çok yoğunlaştığı yer olarak Tophane ile kale içerisindeki tabyalar ve liman göze çarpmaktadır. Buralar dışında kalede olan Nezaret Kapısı ve Kumkapı gibi kapıların da yapım ve onarım sürecinden geçirildiği görülür. Depremler ve diğer unsurlar sebebiyle ciddi hasar olduğu diğer kaynaklarca ifade edilen Kandiye'deki yıkım ve hasarın büyük bir boyutta olduğu, defterde yapım ve onarımdan geçecek yerlerin bilgisiyle birleştirildiğinde doğrulanmaktadır. Kale kompleksi içerisinde bulunan hemen hemen her yerin inşaatı tabi tutulduğu görülmektedir. Şehrin dışı açılan kapısı olan limanın gemilerin rahatça gelebilecekleri rıhtımlar yapılarak işlevinin artırılması hedeflenmiştir. Askeri yardım ve iase aktarımı konusunda liman büyük bir öneme sahip olmuştur. Yunan İsyanı sırasında muhasarada kalan kalenin kara tarafından etrafı isyancılar tarafından uzun bir müddet abluka altına alınırken, sınırlı lojistik destek Rum denizcilerin saldırılarına uğramadan Kandiye Limanı'na ulaşabilen sınırlı sayıdaki Osmanlı ve Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1849) gönderdiği gemiler sayesinde olabilmektedir. Kalede yapılması planlanan bu keşfe ait tamirat listesinden hareketle başarılı bir istihkâm faaliyeti ortaya koyup koymadığını tespit etmek pek mümkün görünmemektedir. Fakat Kandiye'nin isyancılar eline geçmemesi kara ve denizden abluka altındaki kalenin askeri mimari ve teçhizat açısından güçlü bir istihkâm olduğuna dair bir çıkarım yapılmasına imkân vermektedir.

Tamirin gerçekleştiği konumlarda duvar inşasından daha fazla olarak derz yenilemesi yapıldığı görülmektedir. Derzlerin zamanla çürümesi veya yok olması savaşlar ve depremlerin sur ve binalarda bıraktığı yıkıcı etki kadar tuzlu deniz dalgalarının (telâtım-i emvâc-ı deryâ) kale bedeniyle teması ve nemli havadan kaynaklanan bir durumdur. (BOA, D. BŞM.d. 16527, s. 14, 15.) Yıkılan yapının yeniden inşasında veya tamirinde zaten yapılacak yeni derzleme işleminin dışında mevcut eskimiş derzlerin de temizlenmesi gerekmektedir. Nitekim deniz dalgaları ve nemden kaynaklı deformasyon, yapıların uzun bir müddet ayakta kalmasına karşı bir tehdit unsuru olmuştur.

Yıkımla beraber kaledeki büyük çaplı tamirin bir diğer sebebi de Kandiye Kalesi'nin bulunduğu konum itibarıyla muhkem bir yapı olarak kalması zorunluluğu olmuştur. Devletin önemi daha az veya iç bölgelerde olan kalelere karşı benimsediği mevcut olanla devam etme anlayışının¹⁶ aksine, sınırda olan ve kaybının Akdeniz hakimiyetiyle birlikte Anadolu ve Rumeli sahillerindeki asayişe ciddi tehdit oluşturabilecek potansiyelde bir yerin öneminin farkına vardığı anlaşılmaktadır. Yapılan inşaat türleri içerisinde tophane ve top atımının yapılacağı yerlerle kale duvarları ve tabya yapılarının inşası veya eskilerinin güçlendirilmesi ve karakol inşası gibi askeri mimariye ait düzenlemeler bunu doğrular niteliktedir.

Sonuç

Kandiye Kalesi, fethinden itibaren, idari, coğrafi ve stratejik açıdan Osmanlı Devleti için önemli bir kale olmuştur. Bu önemine binaen Osmanlı döneminde kale pek çok defa

¹⁶ Klasik dönemden itibaren Osmanlı idaresi, sınırda olan yahut belli açılardan ehemmiyeti olan kale ve istihkâmların tamiri ve modern standartlara göre inşa edilmesine dair seçmeci bir yaklaşım içerisinde olmuştur. (Murphey, 2023, s. 53-55.)

onarımına tabi tutulmuştur. Girit Adası ve çevresinde meydana gelen depremler ve diğer doğal afetler sebebiyle Kandiye Kalesi ve şehri büyük çapta yıkımlara uğramıştır. Deprem dışında şiddetli rüzgârlar ve deniz dalgalarının da kalenin belli bölgelerini tahrip ve tamire muhtaç hale getirdiği görülmektedir. Öte yandan Anadolu ve Rumeli sahillerini koruyan ve ileri bir karakol görevi gören bu kalenin olası savaşlar veya saldırılara karşı muhkem olması devletin her dönemde gözettiği bir durum olmuştur. 18. Yüzyılda Rusların Akdeniz'e girme çabası ve çalışmanın konusu olan keşif defterindeki tamir girişiminin 19. Yüzyılın başında çıkan ve devletin Rum tebaasının yoğun olduğu Girit'te tüm ağırlığıyla kendini gösteren Rum İsyanı'na karşı savunma önlemi almakla ilişkili olduğu çalışmada saptanmıştır. Nitekim bu isyan esnasında yaklaşık sekiz ay kuşatma altında kalan kale, Osmanlılar açısından lojistik ve insan kaynağı eksikliğine rağmen direnmeyi başarmıştır. Buradan hareketle kalede yapılan tamir çalışmasının genel anlamda başarılı olduğu söylenebilir.

Çalışmaya konu olan defterde önerilen inşaat işlemlerinin kalenin önceki keşif defterlerindeki onarımlarından daha fazla olduğu görülür. Bu durum kalenin büyüklüğünü ortaya koymakla birlikte, Kandiye'de meydana gelen 1810 depremlerinin yıkıcı etkisini de göstermektedir. İkinci keşifte masrafların ilkinde kıyasla daha fazla oluşu, tahmini masraflar ile gerçek masrafların birbiriyle örtüşmemesi durumuyla açıklanabilir. İki keşif arası malzemelerin fiyatlarının arttığı da düşünülebilir. Ancak burada masrafın daha yüksek çıkması, ikinci keşfin daha dikkatli ve kapsamlı bir şekilde yapıldığı sonucuna yönlendirmektedir. İlk keşifte bir mimar veya mimar halifesinin olmayışı, bir uzman gözetiminde yeniden keşfin yapılmasını gündeme getirmiş ve ikinci bir keşfin yapılması kararlaştırılmıştır. Diğer keşiflerde devletin mali açıdan masrafları minimum düzeyde tutma endişenin Kandiye kalesi için malzeme temini açısından geçerli fakat geniş çaplı tamir sürecine tabi tutulup muhkem bir yapı olabilmesi açısından geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Zira büyük hasar gören ve önemi büyük olan bu kaleye istihkâm vermek devlet açısından önde tutulan bir amaç olmuştur. Tamir edilen yerlerle birlikte yeni inşa edilen pek çok yapı da bulunmaktadır. Defterde birkaç yerde masraf çıkarılırken bazı istisnai hesaplama hatalarıyla karşılaşmıştır. Fakat tamire muhtaç olan yerler ve yapılacak olan tamir işlemleri ayrıntılarıyla zikredilmiştir. Dolayısıyla kalenin esaslı bir tamir sürecinden geçirilmesi planlanmıştır.

Bina eminleri, mühendisler ve hassa mimarları, Osmanlı'da erken askeri mühendislik ve askeri mimarının kendi dönemlerindeki temsilcileri olmuşlardır. İnşaat işleminde tecrübesinden faydalanılmak üzere marangozlar, taş ve duvar ustaları da istihdam edilmiştir. Fakat daha sonraki süreçte askeri mimarının sivil mimari ile ayrışmasıyla askeri mühendis okulundan yetişen mühendisler ve geleceğin İstihkâm askeri sınıfı subayları kale ve istihkâmın yapım ve onarımından sorumlu yegâne uzmanlar olarak hizmet vereceklerdir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Osmanlı Arşivleri (BOA)

1.1.1. Ali Emiri

Sultan II. Mahmud

AE. SMHD. II. 39/260.

1.1.2. Bab-ı Defteri

Başmuhasebe Kalemî

Bina Eminliği Defterleri

D. BŞM. BNE. d. 16028, 16049, 16247, 16257.

1.1.3. Cevdet Askeriye

C.AS. 458/19119, 775/32778, 22/994, 1058/46544.

1.1.4. Hatt-ı Hümayun

HAT. 497/24409.

1.1.5. Maliyeden Müdevver Defterler

MAD. d. 9999.

2. Telif Eserler

- Adıyeke, A. N. ve Adıyeke, N. (2012). 1856 Girit depremi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 1-38.
- Adıyeke, A. N. ve Adıyeke, N. (2024). *Kısa Girit tarihi* (2. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1292). *Tarih-i Cevdet* (C. 11). İstanbul: Matba'a-i Âmire.
- Ambraseys, N. N. ve Finkel, C. (2001). 1500-1800 döneminde Balkanlar'ın depremselliği üzerine yayımlanmamış Osmanlı arşiv bilgileri. E. Zachariadou (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (2001). XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ve ekonominin hukukî ve mali esasları. *Birinci cilt, Kanunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Böke, H., Akkurt, S. ve İpekoğlu, B. (2004). Tarihi yapılarda kullanılan horasan harcı ve sıvalarının özellikleri. *Yapı Dergisi*, (269), 90-95.
- Cengiz, H. A. (2023). XVIII. yüzyılda yaşanan depremler sonrası Kandy Kalesi'ndeki onarımlar. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 1534-1555.
- Çağbayır, Y. (2017). *Arap asıllı Türk alfabesiyle yazılmış Türkçenin söz varlığı Ötüken Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dündar, A. (2013). Osmanlı mimarsinde mimar ağalar ve defterleri. F. Hitzel (Ed.), *14th International Congress of Turkish Art* içinde (ss. 291-298). 14th International Congress of Turkish Art, sunulmuş bildiri, Paris: Collège de France.
- Gülsoy, E. (2001). Kandiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Hinz, W. (1990). *İslâm'da ölçü sistemleri*. (A. Sevim, Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihi-ı 1300-1600*. (H. Berktaş, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kellner-Heinkele, B. (2001). Bir Osmanlı kadısının girit'te çektiği çileler. E. Zachariadou (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kubbealtı Lugatı. (2024a, 10 Aralık). küfekî. <https://lugatim.com/s/RIHTIM> adresinden erişildi.
- Kubbealtı Lugatı. (2024b, 10 Aralık). rıhtım. <https://lugatim.com/s/RIHTIM> adresinden erişildi.
- Kubbealtı Lugatı. (2024c, 10 Aralık). uskundura. <https://lugatim.com/s/RIHTIM> adresinden erişildi.
- Kürkman, G. (2003). *Anadolu ağırlık ve ölçüleri*. İstanbul: AKMED.
- Mimari Terimler Sözlüğü. (2024, 10 Aralık). harpuşa. <https://mimariterim.com/harpusta/> adresinden erişildi.
- Murphey, R. (2023). *Osmanlı Savaşırken* (E. Ergöktaş, Çev.). Ketebe Yayınları.
- Nicolle, D. (2010). *Ottoman fortifications 1300-1710*. Oxford: Osprey Publishing.
- Özgüven, B. (2001). The Palanka: A characteristic building type of the Ottoman fortification network in Hungary. *11th International Congress of Turkish Art* içinde (ss. 1-12). EJOS, IV, 11th International Congress of Turkish Art, sunulmuş bildiri, Utrecht- The Netherlands.

- Özgüven, B. (2009). Palanka forts and construction activity in the late Ottoman Balkans. A. C. S. Peacock (Ed.), *The Frontiers of the Ottoman World* içinde (ss. 171-187). Oxford: Oxford University Press.
- Sami, Ş. (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. Çağrı Yayınları.
- Serin, M. (2016). Kıbrıs kalelerinin keşif dedfiterleri ve kalelerin tamiri (Osmanlı dönemi). *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss. 452-483). Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyumu, sunulmuş bildiri, İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Sınar, M. (2020, 10 Aralık). Taş tipleri ve taş ocakları. <https://romamimarligi.wordpress.com/2020/12/10/roma-yapim-malzemeleri-ve-duvar-yapim-teknikleri/> adresinden erişildi.
- Taşkın, Ü. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Toprak, S. V. ve Arslan, H. (2021). İstanbul Boğazı kaleleri keşif defterlerine bir örnek: 1796 tarihli keşif defteri. *Tarih Okulu Dergisi*, (53), 2404-2439.
- Vogt, J. (2001). Osmanlı topraklarında tarih boyunca depremsellik: batılı kaynakların ve tanıkların ifadelerinden örnekler. E. Zachariadou (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yılmaz, H. İ. ve Dikmen, S. Ü. (2012). Osmanlı döneminde kullanılan yaklaşık maliyet tahmin yöntemleri. *E-Journal of New World Sciences Academy NWSA-Engineering Sciences*, 7(1), 73-83.

Ekler

EK-1: Defterde Tamire Tabi Tutlan Yerler ve Masrafları

<i>Bahr-ı sefid sevâhîlinde vâkî 'Girid cezîresinde kılâ'-ı şâhâneden Kandiye kal'asının Tophânesi derûnunda mühimmât anbarı ve beden ve tabyalarda mevcûd mühimmât mahzenleri ve derûn-ı birûn-ı kal'ada beden ve tabya ve hendek duvarları ve hisariçeleri ve liman ve iskelesi ve sair mîrî ebniyelerinde müşrif-i harâb ve mâil-i turâb ve muhtâc-ı ta'mir olan mahaller ba-emr-i âli Kandiye sükkânından Hanyalı zâde Halil Ağâ ma'rifetiyle ta'mir ve tecdid olunub bu ana kadar reşide-i hüsn-i hitâm olmakdan nâşî kavâ'id-i mer'îyye üzere tekmilini keşf ve muâyenesi bâbında şerefbaşı-yı sudûr iden fermân-ı celilü's-şâna imtisâlen Girid eyaletiyle Kandiye muhafızı vezir-i âsaf-nazîr felâtûn-tedbîr devletlü inâyetlü Seyyid el-Hac Mustafa paşa hazretlerinin inzîmâm-ı re'î-yi âlîleri ve taraf-ı devletlerinden ta'yîn buyurulan kethüdâ-yı bevâbîn İbrahim Ağâ ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'î şerîf der-'aliyyeden bâ-emr-i âli me'mûr kılınan hassa mi'mârî hulefâlarından Selim Sabit Efendi ve Girid defterdârı ve kâimmakâmı atûfetlü Seyyid Mehmed Efendi ve Kandiye yeniçerileri zâbiti saâdetlü Mehmed Said Ağâ ve 'ulemâ-yı beldeden müftî-i sâbık Mustafa Efendi ve kütüb-i hazînedeki Mustafâ İsmet Efendi ve ağavât-ı kal'adan yerlû yeniçerileri kethüdâsı Ömer Ağâ ve Kandiye dizdârı İsmail Ağâ ve kal'a mi'mârları ve bi'l-cümle ma'rifetleriyle kal'a-i merkûmede binâ emînî mûma-ileyh kullarının ma'rifetiyle ta'mir ve tecdid olunan mahal ve mevazî-i müteaddide yegân yegân bi't-taharrî keşf ve mesâha ve tahkiik ve tedkik birle takvîm olunan defteridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur</i> Hurrire fi 11 cemâziyelahir 1235.					
Sayfa	No	Yapılacak Tamir ve Tecdid	Birim Fiyatı	Terbî'an Zirâ (Kare)	Yaklaşık Maliyet Yekûn Akçe
2	1	Tophâne derûnunda mevcûd mühimmât anbarı bâlâsında müddet-i vefîreden berü şiddet-i rüzgârdan sakfî harab ve perişan olmağla müceddeden dolabın zirâ'ında bir bırakma çit işli ve üzeri kestane ve bir çit işli yarım zirâ'da bir kuşaklı koğuş tahtası ¹⁷ kaplı sülüsânî cedid ve sülüsü atik kiremit pûşide sakfî ve mâhiyesine (mahyasına) ve etrâf-ı erbaasına bir arşın arzında horasan kireç sıvalı ve inşa olunan sakf tahtında vasatında bir aded battal süütunu tebdil ve ma' adası mevcudundan süütunlu ve balası cedid çapadan tabanlı ve anbar ve anbar-ı mezkûrun yümni tarafında mevcut duvarın balası münhedim olmağla sakfa müsâvî olunca iki zirâ' kaddinde kârgir duvarlı ve gün doğusu tarafında sakfa müsâvî olunca kalkan duvarı inşası ve iki aded temür parmaklık vaz'ı ve hicâzkârî kanatlı ve ittisâlinde koğuş tahtasından ahşap kapu inşası ve poyraz tarafında mevcut kalkan duvarında hicâzkârî parmaklık ve hicâzkârî kanatlı iki aded pencere küşâdıyla mevcûd döşemenin	480	900	432.400

¹⁷ Kiriş görevi gören kalın keresteye koğuş ağacı yahut kaoğuş tahtası denilmektedir. Bk. (Toprak ve Arslan, 2021, s. 2415.)

		<i>ta'miri ve yesâr tarafında müceddeden sütunlu ve tabanlı ve kuşaklamalı ve moloz taşından sakfa çıkınca dolma duvarlı iki tarafı sıvalı ve ahşap dehliz döşemesi inşası mevcûd nerdübânın tamiri ile ulyâ tabakasının inşası kaimen üç kat anbarın tanzîmi</i>			
2	2	Anbar-ı mezkûrun gün doğusu tarafında daşra/daire kapusunun iki tarafı seng-i küfekiden sökmeleri ve bâlâsı kezalik kemerli kapu küşâdı inşası	-	-	3600
2	3	Zikr olunan kapu ittisâlinde müceddeden mels harç ile seng-i küfekiden duvar inşası maa harc-ı iskele	480	20	9720
3	4	Tophane-i mezkûrenin temürçi ocakları mahallinde taşı mahlût mels harc ile iki tarafı derzli duvar inşası maa harc-ı iskele	900	36	10800
3	5	Yine bu mahall-i mezkûrede anbar duvarında taşı cedîd kum kireç ile duvar inşası	480	42,5	20400
3	6	Anbar-ı mezkûrun tabaka-i süfladan olan kapusunun etrafında mevcud duvarın bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	35	1050
3	7	Anbar-ı mezkûru derya tarafında yonma duvarının bir mikdârı münhedim olmakla taşı mahlût mels harc ile duvar inşası maa harc-ı iskele	300	4,5	1350
3	8	Yalı kasrının derun-ı tahtındaki duvarın taşı mahlût kum kireç ile yüzleme duvar inşası	120	84	10080
3	9	Tophane-i mezkûrenin havlu kapısı yesarı tarafında harap olan yerlerin taşı mahlût kum kireç ile duvar inşası maa harc-ı iskele	120	98	11760
3	10	Yalı kapusu tarikin tahtında çam sereninden birbirine mülâsık boyuna döşemeli ve kezâlik vela-beden önüne birbirine mülâsık iki kat döşemeli üzeri moloz taşı kum kireç ile rıhtım imlâsı inşası	360	42	15120
3	11	Tophâne tarafında mevcûd siper duvarlarının derûn ve bîrûnuna yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	401,5	12053
3	12	Zikrolunan tarîk-i mezkûrun yemin tarafında taşı cedîd kum kireç ile yüzleme duvar inşası maa harc-ı iskele	300	15	4500
3	13	Yalı kasrının havlu kapısı ittisâlinde kahve odası münhedim olmakla iki tarafı dolab sütunlu çapadan tabanlı bir tarafı dolma duvarlı üzeri dolabdan bırakma çirişli/çit işli, kebirinden kuşaklı koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî derun-ı etraf bâlâ ... sim işli ve ocaklı kahve odası inşası	600	105	63000
3	14	Mezkûr kahve odası pişegâhında avlu köşesinde vaki iki tarafı müceddeden taş duvarlı üzeri ahşab sakıflı turâb imlâlî hicâz-kârî kapılı derûnî taş basamaklı derun-ı birûnî derzli ve sıvalı menşâ inşası	600	13	7875
3	15	Kasr-ı mezkûrun mevcûd avlu duvarının iki tarafına çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	136,5	4095
3	16	Kasr-ı mezkûrun avlu duvarında bir mikdârı münhedim olmakla taşı mahlût kum kireç ile iki tarafı derzli duvar inşası	360	6	2280
3	17	Tophane mahzeni üzerinde taşı cedîd kum kireç ile iki tarafı derzli korkuluk duvarı inşası	480	78,5	37800
3	18	Yalı köşkü tabir olunur köşk üzerinde sakfın ta'miri ve üzerine cedîd kiremid puşidesi ve mahiyesine kireç-i horasan derzli ve tahtında tavanın nisf derecesi süllemini ve on iki adet kepenkleri inşasıyla bi'l-cümle döşemesinin inşası kaimen ta'miri	600	79	47450
3	19	Tophane meydanında kârgir mahzenler üzerinde mevcûd molozların üzerine câ-be-câ kireç-i horasan ile tecdîdi	45	2583	116225* (doğru hesap=116235)
4	20	Zikr olunan köşkün yemin ve yesarında mevcûd hisariçelerinin derûn ve bîrûnuna çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	60	250	15000
4	21	Küçük yalı köşkü kapısında kule-i cedîde varınca mevcûd hisariçelerin derûn ve bîrûnlarına çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	60	575,5	34530
4	22	Yine mahall-i merkumdan kule-i cedîde varınca liman tarafında mevcûd segirdim duvarının câ-be-câ çivileme derzi maa harc-ı salıncak	15		1650
4	23	Kule-i cedîdin hisariçelerinin ve mazgal ağızlarına ve derûn ve bîrûnuna çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	60	250	15000
4	24	Kule-i mezkûr kapısının ve nerdübân kapısının noksan temür küllâb ¹⁸ vaz'ı	300	8	2400
4	25	Zikrolunan derûn-ı kulede mevcûd karakolhânenin üzerine turâb imlâsı	45	40	1800
4	26	Baltalarda tabaka-i süflâda vaki' kum kapudan toprak siperler zahrında mevcûd astar duvarının nihayet yalı köşkü pişegâhına varınca câ-be-câ çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	15	242	3641
4	27	Yine zikrolunan duvarının arasında câ-be-câ kum kireç ile taşı mahlût duvar inşası maa harc-ı iskele	360	100	36120

¹⁸ Ucu eğri, çengel şeklinde cerrah aleti. (Çağbayır, 2017, s. 944.)

4	28	Yine bu mahalde atık yalı köşkü tahtında tabya duvarı veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdîdi mea harc-ı âdi nerdübân	15	80	1200
4	29	Yine mahall-i merkûmede taşı cedîd kum kireç ile derûnı bîrûnu derzli memşâ inşası	720	9	6480
4	30	Yine mahall-i mezkûre tabaka-i süflada atık yalı köşkü tahtında kapudan Karanlık kapuya varınca tabaka-i vasat beden ve duvarının veçhine çivileme derz tecdîdi mea harc-ı iskele	30	400	12000
4	31	Yine mahall-i mezbûreden yalı köşkü ittisâlinde deryaya nazır toprak siperler tahtında olan mazgal ve duvarlarının bîlkül derz ve çivilemesitecdîdi	30	99	2970
4	32	Yine mahall-i mezbûrede İbrahim Paşa tabyası tahtında şu siper duvarının veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdîdi mea harc-ı iskele	15	160	2400
4	33	İbrahim Paşa tabyası tarihinde ve ittisâlinde olan makras duvarında câ-be-câ taşı cedîd kum kireç ile duvarlar inşâ mea harc-ı iskele	480	187,5	90000
4	34	İbrahim Paşa tabyasında mevcûd kârgir karakolhânelerin bîrûnuna kum kireç ile derz tecdîdi	30	30	900
4	35	Nezâret kapusuna nâzır makras derûnunda ve bîrûnunda hendek ve duvarlarında yerlûyan karakolhânesine varınca câ-be-câ çivileme derz tecdîdi mea harc-ı iskele	15	640	9600
4	36	Yerlû karakolhânesinden karanlık kapuya varınca tabaka-i vasat bedeni duvarının veçhine çivileme derz tecdîdi mea harc-ı iskele	30	616	18481
4	37	Mahall-i mezkûre pîşegâhında hendek duvarının câ-be-câ taşı cedîd kum kireç ile yuzlama veya boulma ve çivileme tecdîdi mea harc-ı iskele	90	128	11520
5	38	Baltalarda tabaka-i vasat bedeninin üzerinde mevcûd mazgalların derûn ve bîrûnuna bi'l-cümle çivileme derz maa harc-ı salıncak	60	440	26400
5	39	Mahall-i mezkûrede tabaka-i süflada incek kapu fevkinde tabya duvarının muhafazası için bir yüzlü taş-ı cedîd ile mels harc ile duvar inşası	450	51	22950
5	40	Mahall-i mezkûr pîşegâhında toprağı muhâfaza için mevcûd sedd ve duvarının yüzüne câ-be-câ çivileme derz tecdîdi	15	136	2040
5	41	Mahall-i mezkûrede parmak kapu bâlâsında dolabdan köprülemeli üzerine taşı cedîd kum kireç ile harpuştâ inşası			2400
5	42	Yine baltalarda tabaka-i bâlânın seğırdim duvarında olan mahallerin cedîd taşdan kum kireç ile duvar inşası ve mâ adası çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	480	135,5	65040
5	43	Mahall-i mezkûrda tabaka-i bâlâda mevcûd sekirdim duvarının bazen taşı cedîd kum kireç ile yüzleme duvar inşası maa harc-ı iskele	360	16	5760
5	44	Yine mahall-i mezkûrede zikrolunan sekirdim duvarının bi'l-cümle çivileme derzi maa harc-ı iskele	30	132	3960
5	45	Yine baltaların tabaka-i bâlâdan duvarında siperleri mürur-ı ezmine ile külliye münhedim olmağla taşı mahlût kum kireç ile mazgal ağızları som etrâf-ı erbaası taş duvarlı derûnı rıhtım imlâlî bîrûnu derûnu derzli siper duvarı inşası	540	388	209520
5	46	Tabya-yı mezkûrun dört köşesinde mazgallar tahtında mevcûd duvarı veçhine (önüne) yer yer çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	15	246	3690
5	47	Tabya-yı mezkûrun bir tarafında müceddeden yüzleme duvar inşası maa harc-ı iskele	480	68	32640
5	48	Salîfî 'z-zikr tabyanın kabristan tarikinin muhafazası için taşı cedîd kum kireç ile iki taraflı derzli duvar inşası	480	6	2880
5	49	Sultan Mehmed Han câmi'-i şerîfî kabristânında vâki' beden hendeği derûnunda mevcûd şu astar duvarının câ-be-câ yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	90	480	40500
5	50	Hendek-i mezkûrun nihayet poyraz tarafında mevcûd tabya tahtında hendek duvarının müceddeden taşı mahlût kum kireç ile yüzleme duvar inşası maa harc-ı iskele	360	39	14040
5	51	Tabya-yı mezkûrun mevcûd siperinin derûn ve bîrûnuna çivileme derz tecdîdi	60	112	6720
5	52	Baltalardan tabaka-i bâlâ tahtında seğırdimler münhedim olmağla ve hisariçeleri perişan olduğundan taşı mahlût kum kireç ile hisariçeler inşası	540	11,5	6210
6	53	Mahall-i mezbûrdan Sultan Mehmed Han Câmi'-i şerîfî medreseleri ittisâline varınca beden ve duvarı ve üzerinde hisariçeleri münhedim olmağla taşı mahlût kum kireç ile bir yüzlü duvar inşası ve fevkinde müceddeden hisariçeleri inşası maa harc-ı iskele	360	1638	589680
			540	41	22235
6	54	Mahall-i mezkûreden medreseler köşesinde mevcûd siper duvarının yüzlemesi münhedim olmakla taşı mahlût kum kireç ile yüzleme bir köşesi som duvar inşası maa harc-ı iskele	360	90	45360
			540	24	

6	55	Mahall-i mezkûr tarikinde mevcûd duvar veçhine çivileme derz tecdîdi	30	35	1057
6	56	Yine mezbûr medreseler tahtında makras duvarının bir yüxlü olduğundan bazen yara doldurması ve yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	90	266	23940
6	57	Yine mahall-i mezkûrda müceddeden taşı cedid korkuluk duvarı inşası maa harc-ı iskele	480	114	54900
6	58	Nezaret kapısı bâlâsında parmak kapu derûnunda turâbı hıfz için mevcûd duvarın veçhine bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	30	86	2580
6	59	İbrahim Paşa kasrına mürur olunacak tarikin bir tarafına taşı cedîd karo duvar inşası maa harc-ı iskele	650	81	36450
6	60	Mahall-i mezkûrda makras tabyasına mürur olunacak kapu olmadığından taş sökeleri mevcûd koğuş tahtasından kaplu meşe ağacından kuşaklı demir kilid ve halkalı ahşap kapu inşası	-	-	6000
6	61	İbrahim Paşa köşkünün tarikinde mevcûd tabyanın bazen yüzleme ve bilcûgmle çivileme derz tecdîdi	90	24	2160
6	62	Yine mahall-i mezkûrda köşkün tarikinde korkuluk ve duvarının derûn ve birûnuna bazen yüzleme veya yüzleme ve bi'l-cümle derz tecdîdi	90		13050
6	63	İbrahim Paşa kasrı pişegâhında turâblı tabya tahtında turâbı zindandan hutut için hafr-ı esas ile taşı cedîd kum ve kireç ile duvar inşası maa harc-ı iskele	480	1563,5	750600
6	64	Güllelik kemer başında bir yüzlü taşı mahlût korkuluk duvar inşası maa harc-ı iskele	360	27	9720
6	65	Fındık Paşa mahallesine mürur olunacak parmak kapu ittisâlinde muhafaza duvarının bazı mahalli münhedim olmağla taşı mahlût yüzleme /yüzleme duvarı inşası maa harc-ı iskele	360	23,5	8535
6	66	Topraklı tabyanın mühimmat anbarı üzerinde ahşap sakfın bir mikdârı münhedim olmağla üç aded çapadan bırakma giriş üzeri koğuş tahtası kaplu bi'l-cümle turâb imlâlî tahtında iki tarafı birer ve ikişer arşun ... cedîd duvar ilavesiyle anbar-ı mezkûrun kaimen tanzimi	600	46	27750
6	67	Yine bu mahall ittisâlinde mevcûd duvarı çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	72	2160
6	68	Güllelik ittisâlinde (bitişiginde) harap olan parmak kapuya üç sıra kuşaklı ve âlâtı tekmiil parmak kapu inşası	-	-	7200
6	69	Turâb tabya tarikinde setr ve duvarının ... mahlût yüzleme duvar inşası maa harc-ı iskele	360	35	12600
7	70	Güllelik üzerinde siper duvarının bazan yüzölme/yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	60	216,5	12990
7	71	Toprak tabya pişegâhında taşı cedîdi kum kireç ile karakolhâne inşası	720	9	6480
7	72	Güllelik nam mahalden yenikapuya varınca şu beden duvarı bâlâsına korkuluk ve duvarının bazen yüzölmesi/yüzlemesi ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	75	-	18000
7	73	Yeni kapu mevkiinde tariki sedd için cedîd taşlarıyla iki tarafını kum kireç ile derzli duvar inşası	480	6	1440
7	74	Yeni kapu fevkinde vaki tabyanın mevcûd duvarına devşirme uylama derz tecdîdi	30	40	1200
7	75	Yeni kapuda barut-ı siyah cebehanesinin daşra kapusunu koğuş tahtasından hicâzkârî kapu maa temür kilid ve halka vaz'ı	-	-	3000
7	76	Zikrolunan cebehanesinin avlusu duvarı münhedim olmağla taşı cedîd karo duvar inşası maa harc-ı iskele	450	30	13500
7	77	Duba-yı yemîn karakolhânesinden topi-i yesar karakolhânesine varınca segirdim duvarının ba'zen yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	75	-	16500
7	78	Tabyay-ı bâlâda mühimmât mahzeninin sakfı uskunduraya ¹⁹ alınıb iki tarafının münhedim olan duvarın taşı mahlût duvar inşası ve dolabdan noksan giriş tebdili turâb imlâsıyla bir aded tahta kapu inşa ile kâimen ta'mir ve tanzîmi	720	25	18000
7	79	Zikrolunan yüksek tabyanın mevcûd siper duvarlarının mazgal ağızları noksan som derûn ve birûnunu bazen yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derzi tecdîdi maa harc-ı salıncak	90	260	23400

¹⁹ Küçük deniz taşıtlarının karaya yatmasını engelleyen yarı daire formunda payanda veya çıkıntı. (Kubbealtı, 2024.)

7	80	Zikrolunan tabya kapusunun iki tarafında nısf derecesi taşı cedid ilavesiyle derzli ve kapu bälâsı atık dolabdan köprülemeli ve müceddeden parmak kapulu âlât tekmlî asma kilitli parmak kapu inşası	360 900	13 13	16612
7	81	Zikrolunan yüksek tabyanın mazgalları tahtında bir yüztlü mevcûd şu duvarın etraf-ı erba'asına devşirme yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	60	50	3000
7	82	Kırk neddüban makarasından müstahfızanın birinci karakolhânesine varınca mevcûd segirdim duvarının yüzünde misvak ağaçları kat'ı ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	75	900	67500
7	83	Bu mahall ittisâlinde yürüyüş kapısı fevkinde taşı cedîd kum kireç ile korkuluk korkuluk duvarı inşası	480	6,5	3240
7	84	Karanlık kapu makrası derûnunda devşirme/düşürme yüzleme/yüzleme duvar inşası	120	50	6000
7	85	Karanlık kapu pişegâhında koltuk cebehanesinin bir aded kirişi tebdili ve mevcûdunun üzeri kestane direğinden kuşaklı koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî ve bir tarafının duvarı inşasıyla kaimen tecdîdi	360 480	25 18,5	18000
7	86	Karanlık kapudan Hanya kapusına varınca segirdim duvarı vechine çivileme derz maa harc-ı salıncak	45	-	37350
7	87	Yine karanlık kapu fevkinde cedîd taşdan kum kireç ile karakolhâne inşası	720	9	6480
7	88	Zikrolunan mahalde mevcûd karakolhâne ta'miri	360	9	3240
8	89	Kızıl tabya nam mahalde deryaya nazır Lokman Paşa kasrı dimekle maruf fevkani iki direk kasrın üzerinde mevcûd sakfın aktarma kiremit ve noksanı tekml ve meremmet-i sakf ve mahiyesine/mahyasına horasan kireci vaz'ı ve tebdil-i makras ve tahtında vaki süllemine tavanın ta'miri ve dehliz ... basma tavanı inşası ve derya tarafında sakife müsâvî taşı mahlût duvar inşası ve derûnunda dõşemelerin ta'miri ve hicâzkârî kanadillerin tecdîdi ve bi'l-cümle beyaz sıvası inşası ve hicâzkârî kapuları inşası ve bir mikdâr dõşemesini ve kenef ve absdesthane inşası sair edevâtı tekml elvan boyalı dâire-i mezkûrun kâimen ta'mir ve tecdîdi	720	253,5	182520
8	90	kasr-ı mezkûrun etraf-ı erbaasında mevcûd yerlerin ta'miri ve yel kovanların tecdîdi	90		5760
8	91	Kızıl tabya bälâsında mevcûd siperlerin derûn-ı bîrûnunda yüzleme ve çivileme mazgal ağızlarının ta'miri ve bi'l-cümle derz tecdîdi	90	240	21600
8	92	Tabya-yı mezkûrun derûnunda etraf-ı erbaası taş duvarlı üzeri turâb imlâlî derûn-ı bîrûn derzli hicâzkârî kapulu memşâ inşası	1080	6	6660
8	93	Memşâ-yı mezkûrun ittisâlinde müceddeden iki tarafı derzli duvar inşası	480	6	2880
8	94	Zikrolunan kızıl tabyanın siper duvarı tahtında şu tabya duvarı vechine bazen yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	45	1900	85500
8	95	Kızıl tabyada mühimmat anbarı üzeri fesh birle iki tarafın duvarları inşası dolabdan kirişli kezâlik kuşaklı turâb imlâlî ahşap kapulu anbarın ta'mir ve termîmi	600	84	50400
8	96	Kızıl tabya pişegâhında turâb tabya tahtında duvarı vechine çivileme derz maa harc-ı salıncak	45	126	5670
8	97	Yürüyüş kapusundan azeban-ı yemin karakolhânesine varınca tabya tahtında duvar vechine bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	198	5940
8	98	Kızıl tabya nihayeti köşesinden kum kapuda yerlüyan karakolhânesine varınca derya tarafında yedek duvarı bälâsında mevcûd hisariçeli siperlerin derûn-ı bîrûnuna bazen yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	75	250	16750* (doğru hesap=18750)
8	99	Azebân-ı yemin karakolhânesinden zikr olunan kum kapuda yerlüyan karakolhânesine varınca mevcûd seğirdim duvarının vechine bazen yüzleem ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	60	1580	94800
8	100	Zikrolunan mahallerin vasatında ... pişegâhında parmak kapu müceddeden derûn ve bîrûnu derzli duvar inşası maa harc-ı iskele	480	52,5	25200
8	101	Zikrolunan siperler sırasında dört aded karakolhânelerin bi'l-cümle derzleri	120	36	4320
8	102	Yerlüyan kışlakları pişegâhında mühimmat anbarı üzerrinde beş aded kiriş tebdil ile müceddeden kuşaklı tahta dõşemeli turâb imlâlî yalnız sakif inşası	360	84	30240
8	103	Zikrolunan yerlü kışlası pişegâhında parmak kapu fevkinde çapadan köprüleme ve üzerine nim zirâ' duvar inşası	480		4800

8	104	Kum kapudan yerliyan karakolhânesinden Sultan İbrahim karakolhânesine varınca leb-i derya tarafında beden üzerinde siperlerin derûn-ı bîrûnuna câ-be-câ yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz maa harc-ı salıncak	90	1640	147600
8	105	Zikrolunan karakolhânenin ittisâlinde taş duvarlı derûn ve bîrûnu derzli kapusu noksan memşâ inşası	960	14	13440
9	106	Kum kapudan Yahudiler mahallesine varınca mevcûd seğirdim duvarı veçhine câ-be-câ yüzleme bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	60	320	19500
9	107	Yahudiler mahallesi karşısında mevcûd seğirdim duvarının bir mikadr mahalli münhedim olmakla taşı mahlût karo duvar inşası	360	16	6000
9	108	Sultan İbrahim tabyasında mühimmat anbarı üzerinde kirişleri mevcûd kestane direği kuşaklı koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî sakf inşası ve tahtunda bir zirâ'' kaddinde duvar ilavesi tecdîdi	420	50	21000
9	109	Zikrolunan siperler arasında mevcûd karakolhânelerin derûn-ı bîrûnuna bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	120	27	3240
9	110	Yine Sultan İbrahim tabyası parmak kapısı üzerinde dolabdan sıra köprüleme üzerine duvar inşası	720		5040
9	111	Zikrolunan parmak kapudan varilciler mahzenlerine varınca sekirdim duvarı veçhine câ-be-câ yüzleme ve bi'l-cümle derz tecdîdi	60	150	9000
9	112	Liman ağzında vaki kule-i kebîrin bâlâsında müstahfızan iskânı için tahtânî odaların yüz tarafında ve bulma duvarı üzerinde turâblı sakıfları harap ve perişan olmakla yüz tarafının duvarı nısf derece taş-ı cedid inşasıyla derûnlarında yonma duvarları inşası ve üzerinde ahşap sakf turâb imlâlî hicâzkârî kapu ve temür kilid ve halka vaz'ı odaların tanzîmi	270	188,5	50695* (doğru hesap=50895)
9	113	Kule-i kebîr-i mezkûrun bâlâsında etraf-ı erbaasının hisariçeleri bazılarında yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derzleri derûn ve bîrûnlarının ta'miriyle ve badana tecdîdi maa harc-ı salıncak	90	713,5	64237
9	114	Kule-i mezkûrun köşelerinde vaki mevcûd karakolhânelerin çivileme derz tecdîdi	120	36	4320
9	115	Kule-i mezkûr derûnunda liman tarafında mevcûd tonoz üzerinde müceddeden moloz taşından kum kireç ile rıhtım imlâsı	120	225	27000
9	116	Yine derûn-ı kule-i mezkûrda karakolhâne neferatına mahsus mevcûd odanın derûn ve bîrûnuna sıva tecdîdi	60	69	4140
9	117	Zikrolunan hisariçelerin mevcûd sekirdim duvarı veçhine çivileme derz maa harc-ı iskele	30	1158	34740
9	118	Derûn-ı kule-i kebirde ziya için bacaların bâlâsında etraf-ı erbaasının inşası parmak arzında frenki duvarların nısfı inşasıyla nısfı ta'miri ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi	720 180	-	15300
9	119	Kule-i kebîr vasatında mevcûd setr duvarı veçhine çivileme derz tecdîdi	60	84	5040
9	120	Kule-i kebîre mürûr olunacak nerdübanın iki tarafında mevcûd korkuluk duvarı veçhine çivileme derz tecdîdi	60	-	1080
9	121	Derûn-ı kule-i kebirde mühimmat anbarı üzerinde harap olan sakfı kirişi mevcûd kestane direğinden kuşaklı koğuş tahtası kaplı üzeri turâb imlâlî ve tahtında turuk-ı selasesi duvarı inşasıyla hicâzkârî kapu anbarın tecdîdi	600	32	19200
9	122	Bu mahalde mevcûd odalar koğuş tahatından hicâzkârî kapular inşası maa temür kilid vaz'ı	600	2	1200
9	123	Kule-i kebîrin bîrûn tarafında asıl kale duvarı veçhine bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	30	4000	120000
10	124	Kandiye limanı derûnunda mevcûd taşlı iskenenin ekser deryâdan fenâ bulan mahalleri müceddeden tomruk taşından yüzleme/yüzleme ve bi'l-cümle moloz taşıyla çivileme iskele-i mezkûrun tanzîmi	120	720	86400
10	125	İskele-i mezkûreden liman kapusu ile kule-i kebir beyinde muhafaza duvarının bir tarafında yüzlemesi /yüzlemesi inşası ve bir yüzü çivileme derzi maa harc-ı iskele ve bir mikdâr mahallin inşası ve iktizası üzere temür kilid vaz'ı	-	-	131640
10	126	Liman kapusu bâlâsından Kayışlı Tabyaya varınca asıl beden duvarı bâlâsında mevcûd hisariçelerin derûn ve biriununda çivileme derz ve câ-be-câ yüzleme/yüzleme tecdîdi maa harc-ı salıncak	75	315	23625
10	127	Liman kapusu bâlâsında suûd olunacak (yükseltilecek) taş nerdübanının (merdiven) vaz'ı mevcûd kufeki taşından imtizacılı kademeler inşası	240	42	10080
10	128	Liman kapusu fevkinde mevcûd ahşab köşkün mürûr-ı zaman ile etraf-ı erbaasında sütunları mevcûd üzerinde sakfın ta'miri ve turâb imlâsı inşası ve tahtında basma tavan ve koğuş tahatasından döşemesi ve etrafı dolma / dolama ve duvarı ve beyaz sıvaları inşasıyla ve hicâzkârî kanadları ve kapu ve ittisâlinde kahve odası inşasıyla tahtânî kasrın ve abdesthane ve memşânın inşası	600	93	55950

10	129	Kasr-ı mezkûr önünde müceddeden kufeki taşdan üç aded kademeli nirdüban inşası	480	-	1320
10	130	Zikr olunan köşkün tahtında liman kapısı derûnu duvarı veçhine çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	216	6480
10	131	Liman kapısı çarşı tarafında mevcûd duvarı veçhine iki kat sıva tecdîdi maa harc-ı iskele	45	60	2700
10	132	Liman kapusunun iki tarafında temür kenar ile rabtılı birbirne mümzec köşesini avadanlık açma küfeki taşdan som paye duvarı inşası maa harc-ı iskele	1200	3,8	4600
10	133	Bab-ı mezkûrun derûn-ı birûnu kapuları bâlâsında mevcûd kârgir tolos veçhine iki kat beyaz sıva maa harc-ı iskele	45	203,5	9157
10	134	Derûn-ı kal'ada kâin kebir silah cebehanesi kapusunda mevcûd karakolhânenin üzerinde bırakma girişlerin bir adedi tebdil ile koğuş tahtından kaplama turâb imlâlî ve tahtında kuşaklaması mevcûd dolma duvarlı/dolama duvarlı iki vtarafı sıvalı karakolhâne sakfı ile dolma duvarı inşası	210	10	2100
10	135	Yine liman kapusundan tabyaya varınca asıl beden duvarının birûnu veçhine bazen yüzleem/yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	45	1120	50400
10	136	Nezaret kapusu haricinde beden duvarı tahtında turâbı hıfz içün mevcûd duvarın veçhine câ-be-câ yüzleme /yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	45	262,5	11812
10	137	Yine bu mahall pişegâhında ak tabyaya mürur olunmak kapu ittisâlinde muhfaza duvarı veçhine keزالik çivileme derz maa harc-ı iskele	30	154	4620
10	138	Zikrolunan Ak Tabyaya mürur olunacak hendek kapusunun yesarı tarafında taşı mahlût kum kireç ile bir yüzü derzli duvar inşası maa harc-ı iskele	360	81	28880
10	139	Yine Ak Tabyaya mürur olunacak hendek kapusu üzerinde taşı mahlût tarafeyni derzli duvar inşası maa harc-ı salıncak	360	2,3	840
10	140	Kandiye kalesi haricine tabya-i sefid demekle maruf kebir tabyanın şu duvarının veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	30	3800	114000
11	141	Zikrolunan tabya duvarının bazı köşesi vasatlarında ve fevkinde ve tahtında ve dört tarafında iktiza eden mahalleri münhedim olub taşı mahlût kum ve kireç ile duvarlar inşası ile siperinin duvarlarının tecdîdi	630	116	41760
11	142	Yine zikrolunan ak tabyanın cânib-i garbîsinde olan karakolhânesinden asıl tabya kapusuna varınca mevcûd tabya duvarı veçhine câ-be-câ yüzleme/yüzleme ve yara doldurmasıyla ve bi'l-cümle çivileme ve kum kireç ile yalama sivasıyla duvar maa harc-ı salıncak	45	850	38250
11	143	Yine ak tabya kapusu fevkinde hafr esasıyla dört tarafı taşı mahlût kum kireç ile sakfa müsâvî olunca derûn ve birûnu derzli üzeri çifte manadan girişli koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî sakf inşasıyla bir aded hicâzkârî kapu ve temür kilidli kapıcı odası inşası	900	18	16200
11	144	Yine ak tabya kapusunun iki tarafında evvela ayakları münhedim ve eseri âsârı kalmayub seng-i küfekiden yüzü yonma birbirine mümtezic som ayaklı ve bâlâsı som kemerli ve kemer üzeri yek-pâre mermer tarih taşlı yine bâlâsı avadanlık açma kafa tahtalı müceddeden tabya kapusu inşası maa harc-ı iskele	-	-	36000
11	145	Zikrolunan tabya kapusunun sağ ve solunda taşı cedîd duvar inşası maa harc-ı iskele	480	15	7200
11	146	Mevcûd tabya kapusunun bâlâsında bir zirâ'' kaddinde yonmadan ilâvesiyle boyası ve ökçe temürlerinin vaz'ı ve ağa kapusunun ta'mîri	-	-	-
11	147	Yine tabya kapusu tarikinde mahlût kum kireç ile bir yüzü duvar inşası maa harc-ı iskele	360	19	6840
11	148	Tabya-i mezkûrun köşelerinde kum kireç ile taşı cedîd karakolhâne inşası	720 cedîd 360 ta'mîr	36 18	32400
11	149	Yine ak tabya-i mezkûrun beden duvarı bâlâsına taşı cedîd kum kireç ile devşirme korkuluk duvarı ve yüzü yonma inşası maa harc-ı iskele	360	151,5	54540
12	150	Tabya-yı mezkûrun vasatında kadim bi'r-i mâ üzerinde kârgir kubbesi ve etrâf duvarları şiddet-i zelzele-i azîmeden münhedim ve perîşân olmağla taraf-ı sâlisesi sakfına çıkınca taşı mahlût duvarlar inşası ve üzerine atik ve cedîd mahlût çapadan girişli kestane direğinden kuşaklı koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî sakf inşası ve hicâzkârî kapu vaz'ıyla tanzîmi	600	41	24750
12	151	Zikr olunan bi'r-i mânin apzına müceddeden kufeki taşından tarafeyni yüzlemleri birbirne mümtezic bilezik inşası	-	-	3600
12	152	Zikrolunan bilezik ittisâlinde moloz taşından kum kireç ile basamak inşası	-	-	600

12	153	Tabya derûnunda hafr inşâsı ile dört tarafı sakfa müsâvî oluncaya kadar taş duvarlı üzeri kirişli kestane direğinden kuşaklı koğuş tahtası kaplı turâb imlâlî bir aded kapulu temür kilid ve halkalı mühimmat anbarı inşâsı	900	63,3	57035
12	154	Yine tabya-yı mezkûrun yürüyüş kapusu fevkinde münhedim olan taşı tolos cedid kufekiden yüzü yonma ku kireç ile kârgir tolos inşası maa harc-ı iskele	600	14	8400
12	155	Zikr olunan tolos tahtında iki tarafı bir yüzlü taşı cedid kum kireç ile duvar inşâsı	480	7,5	3600
12	156	Yine bu mahalde tarikin iki tarafına yüzleme ve çivileme derz tecdidi	45	-	845
12	157	Yinr bu mahalde yürüyüş kapusu ittisâlinde taşı cedid bir yüzlü duvar inşası	480	1	480
12	158	Zikr olunan kapu üzerinde mevcûd tolos kum kireç ile kanem/(?) inşası maa harc-ı iskele	120	24	2880
12	159	Asıl kal'anın hendek derûnunda nezaret kapusundan yeni kapuya gelince devşirme cedid hendek ve duvarların kum kireç ile bir yüzlü duvar inşası maa harc-ı iskele	360	889	320130
12	160	Yine nezaret kapusundan yeni kapuya varınca domuz damı tabir olunur beden duvarı tahtında ve duvarı veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdidi	360	2152	774720* (doğru hesap = 64560)
12	161	Bıyıklı tabyanın mevcûd şu tabya duvarının veçhine câ-be-câ nerdüban ile çivileme derz tecdidi	15	180	2700
12	162	Yine tabya-yı mezkûrun köşelerinde vaki mevcûd karakolhânelerin derûn ve bîrûnuna derz tecdidi ve bi'l-cümle çivileme tecdidi	120	27	3240
12	163	Yine tabya-yı mezkûr derûnunda cedid taşı ile karakolhâne inşası	720	9	6480
12	164	Bıyıklı tabya kapusundan ma-i leziz ... varınca taşı mahlût korkuluk duvarı inşası	90	-	4500
13	165	Yeni kapudan hendek derûnunda beden siperleriyle derviş mağarasına varınca mevcûd domuz damı tabir olunur duvarı veçhine çivileme derz ve câ-be-câ yüzleme ve yara doldurması tecdidi maa harc-ı iskele	45	4949	222705
13	166	Yeni kapudan derviş mağarasına varınca mevcûd şu hendek duvarı veçhine câ-be-câ yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdidi maa harc-ı iskele	30	990	29700
13	167	Yine derviş mağarasından Hanya kapusuna varınca mevcûd domuz damından münhedim olan taşı mahlût kum kireç ile duvar inşası	360	17,5	6300
13	168	Yine derviş mağarası ittisâlinde Hanya kapusuna varınca hendek duvarı veçhine câ-be-câ yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdidi maa harc-ı iskele	30	4020	120600
13	169	Yine bu mahallin domuz damı duvarı tahtında lağım ağızlarına derûnı rıhtımlı yüzleme duvar inşası	300	90	27000
13	170	Yine Hanya kapusundan Kızıl Tabya köşesine varınca hendek duvarı vechine devşirme ve çivileme derz tecdidi me harc-ı iskele	45	2688	120960
13	171	Yine Hanya kapusundan taşlı tabya pîşegâhına varınca beden tahtında domuz damı duvarı veçhine bazen yüzleme ve çivileme derz tecdidi	30	1135	34050
13	172	Yine zikrolunan domuz damı duvarı tahtında sedd olunan lağım ağızı ittisâlinde müceddeden taşı cedid halis harc ile sedd-i duvar inşası maa harc-ı iskele	480	868	416640
13	173	Gönüllüyan-ı yemin tabyasının şu duvarı veçhine câ-be-câ çivileme derz ve yara doldurması tecdidi maa harc-ı iskele	45	150	6750
13	174	Zikrolunan tabyanın iki tarafında taşı cedid kum kireç ile karakolhâne inşası	720	27	19440
13	175	Tabya-yı mezkûr kapusu tarikinde taşı mahlût bir yüzlü duvar inşası maa harc-ı iskele	360	45	16200
13	176	Koçili Tabyanın mevcûd şu duvarı veçhine câ-be-câ çivileme derz ve ba'zen yara doldurması tecdidi maa harc-ı iskele	30	420	12600
13	177	Zikrolunan Koçili Tabyanın duvarı köşelerinde yüzü yonma duvar inşası maa harc-ı iskele	360	24	8640
13	178	Zikrolunan tabya kapusu tarikinde mevcûd duvarlar veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdidi	30	40	1200
13	179	Mezkûr yürüyüş kapusu tarikinde çivileme derz tecdidi	30	32	960
13	180	Zikrolunan tabya derûnunda yürüyüş kapusunun tarafeynine taşı cedid hâlis harc ile duvar inşası maa harc-ı iskele	480	14	11760*

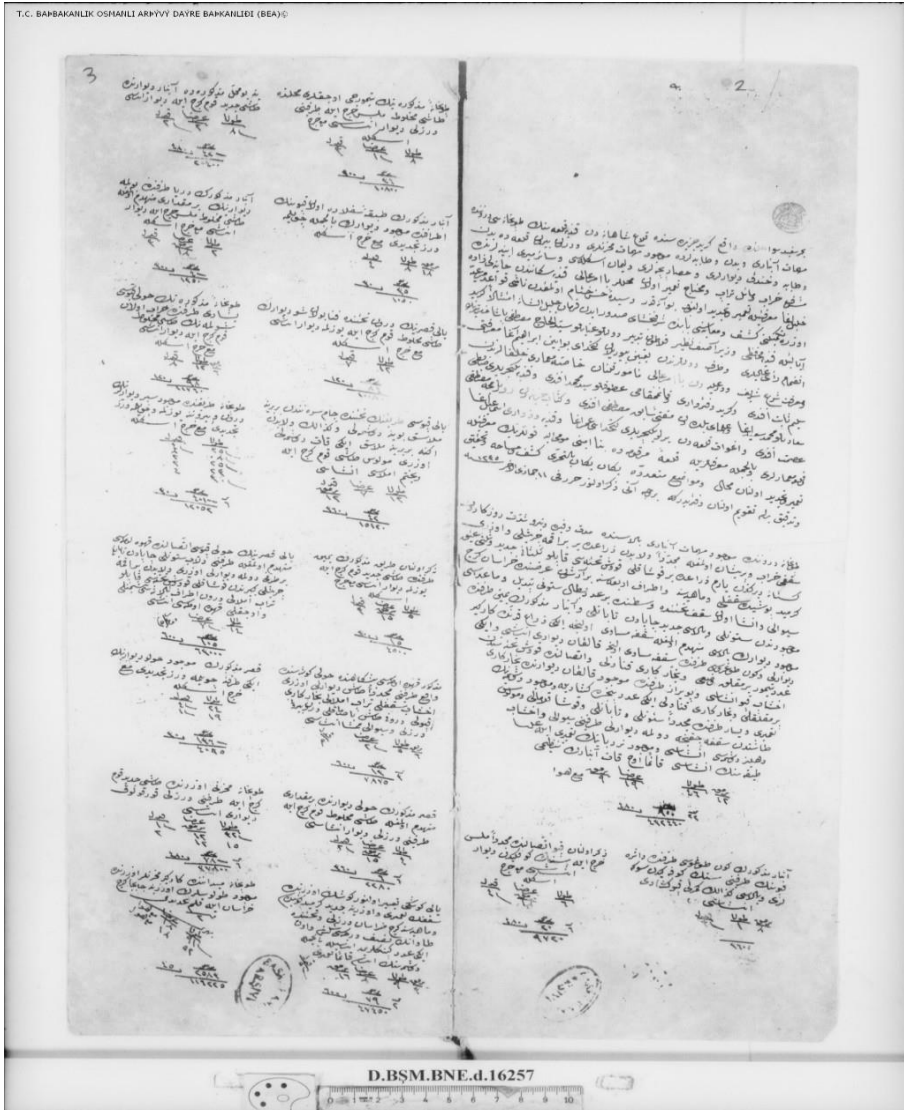
					(doğru hesap= 6720) ²⁰
14	181	Sâlifü 'z-zikr tabyanın vasatında taşı mahlût halis harc ile karakolhâne inşası	600	9	5400
14	182	Yine mezkûr tabya neferatına mahsus odaların veçhine derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	176	5280
14	183	Yine tabya-i yürüyüş kapusunun iki tarafına yüzü yonma duvar inşası	420		1050
14	184	Yine mezkûr tabya bâb-ı kebîri tarîkinde duvar inşası maa harc-ı iskele	360	24	8640
14	185	Zikr olunan tarîkde duvarı veçhine uylama derz tecdîdi	30	48	1440
14	186	Yine tabya-i mezkûrun iki tarafında mevcûd karakolhânenin derzleri ta'mîri	120	18	2160
14	187	Azebân tabyasının mevcûd şu duvarı veçhine câ-be-câ nerdüban ile çivileme derz tecdîdi	15	294	4410
14	188	Tabya-i mezkûrede mevcûd karakolhânelerin derûn ve bîrûnuna çivileme derz tecdîdi	120	27	3240
14	189	Dervîş mağarası bâlâsındaki tabyaya hûnî dimekle ma'ruf tabyanın duvarı veçhine çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	612,5	18375
14	190	Yine tabya-yı mezkûrun mevcûd hendek duvarı veçhine bazen yüzleme ve bi'l-cümle çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	30	666	19980
14	191	Tabya-i mezkûrun köşesinde yüzü yonma duvar inşası maa harc-ı iskele	420	10	4200
14	192	Gönüllüyân-ı yesâr tabyasının şu mevcûd tabya duvarı veçhine câ-be-câ çivileme derz tecdîdi	15	200	3000
14	193	Taşlı tabya duvarı derûn-u bîrûnuna câ-be-câ yüzleme ve çivileme derz tecdîdi	30	225	6750
14	194	Leb-i deryâda kızıl tabya ittisâlinde mâfi' tabir olunur tabyanın derûn ve bîrûnu duvarı vecihlerine çivileme derz tecdîdi maa harc-ı iskele	45	300	13500
14	195	Zikrolunan mâfi' tabyasından noksan parmaklık vaz'ı maa harc	840 Dolab 210 Hisse-i Mâ	-	1050 1350
14	196	Zikrolunan mâfi' tabyasının münhedim olan mahalline yüzü yonma duvar inşası	480	2,25	1080
14	197	Liman kapusu haricinde leb-i deryâda asıl beden duvarında telatim-i emvac-ı deryadan münhedim ve perişan olan mahallin derûnunda rıhtım imlâsıyla yüzüne kebir tomruk taşından temür kenarıyla rabtılı som beden duvarı inşası	600	50	50000
14	198	Yine bu mahall hizasında evsaf-ı mezkûre üzere münhedim olan beden duvarının inşası	780	15,5	12285
14	199	Yine beden-i mezkûrun zikrolunan mahal fevkinde beden duvarının yüzlemesi inşası maa harc-ı salıncak	480	85	40800
14	200	Kızıl tabya tahtında yine beden duvarının derya tarafında yüzü yonma temür kenar ile rabtılı duvar inşası	780	8	6160* (doğru hesap=6240)
15	201	Yine bu mahalde azebân karakolhânesi tahtında derya tarafında beden duvarı yüzüne câ-be-câ yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	45	240	10800
15	202	Liman kapusu köşesinden varilciler mahzenlerine varınca derya tarafına câ-be-câ yüzleme ve çivileme derz maa harc-ı salıncak	45	280	12600
15	203	Yine bu mahall ittisâlinde beden duvarının derya tarafında münhedim olan duvarının derûnu rıhtım imlâlı yüzü yonma duvar inşası	600	96	57600
15	204	Yine bu mahall ittisâlinde yerlüyan karakolhânesi tahtında derya tarafında beden duvarını yüzleme ve çivileme derz tecdîdi maa harc-ı salıncak	30	400	12000

²⁰ 480 yerine 840 çarpıldığında 11760 sayısı çıkmakta. Kâtibin 480 ile 840 rakamını karıştırması muhtemel gözükmektedir.

15	205	Yine bu mahalde Sultan İbrahim Han Tabyası tahtında derya tarafında beden duvarının derûnı rıhtım temür kenarıyla yüzü yonma duvar inşası	600	80	48000
15	206	Yine bu mahall-i mezkûrda tabyay-ı mezbûre köşesine varınca derya tarafında beden duvarının veçhine câ-be-câ yüzleme ve çivileme derz maa harc-ı salıncak	30	200	6000
15	207	Yerlûyân kışlakları pişegâhında deryâ tarafında beden duvarının veçhine câ-be-câ yüzleme ve çivileme derz maa harc-ı salıncak	30	390	11700
15	208	O mahall ittisâlinde beden duvarının deryâ tarafında kezalik yüzleme duvar inşası	480	22,5	10800
15	209	Yine bu mahallde yerlûyân karakolhânesi tahtında deryâ tarafında beden duvarının evsâf-ı mezkûre üzere yüzleme inşası maa harc-ı salıncak	480	20	9600
15	210	Kızıl tabya köşesinden kum kapu karakolhânesi tahtına varınca derya tarafında câ-be-câ çivileme derz maa harc-ı salıncak	30	1400	42000
15	211	Sultan İbrahim tabyasının tahtında derya tarafında mevcûd beden duvarı veçhine bi'l-cümle çivileme ve yüzleme duvar inşası maa harc-ı salıncak	30	1650	49500
15	212	Yine bu mahalde leb-i deryada telatim-i bahrdan münhedim ve perişan olan beden duvarının derûnı rıhtım, yüzü yonma temür kenarıyla rabtlı duvar inşası maa harc-ı salıncak	600	64	38400
15	213	Yalı köşkü tahtında leb-i deryâda beden duvarı münhedim olmağla derûnu derûnu rıhtımlı yüzü yonma temür kenarıyla duvar inşası	600	12	7200
15	214	Yine bu mahall-i mezkûrede derya tarafında câ-be-câ derz ve yüzleme tecdîdi maa harc-ı salıncak	30	300	9000
Yekûn Akçe					7.380.333 ²¹
Yekûn Guruş					61502,5 Guruş 33 Para
Mehmed Sadık					

Kaynak: BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, ss. 2- 15.

²¹ Yekûn miktar hesaplarda bazı işlem hataları olmasına rağmen metinde olduğu şekliyle aktarılmıştır. (BOA, D. BŞM. BNE. .d. 16257, s. 15.)



EK-2: Keşif işleminin tarihi, görev alan isimler ve inşaatın yapılması gerektiği bazı mevkilleri bildiren defterin ilk iki sayfası.

BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 2-3.

T.C. BAPKANKILIK OSMANLI ARŞİVİ DÂİRE BAPKANKILIDI (BEA) ©

10-

11-

12-

13-

14-

15-

16-

17-

18-

19-

20-

21-

22-

23-

24-

25-

26-

27-

28-

29-

30-

31-

32-

33-

34-

35-

36-

37-

38-

39-

40-

41-

42-

43-

44-

45-

46-

47-

48-

49-

50-

51-

52-

53-

54-

55-

56-

57-

58-

59-

60-

61-

62-

63-

64-

65-

66-

67-

68-

69-

70-

71-

72-

73-

74-

75-

76-

77-

78-

79-

80-

81-

82-

83-

84-

85-

86-

87-

88-

89-

90-

91-

92-

93-

94-

95-

96-

97-

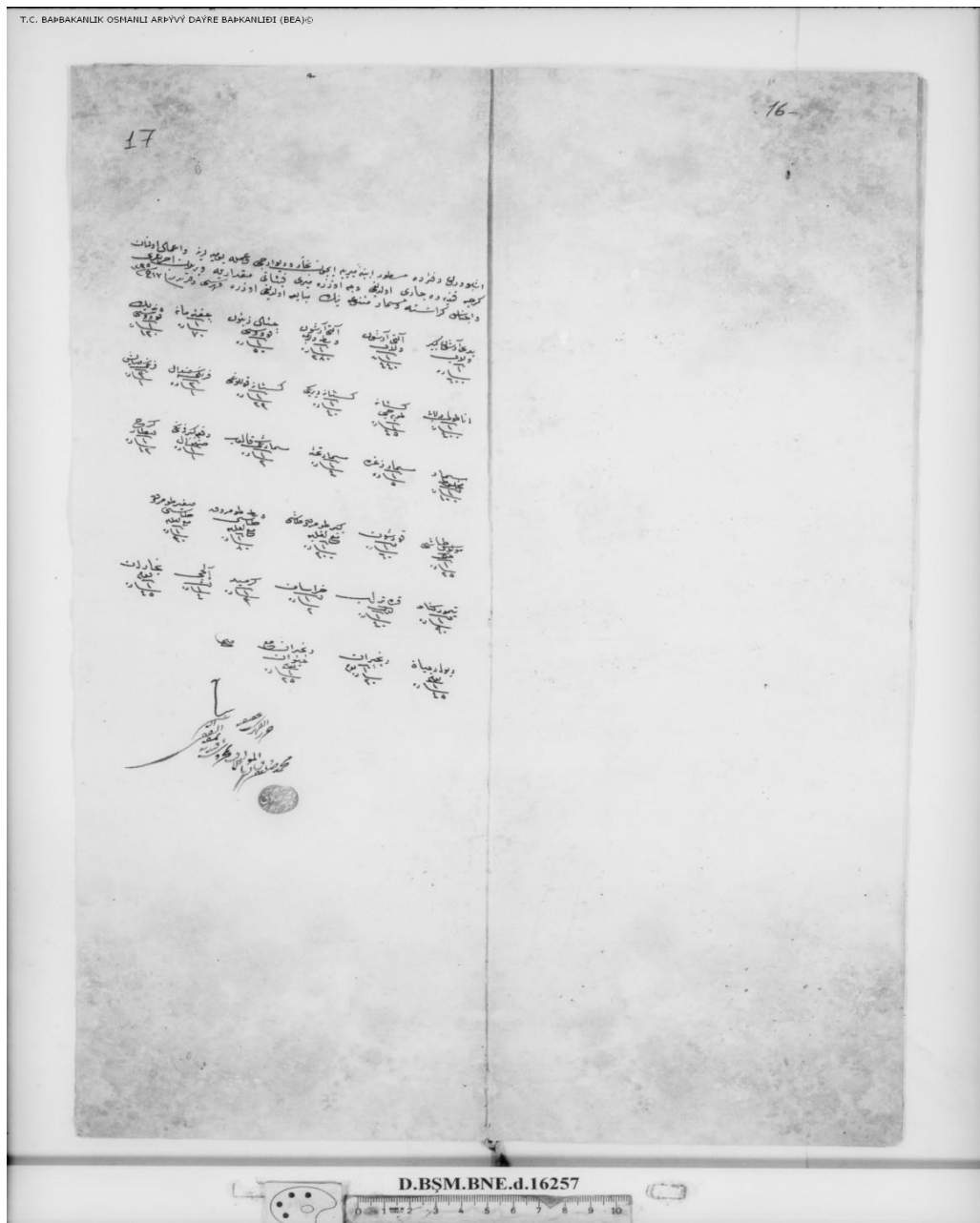
98-

99-

100-

D.BŞM.BNE.d.16257

EK-3: Anbar, tophane ve bazı yalı ve köşklere yapılacak düzenlemeleri gösterir defter sayfaları.



EK-4: Kullanılan malzemelerin fiyatları ve çalışan işçilerin aldıkları ücretleri gösterir liste.

BOA, D. BŞM. BNE. d. 16257, s. 17.

Bizans İmparatorluğu'nun XI. - XIII. Yüzyıllar Arasında Orduyu Kurtarma Çabaları: Pronoia Sistemi

Byzantine Empire's Efforts to Improve the Army between the 11th and 13th Centuries: the Pronoia System

Kazım DOĞAN*

Fatma ÇAPAN**

Öz

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyılda içinde bulunduğu mali ve askeri kriz durumundan kurtulmak amacıyla yeni yollar arayışına girmiştir. Bu arayış neticesinde imparatorluk mülklerinin ve gelirlerinin belirli kimselere ömrü boyunca olmak ve karşılığında askerlik hizmeti vermek şartıyla verildiği, asker-arazi temelli bir yapı olan pronoia sistemi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı İmparatorluğun içinde bulunduğu mali ve askeri durumun ordu sistemlerine yansımalarını ve pronoia sistemi kapsamında orduyu iyileştirme çabalarını irdelemektir. Pronoia sisteminin askeri bir nitelik kazandığı XI. ve XIII. yüzyıllar ile İmparatorluğun mali ve askeri iyileşme çabalarını inceleyen bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Çalışmamızda Bizans ve İslam ana kaynaklarına ek olarak pronoia sistemi hakkında detaylı bilgiler içeren yerli ve yabancı araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca Eski Yunanca ve Latince sözlüklerden de faydalanılmıştır. Araştırma neticesinde Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemde içinde bulunduğu mali ve askeri çıkmazdan pronoia sistemiyle kurtulduğu ancak sistemin zaman içinde çeşitli sebeplerden dolayı bozulduğu ve devleti birçok yönden yozlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Thema, Pronoia, Komnenos, Ordu.

Abstract

In the 11th century, the Byzantine Empire sought new ways out of its financial and military crisis. As a result of this search, the pronoia system emerged, a military-land based structure in which Imperial properties and revenues were granted to certain individuals on the condition of lifelong military service in return. The aim of this study is to examine how the financial and military situation of the Empire was reflected on the military systems and the efforts to improve the military under the pronoia system. The importance of this study lies in the fact that there is no study that examines the 11th and 13th centuries, when the pronoia system gained a military character, and the Empire's financial and military recovery efforts. In addition to the main Byzantine and Islamic sources, our study utilizes local and foreign research works that contain detailed information about the pronoia system. Ancient Greek and Latin dictionaries were also utilized. As a result of the research, it was concluded that the Byzantine Empire escaped from the financial and military impasse it was in during this period with the pronoia system, but the system decayed over time for various reasons and corrupted the state in many ways.

Keywords: Byzantine, Theme, Pronoia, Komnenos, Army.

Extended Summary

In the 11th century, the Byzantine Empire started to look for a new system in order to get out of a financial and military crisis situation. The theme system, which was established in the 7th century, worked for a long time as both an administrative and military institution of the state, and then came to an end in the 11th century as a result of territorial problems, wars and financial problems. The problem of administrative and military inefficiency caused by the end of the theme system was tried to be solved with a new system. In this context, the pronoia

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, kazimdogan600@gmail.com, ORCID:0000-0002-4419-1449

** Doç.Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, capan@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8682-4179

system emerged, a military-land based structure in which Imperial properties and revenues were given to certain individuals on the condition of lifetime and military service in return.

The full development of the pronoia system, which was introduced under the Macedonian and Dukas Emperors, took place during the Komnenos dynasty. According to the pronoia system, some imperial estates, their revenues and the right to collect taxes from the peasants living on these estates were left to an individual, churches or monasteries. This system was first used by the close circle of Emperors, their relatives and political figures. However, especially during the reign of Emperor Manuel I Komnenos (1143-1180), pronoia donations were made to soldiers and the system gained a military character. Accordingly, the pronoia given to a high-ranking official or military commander and the local people living on this property were donated to the pronoia owner. The peasants, who made their living from the land, started to pay the taxes they had to pay to the state to the pronoia owners. These semi-free peasants, who were transferred to the pronoia owner along with the property, became land-bound tenant farmers called paroikoi, different from the free Byzantine peasant. The recipients of pronoia grants were obliged to raise soldiers for the Byzantine army in proportion to their property and income. This system was a solution for the state, which was experiencing financial problems and had trouble paying salaries to its soldiers. Although the state's tax revenues decreased as a result of the pronoia system, the empire's army size and the cash in its treasury increased.

In the 11th and 12th centuries, donations under the pronoia system increased significantly. The size of the Byzantine army increased considerably during this period, but the quality of the army declined. As a matter of fact, the rules that should have been observed in the recruitment process were not followed and military service became only a profession that provided good profits. On the other hand, as a reaction to the donation of pronoia or paroikoi to low-status individuals and foreigners, successful commanders and skilled soldiers drifted away from the army. In addition, there was no longer any point in participating in wars for soldiers who had no material concerns. Thus, the pronoia system, which became widespread in the 12th century, lost its original purpose over time. By the 13th century, the pronoia system, the use of which was to be restricted, became more widespread and the owners of pronoia became very powerful during the Paleologos dynasty that came to the throne in this century. During the reign of Emperor Michael VIII Paleologos (1259-1282), pronoia properties became available for inheritance in order to improve the ailing army. As a result, the pronoia system, which the Byzantine Empire started to implement for financial and military purposes, was unable to fulfill its functions within a few centuries and fell into decay. Although it is estimated to have been in use until the 14th century, the pronoia system definitively came to an end after this century.

The aim of this study is to examine the impact of the economy of the Byzantine Empire in the 11th century on the military systems of the state and the Empire's efforts to improve the army in the context of the pronoia system. The importance of this study lies in the fact that there is no study that examines the pronoia system as a military system in the 11-12th centuries and the financial situation of the Empire in this century and the military measures taken in response to this, in the context of the pronoia system. As a result of this research, it was seen that the financial and military problems of the Byzantine Empire in the 11th and 12th centuries were solved thanks to the pronoia system and the army was improved thanks to this system. However, it was concluded that the system went beyond its purpose in time and corrupted the state in many ways, especially in terms of property rights and military service. In this research, Ioannes Scylitzae's *Synopsis Historiarum*, *Theophanes Chronicle*, Anna Komnena's *Alexiad*, Ioannes

Zonaras's *Epitome Istorion* (Tarihlerin Özeti), Mikhael Attaleiates's *Historia* (Tarih) and Emperor Leo VI (886-912) *Taktika* were used as the main sources of Byzantine history. The Islamic geographer Ibn Hurdâzbih's *Kitâb'ül-mesâlik ve'l-Memâlik* and İbnü'l-Fakih's *Muhtasar Kitâbü'l-Buldân* was also utilized. Mark C. Bartusis's *Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*, which contains detailed information about the Pronoia system, is one of the main sources of our research. In addition, local and foreign research works have also provided an extensive bibliography. For ancient Greek and Latin terms, dictionaries were used. For Byzantine terms, the three-volume dictionary series *The Oxford Dictionary of Byzantium* was used.

Giriş

Doğu Roma İmparatorluğu, İmparator Büyük Konstantinos (306-337)'un 330 yılında Roma İmparatorluğu başkentini kendi adını verdiği Konstantinopolis'e taşımasıyla ortaya çıkmıştır (Cheynet, 2019, s. 9). Roma İmparatorluğu'nun doğudaki sınırlarına daha yakın olmak ve bu sınırları korumak amacıyla böyle bir girişimde bulunulsa da bu sınırlar hiçbir zaman emniyet altına alınamamıştır. Çünkü tarih boyunca doğu sınırları çeşitli kavimler tarafından tehdit altında kalmıştır. Doğu'da bu tehlikelere karşı mücadele verilirken bir yandan da imparatorluğun batı sınırlarında sürekli topraklar kaybedilmesi ve kaybedilen bu toprakları almak için yapılan mücadeleler ve askeri harcamalar imparatorluğu oldukça yıpratmıştır. Tüm bunlara ek olarak eski Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak ve dünya imparatorluğu kurmak isteyen İmparator Justinianos (527-565) döneminde izlenen politikalar kendinden sonraki İmparatorlara oldukça zayıflamış bir devletin miras olarak bırakılmasına neden olmuştur. Çünkü batıdaki eski Roma topraklarını almak isteyen imparator hem bu hedefleri uğruna harcamalar yapmış hem de doğudaki düşman Sasani tehlikesini bertaraf etmek için onlara yüklü miktarlarda vergiler ödemiştir. Bu davranışıyla farkında olmadan gelecekteki düşmanlarını ekonomik açıdan beslemiş ve onlara zaman vererek askerî açıdan güçlenmelerini sağlamıştır (Ostrogorsky, 2019, s. 63-66). Nitekim İmparator Herakleios (610-641) tahta çıktığında devlet hazinesi boşalmış ve devletin doğu sınırlarında hayati öneme sahip Suriye, Mısır, Filistin gibi toprakları Sasaniler tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum karşısında oldukça çaresiz olan İmparator Herakleios (610-641) İmparatorluk başkentini Kartaca'ya taşımayı bile düşünmüştür. Ancak böyle bir çaresizlik içindeyken kilise imparatora devleti kurtarması için ekonomik ve manevi destek vermiştir. İmparator Herakleios (610-641) bu durumda imparatorluğu kurtarmak ve doğuda kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmek için çeşitli reform hareketleri başlatmıştır. Askerî alanda iyileşmeyi sağlayan ve devletin askeri harcamalarını en aza indiren bu reform hareketlerinden biri olarak thema sistemi ortaya çıkmıştır (Demirkent, 1998, s. 210-215).¹

İlk kez Bizans tarihi ana kaynaklarından Theophanes Kroniğinde bahsedilen thema sistemi, hâkim görüşe göre İmparator Herakleios (610-641) devrinde kurulmuştur (Theophanes, 1997, s. 300). VII. yüzyılda kurulmaya başlanan bu idari ve askeri birimler, kaynaklarımızda farklı sayılarda ve isimlerde zikredilse de İslam coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-Memâlik* eserinde aktardığına göre başkent Konstantinopolis'in batısında 3 ve Anadolu'da 11 eyaletten oluşmaktadır. Araştırma için doğuda kurulan themalar önemli olup bunlar; Anatolikon, Armeniakon, Opsikion, Thracesion, Optimaton, Kappadokia, Paphlagonia,

¹ Thema sistemi hakkında Bizans ana kaynaklarından detaylı bilgi için bk. Constantino Porfirogenito. (1952). *De Thematibus*. A. Pertusi (Ed). Città del Vaticano.

Kharsianon, Boukellarion, Khaldia ve Seleukia themalarıdır (Hurdâzbih, 1889, s. 77-81).² Ayrıca bu themalara ek olarak Kibyrraioton ile Koloneia themaları da farklı kaynaklarda listelenmektedir (Brooks, 1901, s. 69-70). Öte yandan zaman içinde Anadolu’da birkaç farklı thema daha kurulmuş ve böylece themaların sayısı 14 bölgeye kadar ulaşmıştır.

Thema terimi askeri anlamda tümen ve birlik, coğrafi anlamda ise bölgesel idari yönetim birimleri için kullanılan bir sözcük olup devlet bu sistemde stratiotika ktemata adı verilen İmparatorluk mülklerini askerlerine, strateia adı verilen askeri yükümlülükleri yerine getirmeleri karşılığı vermiştir (Kazhdan, 1991a, s. 2034-2035). Devlet elinden askeri arazi tevcih olunan taşralı askerlere ise köylü-asker veya çiftçi-asker olarak betimlenebilecek stratiotes adı verilmektedir. Bu askerler topraktan elde ettikleri gelirler ile kendilerini teçhiz etmekle ve zamanı geldiğinde İmparatorluğun taşra kuvvetleriyle birleşerek savaş sahasına ulaşmakla yükümlüdür (Güçlüay, 2013, s. 81-82). Savaşabilmek için gereken silah, at ve zırh gibi gereksinimleri kendisi sağlayamayan bir *thema* askeri seferlere katılamazdı (Dawson, 2011, s. 32). Dolayısıyla sefer sebebiyle ekonomik sıkıntıya girmek istemeyen *stratiotes*, geçindiği topraklarda üretimin duraksamaması için yaşadığı themadan çok uzakta gerçekleşecek seferlere katılmaktan imtina ederdi (Kaplan, 2001, s. 43).

Devletten istisnai durumlar dışında nakdi bir destek görmeyen thema askerleri, hayatlarını yine bu arazilerde üretilen mahsülden veya diğer çeşitli kırsal gelirlerden kazandıklarıyla idame ettirmekteydiler. Ayrıca stratiotesin kendisi yerine savaşması için yetiştirip, teçhiz ederek seferlere göndereceği askerlere ise strateuomenoi adı verilmektedir (McGeer, 1991, s. 1965-1966). Thema sistemi hiyerarşisinin en tepesinde ise thema bölgelerinde askeri ve idari tüm yetkiyi ellerinde bulunduran generaller yani strategos adı verilen ordu komutanları bulunmaktadır. Nitekim X. yüzyıl Bizans askeri kaynaklarından İmparator VI. Leo’nun (886-912) Taktika’sında, strategos için “tüm ordunun başı ve lideri” tanımı yapılmıştır (VI. Leo, Taktika. IV.8.61). İslam coğrafyacısı İbnü’l-Fakih’in “*Konstantinopolis’te Kralın yanında bulunan Romalı patriklerin on iki kişi olduğu...*” (İbnü’l Fakih, 1885, s. 146) ifadesi ise hem strategosları hemde onların on iki kişiden müteşekkil olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bizans İmparatorluğu taşra ordusunun ve taşra idaresinin temelini oluşturan thema sistemi, XI. ve XII. yüzyıllara kadar köklü ve uzun ömürlü bir sistem olarak işlemiştir. Ancak bu yüzyıllardan sonra çeşitli nedenlerden dolayı sistem çökmeye başlamıştır. Nitekim XI. yüzyılda alınan tüm önlemlere ve çıkarılan tüm arazi kanunlarına rağmen askerlerin büyük toprak sahiplerine yaptığı arazi satışının önüne geçilememiş ve büyük arazi sahipliği müessesesi güçlenmiştir. Dolayısıyla küçük sivil arazi sahipleri ve toprağa bağlı askerlerin sayısı günden güne azalmıştır. Diğer bir deyişle aristokrasi küçük arazi sahipliği üzerinde üstün konuma gelmiştir. Küçük toprak sahiplerinin ezilmesinin önüne geçmek için çalışan ve önlemler alan son İmparator II. Basileios (976-1025)’un ölümüyle hem asker-arazi temelli sistemler hem de küçük arazi sahipliği müessesesi onunla birlikte toprağa girmiştir. II. Basileios (976-1025)’tan sonra gelen imparatorlar bu hususta hiçbir önlem almamış ve İmparatorluğun en önemli sistemlerinde bozulmalar başlamıştır (Ostrogorsky, 2019, s. 296-299). XI. yüzyılda makam ve zenginliklerini kullanarak küçük arazi sahiplerinin başına dert olan büyük arazi sahipleri Bizans’ta dynatoi olarak bilinen toplumsal bir sınıf oluşturmuşlardır. Dynatoiler bu dönemde hem mali hem de siyasi yönden hiç olmadıkları kadar güçlenmiş ve toprağa bağlı askerler ile küçük arazi sahiplerinin mülklerini ele geçirerek bunları kendilerine köle haline

² İslam kaynaklarında bulunan thema listeleri için bk. Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu‘cemü’l-Büldân*. Dâr Sâder (nşr.). C. III. Beyrut, s. 98-99; Şerif İdrîsî. (1840). *Nüzhetü’l-müşâtâk fi’htirâkı’l-âfâk*. Pierre-Amédée Jaubert (Fr. trc.). II. Paris, s. 299-301; Mesûdî. (1938). *et-Tenbîh ve’l-işrâf*. Abdullah es-Sâvî (nşr.). Kahire, s. 150-152.

getirmişlerdir (A.J.C., 1991, s. 667-668). Bu bağlamda devletten düzenli olarak maddi destek almayan taşra askerleri, kendilerini ve yetiştirecekleri askerleri eğitmek ve teçhiz etmek için gerekli finansal kaynaklarını yani topraklarını veya işlettikleri çiftliklerini bu kişilere sattıklarında askeri yükümlülüklerini yerine getirememişlerdir. Bu sebeple devletin sefer zamanı çağıracağı asker gücü ortadan kalkmıştır. Böylece devletin ordu ve maliye unsurları büyük çöküntüye uğramış, arazi temelli kurulan askeri sistemin çözülmesi başlayarak devletin askeri gücü oldukça azalmıştır (Treadgold, 1995, s. 179).

İmparator II. Basileios (976-1025)'un 1025'deki ölümüyle 1081 yılına kadar çoğunluğu sivil kökenli olan İmparatorların tahta geçmesi ve sivil bürokratların yönetimi nedeniyle devletin askeri sistemine gereken önem verilmemiştir (Dietrich, 2009, s. 28). Öte yandan sivil aristokrasi gücünü devamlı kılmak amacıyla askeri yönetim gücünün önüne geçmek için çabalanmış (Bamyacı & Güçlüay, 2020, s. 484) ve bu bağlamda bazı askeri birlikler gerekçesiz şekilde dağıtılmış, askerlere yapılan destekler ve harcamalar durdurulmuş bu da askerin moral ve motivasyonunu kaybetmesine yol açmıştır. Devletin X. yüzyılda kazandığı kısmi askeri başarı sebebiyle artık çok büyük askeri kuvvetlere gerek kalmadığı düşüncesiyle ordu karşıtı hamleler devam etmiştir. XI. yüzyılda askeri güce ve orduya karşı güdülen bu siyaset, büyük arazi sahiplerine daha çok cesaret vermiş diğer yandan da gün geçtikçe topraklarını satan askerlerin sayısında muazzam bir artış yaratmıştır. Bu nedenlerle yerli Romalı askerler artık ordu içinde azınlığa düşmüş ve thema sistemi çökmeye başlamıştır (Baskıcı, 2009, s. 137-139). Bizans ve Türk tarihi için oldukça mühim olan 1071 Malazgirt Muharebesi, Bizans taşra ordusunun durumunu net biçimde göstermektedir. Dönemin ordusu Bizans tarihçisi Mikhael Attaleiates'in (2008) aktardığına göre; artık eski ihtişamlı ve güçlü günlerinde değildir, askerlerin zırhları ve savaş atları yoktur. Bitkin ve ihmal edilmişlerdir. Uzun süredir sefere çıkmadıklarından ödeme de alamamışlardır (Attaleiates, 2008, s. 111).

Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt'te aldığı mağlubiyette thema orduları da bertaraf edilmiş ve zaten bozulmuş halde olan thema sistemi, asker-arazi temelli bir ordu kurumu çerçevesinde son bulmuştur. Komnenos Hanedanlığı (1081-1185) döneminde Bizans ordusu thema sisteminin yeniden düzenlenmesi yoluyla canlandırılmaya çalışılsa da tam olarak istenilen sonuca varılamamış ve Bizans ordusunun çekirdeğini yabancı paralı askerler oluşturmaya başlamıştır (Decker, 2016, s. 116-117). Nitekim Komnenos hanedanlığı sona ererken thema terimi artık yalnızca coğrafi olarak eyalet ve idari bölgeleri temsil eden bir terim haline gelmiştir (Haldon, 2003, s. 97).

Askeri ve idari bir sistem olan thema sisteminin önemini yitirmesiyle sistem bünyesinde görev alan yetkililer ve bunların rütbeleri ile ünvanları da önemlerini kaybetmiştir. Bu sebeple yeni ünvanlara, askeri ve siyasi idarecilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda XII. yüzyılın başlangıcında kurulan yeni eyaletlerin valileri için strategos yerine doux (dük) terimi kullanılmaya başlanmıştır (Gregory, 2018, s. 301; Kazhdan, 1991b, s. 659). Latince bir sözcük olan "dux", eyalet veya taşra bölgelerinin yöneticisi anlamına gelmektedir (Akderin, 2018, s. 175; Şenocak, 2020, s. 53). Ayrıca eyaletlerde görevli diğer yeni yöneticiler ise katepano olarak adlandırılmıştır (Kazhdan, 1991c, s. 1115). Komnenos hanedanlığı hakkında yapmış olduğu çalışmaları ile öne çıkan Zlatar'a göre Malazgirt Savaşı sonrasında Selçuklular tarafından ele geçirilemeyen tüm themalara ve Anadolu'da kurulan yeni thema bölgeleriyle Komnenoslar döneminde kurulan şehir ve küçük idari bölgelerinin yönetimine de douxlar getirilmiştir (Zlatar, 2015, s. 325, 328).

Bu çalışmada Bizans İmparatorluğu'nun önemli mali ve askeri kurumlarından biri olan pronoia sisteminden önce, İmparatorluğun VII. yüzyılda kurmaya başladığı ve askerlik ile arazi sistemlerinin ilk örneklerinin verildiği thema sisteminin açıklanmasının gerekli olduğu

düşünülmüştür. Bu bağlamda thema sistemi ve sistem bünyesindeki diğer kavramlar açıklanarak sonraki süreçte thema ve pronoia sistemi arasındaki benzer ve farklı yönlerin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun XI. yüzyılda mücadele ettiği mali sorunlar ve bu sorunların Bizans ordusuna nasıl yansıdığı tahlil edilerek dönemin sorunlarıyla pronoia sistemi arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. Pronoia sisteminin detaylarına yer verildikten sonra ise sistem bünyesinde yapılan bağışlara ve sistemin Bizans İmparatorluğuna etkileri tartışılmıştır. Son olarak pronoia sisteminin sona erdiği dönem incelenmiştir.

Çalışmanın amacı XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu maliyesinin, devletin askeri sistemlerine yansımaları ve pronoia sistemi bağlamında İmparatorluğun ordusu iyileştirme çabalarını incelemektir. Pronoia sisteminin askeri bir karakter kazandığı XI. ve XII. yüzyıllar ile İmparatorluğun bu dönemdeki mali durumunu ve buna karşılık alınan ordu tedbirlerini pronoia sistemi çevresinde inceleyen bir çalışmanın bulunmaması ise bu çalışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu araştırma neticesinde Bizans İmparatorluğu'nun XI. - XIII. yüzyıllar arasında içinde bulunduğu mali ve askeri durumdan pronoia sistemi sayesinde çıktığı ve ordunun bu sistem sayesinde iyileştirildiği görülmüştür. Ancak sistemin zaman içinde amacı dışına çıkarak devleti özellikle mülkiyet hakları ve askerlik hususunda birçok yönden yozlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Araştırmada Bizans tarihinin ana kaynaklarından Ioannes Scylitzae (Skylitzes)'in *Synopsis Historiarum* eseri, *Theophanes Kroniği*, Anna Komnena'nın *Alexiad*'ı, Ioannes Zonaras'ın *Epitome Istorion* (Tarihlerin Özeti)'u, Mikhael Attaleiates'in *Historia* (Tarih)'sı ve İmparator VI. Leo (886-912)'nin *Taktika*'sı kullanılmıştır. Ayrıca İslam Coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-Memâlik* ve İbnü'l-Fakih'in *Muhtasar Kitâbü'l-Buldân* eserlerinden faydalanılmıştır. Pronoia sistemi hakkında detaylı bilgiler içeren Mark C. Bartusis'in "*Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*" adlı eseri araştırmanın temel kaynaklarından. Ayrıca yerli ve yabancı araştırma eserleri de geniş bir bibliyografya oluşturulmasını sağlamıştır. Eski Yunanca ve Latince terimler için sözlükler ve Bizans terimleri içinse *The Oxford Dictionary of Byzantium* adlı üç ciltlik sözlük dizisi kullanılmıştır.

XI. ve XII. Yüzyılda Bizans Ekonomisi ve Ordu

Bizans İmparatorluğu orduları için oldukça önemli bir askeri kaynak olan thema sisteminin çökmesiyle birlikte XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans ordusunun çehresi değişmeye başlamıştır. Orduda yerli askeri birlikler yerine paralı askerler ordunun asli unsuru olarak ortaya çıkmıştır (Schreiner, 1997, s. 82). Ayrıca bu dönemde yerel lordlar ve maiyetleri ile Bizans topraklarına askerlik hizmeti karşılığında iskân edilen çeşitli milletler de sıklıkla orduda kullanılmaya başlanmıştır (Haldon, 2003, s. 96). Ancak Komnenos hanedanlığı devrinde yapılan birtakım askeri ve mali reformlar sayesinde ordu iyileştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde yabancı paralı askerler yine ön planda olmasına rağmen yerli Bizans askerinin yetiştirilmesine de özen gösterilmiştir. Bu bağlamda hem piyade hem de süvari askerlerinin thema sisteminde olduğu gibi devletin nakdi desteği olmadan, yapılan tevcihlerle yetiştirileceği yeni "pronoia" sisteminin temelleri atılmıştır. Bu sistemde şahıslara yapılan gelir bağışları sayesinde Bizans ordusu için asker yetiştirilmesi ve bunların ihtiyaç duydukları teçhizatın sağlanması planlanmıştır (Haldon, 2008, s. 557-558). Ancak pronoia sisteminin detaylarından önce, bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun ekonomisi incelenmeli ve sistemin icadına sebep olan ortam anlaşılmalıdır. Nitekim devletin askeri gücü ekonomisi ile doğru orantılı şekilde gelişmiştir.

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyılda özellikle doğu sınırlarında Selçuklular ile yaptığı savaşlar ve aldığı yenilgiler nedeniyle askeri ve ekonomik açıdan oldukça zor bir duruma

düşmüştür. Tüm bunlara ek olarak thema sisteminin çökmesiyle birlikte bozulan toprak sistemi nedeniyle de imparatorluk, onarılması zor bir mali kriz dönemine girmiştir. Bizans Tarihçisi Ioannes Scylitzae'nin *Synopsis Historiarum*'da aktardığına göre; bu dönemde girilen ekonomik dar boğaza karşı devletin hazineyi yeniden canlandırmak için arazilere gözünü dikmesi ve arazi temelli ordu sisteminin bozulmasını hızlandırması thema ordularının ömrünü kısaltan önemli bir etkidir (Scylitzae, 2010, s. 444). İktidarı elinde bulunduran Komnenos Hanedanlığı döneminde ekonomik sıkıntıları düzeltmek için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler kapsamında devlet arazilerinin satışı, para karşılığı askerlik hizmetinden muaf olma, askeri terhis sayılarının arttırılması, siyasi ve sivil aristokratlara unvan ve makam bağışlama gibi yöntemlere başvurulmuştur. Ancak sözde ekonomiyi düzeltmek için alınan bu tedbirler bir yandan imparatorluk ordusunun zayıflamasına ve yıpranmasına neden olurken bir yandan da imtiyazlar ve muafiyetler sebebiyle güçlenen bir kesim yaratarak devlet ve toplum düzeninin sarsılmasına neden olmuştur (Cameron, 2016, s. 104). Diğer yandan aynı yüzyılda Bizans sikkesi için birkaç kez taşıyış uygulanması ve Bizans nomisma (sikke) sınıfının normal değerinin çok altına düşürülmesi de devletin içinde bulunduğu ekonomik durumun ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca gücü oldukça artmış bulunan aristokrat kesimin halk üzerinde uyguladığı baskı ve ağır vergilendirme politikası sebebiyle toplumsal huzursuzluk ve mali kriz had safhaya ulaşmıştır. Ancak her ne kadar sorunlu bir mali yönetim duruşu sergilenmiş olsa da Bizans İmparatorluğu kendi köklerinde barındırdığı mülkler ve gelirler sayesinde kısmi olarak yenilenmiştir. Çünkü asıl sorun gelir kaynaklarında değil bu kaynakların nasıl yönetildiğindedir (Stathakopoulos, 2018, s. 166). Bu dönemde devlet işlerinden uzaklaşan siyasi kimselere ve hevesini yitiren askerlere çeşitli rütbe ve unvanlar, bağışlar, imtiyazlar ve muafiyetler tanınarak nakdi olarak doyurulamayan bu kişiler görevlerine döndürülmek istenmiştir. Mali problemleri ve nakit sorununu çözmek üzere yapılan bu uygulamaların en önemlisi ve araştırma konumuzun temelini oluşturan pronoia sistemi, “bir kimseye, özellikle askerlere ömrü boyunca faydalanmak ve karşılığında bazı askeri yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla toprak ve bazı başka mali gelirlerin bağışlandığı” yeni bir asker-arazi temelli sistem olarak hayata geçirilmiştir (Rice, 1998, s. 143). Böylece XI. ve XII. yüzyılda mali-askeri problemlerle uğraşan ve nakit sorunu yaşayan Bizans İmparatorluğu, hazinenin bazı önemli gelirlerini şahıslara bırakmış (Laiou & Morisson, 2020, s. 177), çözümünü daha önce thema sisteminde olduğu gibi arazi-asker temelli bir sistem olan pronoia sisteminde bulmuştur.

Pronoia Sistemi

Eski Yunanca bir terim olan pronoia (πρόνοια), “önceden düşünme, öngörü” gibi anlamlara gelen pronoos (πρόνοος) teriminden türemiştir. Pro (πρό) yani “önce-öncü” anlamına gelen ek ile noos (νοος) (Çelgin, 2011, s. 450) yani “akıl-zihin-düşünce” anlamlarına gelen bir isimden oluşan pronoia “önceden görme veya algılama, öngörü, önceden düşünme, tahmin” ve teolojik anlamda “ilahi takdir” gibi anlamlara gelmektedir. Pronoia teriminin etimolojik geçmişinden ilk bakışta farklı bir anlam çıkarılıyor olsa da terimin “ödül-hediye-bakım ve ilgi” anlamlarına da geldiği ve arazi-asker temelli bir sistem bağlamında düşünüldüğünde “İmparatorluk mülklerinin hibe edildiği ve bu mülklerin bakımı” hususunun kastedildiği düşünülmektedir (Bartusis, 2012, s. 14).³

XI. yüzyılın başlarında yapılan pronoia hibeleri İmparatorların daha çok aile üyelerini, akrabalarını, çevresindekileri ve devlet memurlarını ödüllendirme yolu olarak kullandığı ve

³ Barker'a göre pronoia sözcüğünün ordu ve toprak sistemi anlamları dışında “imparatorun öngörüsü ya da tanrısal özeni” anlamı da vardır. bk. Barker, E. (1995). *Bizans toplumsal ve siyasal düşüncesi*. (M. Tunçay, Çev.). İmge Kitabevi, s. 112.

İmparatorluk otokrasisini geliştirmeyi hedeflediği yeni bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır (Angold, 2008, s. 613). Ancak özellikle Malazgirt Savaşı sonrasında dağılan ve yıpranan Bizans ordusu, yerli ve yabancı unsurlara yapılan pronioia tevcihlerine ek olarak verilen vergi muafiyetleri sayesinde yenilenmiş ve İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu asker mevcudu özellikle Komnenoslar devrinde artmaya başlamıştır (Heath, 2014, s. 26). Bizans İmparatorluğu’nun XI. ve XII. yüzyılda yaşadığı mali kriz dönemi ve bunun sonucu olarak askeri yönden geçirmiş olduğu çalkantılı dönem, İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118)’un ihtiyaç duyduğu orduyu finanse etmek için bir çözüm bulmasını gerektirmiştir. İmparator yeni bir sistem yaratmak yerine elinde olan imkanları kullanma yoluna gitmiş ve böylece İmparatorluk mülklerini tevcih ederek karşılığında bir dizi askeri yükümlülük beklediği pronioia sisteminin doğuşunu sağlamıştır. Nitekim pronioia sisteminin asıl gelişimi arazi tevcihinin askerlik ile ilişkilendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Önceleri ekseriyetle tanınan kimselere ve önemli kişilere verilen bu İmparatorluk hibelerinin sayısı, zaman içinde daha düşük statüdeki kişilere, kurumlara ve askerlere verildikçe artmıştır (Bartusis, 2012, s. 170).

İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde pronioia olarak verilecek İmparatorluk mülklerinin ve gelirlerinin, atlı Bizans askeri yetiştirilmesi için özellikle asker kökenli kimselere verilmesi gerektiğine karar verilmiş böylece pronioia sisteminin askeri karakteri artmıştır (Magdalino, 2008, s. 654-655). Nitekim 1144 veya 1159 yıllarına, İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) dönemine tarihlendirilen bir İmparatorluk emirnamesinde “taşınmaz mülklerin hediye olarak devredilmesinin senatodan veya askeri listeden” olanlara verilmesi gerektiği ve hibelerin bu kimselerle sınırlandırılması hususunda bir kayıt geçmektedir. Ancak bu emirname toplum içindeki ayrıcalıkları azaltmak veya daha fazla kimseye mülk tevcih etmek amacıyla İmparator II. Aleksios Komnenos (1180-1183) tarafından feshedilmiştir (Bartusis, 2012, s. 100). Fakat yine de Komnenoslar döneminde pronioia bağışları en çok askeri sınıftan kişilere yapılmış ve yerli Bizans askerine verilen önem artmıştır. Bizans İmparatorluğu’nun daha çok taşra ordularına mensup olarak sayabileceğimiz pronioia sahibi bir süvari askeri, tam zamanlı askerlik yapmasa dahi İmparatorluğun sefer için kendisine ihtiyaç duyduğu dönemlerde savaflara katılmıştır. Hatta kendi bölgesi dışındaki askerlere de finansal olarak destek olmuştur. Pronioia sahiplerinin yaklaşık olarak 30 ile 80 kişi arasında değişen kendisine bağlı bir maiyeti vardır. Her pronioia sahibi aynı askeri yükümlülüklerle sahip olmayıp mülkünden elde ettiği gelir nispetinde asker yetiştirmiştir. Diğerlerine kıyasla daha küçük mülklere sahip olan pronioia sahipleri bir ağır süvarinin yetiştirilmesi için gereken yüksek meblağları karşılayamayacağından daha çok hafif atlı veya piyade yetiştirebilmektedir (Heath, 2014, s. 29).

Pronioia bağışlarının mutlaka bir arazi olması gerekmiyordu. Sistem genellikle bir askere belirli bir mülkten, orada yaşayan köylüden, manastırlar ya da kiliseler gibi dini kurumlardan vergi toplama ve işletme haklarını devrediyordu (Herrin, 2010, s. 333-334). Tevcih edilen gelirin mülkiyet hakkı daima devlette kalıyor ve pronioia sahibine sınırlı süreyle, genellikle kişinin ömrü boyunca veriliyordu. Dahası İmparatorluk dilediği zaman yapılan pronioia bağışını geri alabiliyor veya başka birine tevcih edebiliyordu. Kişi ölünce mülk yeniden devlete dönüyordu (Norwich, 2013, s. 70). Bu sistemde bağış yapılan kişi sefer zamanlarında savaşmak veya kendisi yerine savaşacak askerler yetiştirmekle yükümlendiriliyordu. Ayrıca bu sistemin temelini pronioia sahibine tevcih edilen toprakta veya diğer gelir kaynaklarında çalışan ve devlete ödeyecekleri vergileri pronioia sahibine ödeyen köylüler diğer adıyla paroikler oluşturmaktaydı (Baskıcı, 2009, s. 139-140). Bizans İmparatorluğu’nda bir şahıs ya da kurumun elinde bulunan pronioia mülkleri ve paroiklere dair bilgiler, arazilerin sınırları ve büyüklüğü, vergilerin niteliği ve bu mülklerin sahipleri ile bunlara yüklenen sorumluluklar gibi önemli

detayların kaydedildiği arazi kayıt belgelerine ise praktikon (πρακτικόν) adı verilmekte idi (Bartusis, 1991a, s. 1711).

Pronoia sisteminin ilk uygulayıcılarının Makedonya ve Dukas hanedanlığı İmparatorları olduğu bilinmektedir. Ancak uzun süren sivil idareciler döneminin ardından başa gelen askeri asalet sınıfına mensup Komnenoslar hanedanlığı döneminde pronoia sistemi askeri bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde pronoia bağışı yapılan kişilere askeri görevler yüklenmiş ve sahip oldukları arazinin büyüklüğüne göre maiyetleri de olmuştur. Öte yandan pronoia bağışları yalnızca kişilere değil manastır ve kilise gibi dini kurumlara da yapılmış ve bu kurumlardan da asker yetiştirmesi beklenmiştir. Pronoia sahipleri, kendilerine bağışlanan bölgede yaşayan köylünün de sahibi olmuş ve topraklar artık yarı-hür statüdeki bu köylüler yani paroikler tarafından işlenmiş ve devlete ödenecek vergiler de yine pronoia sahipleri tarafından tahsil edilmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 343-344). Köprülü'ye göre pronoia sahipleri toplanacak vergilerin miktarı üzerinde karar veremez veya yeni vergiler uyduramazdı. Pronoia sahipleri her ne kadar kendilerine bağışlanan mülkler üzerinde çeşitli mali ve hukuki haklara sahip olsalar da sonunda mülkün sahibi devletti ve pronoia maliklerinin ellerinde tuttukları mülkün gelirine göre kendileri dışında belirli sayıda asker yetiştirmeleri ve teçhizatlandırmaları gerekiyordu. Dahası pronoia maliklerinin aldıkları mülkün topraklarında yaşaması ve bölgeyle ilgilenmesi zorunluydu (Köprülü, 1999, s. 94-95).⁴

Pronoia sisteminin önemli unsurlarından biri olan köylülerin yani paroikoilerin bazı kaynaklarda “geçici olarak bir yerde ikamet eden” veya “yakın zamanda bir bölgeye yerleşmiş” olan kişileri ima ettiği bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle paroikoiler büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışan yerleşimciler ve kiracı çiftçilerdir. Nitekim zaman içinde paroikoilerin sayısı artmış ve bu sayı özgür Bizans köylüsünün sayısını dahi geçmiştir (Bartusis, 1991b, s. 1589-1590). Pronoia bağışı yapılan kişilerin topraklarında sadece ekip biçme hakkı olan ve kazandıklarından vergi veren yarı-hür köylülerin de paroik statüsünde oldukları bilinmektedir (Bamyacı & Güçlüay, 2019, s. 114). Pronoia bağışı yapılan bir kimseye, tevcih edilen araziyle birlikte bu topraklarda yaşayan köylüler de tahsis edilmiş ve pronoia sahipleri hem bölgede toplanacak vergileri tahsil etmiş hem de bu köylülerin mali ve hukuki efendisi haline gelmiştir. Bu ortam zaman içinde özgür Bizans köylü sınıfının çok azalmasına, oldukça güçlü bir aristokrasi sınıfının ortaya çıkmasına ve erken feodalizm olgusunun başlangıcına sebep olmuştur (Baskıcı, 2009, s. 141-142). Ancak arazi temelli askeri sistemlerin bozulması feodalizm ile bağdaştırılsa da aslında Bizans İmparatorluğu'nda batılı anlamdaki akla gelen feodal düzen tam olarak var olmamıştır. Çünkü Bizans Devleti'nin araziler ve aristokratlar üzerindeki kontrolü XI. yüzyıla kadar sürekli olmuştur (Cameron, 2016, s. 106). Fakat Ostrogorsky'e göre pronoia sistemi ile Batı Feodalizmi arasındaki fark çok geçirgendir. Nitekim pronoia sahipleri güçlendikçe devlet içindeki ortam, feodalizmi daha çok çağrıştırmaya hale gelmiş ve hatta pronoia sahipleri feodal şövalyelere benzetilmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 392).

Önceleri hem mülk sahibi köylüler hem de kiracı çiftçiler üretim yaparak elde ettikleri gelirden bir Romalı olarak üstlerine düşen vergiyi devlete ödemiştir ancak pronoia sistemiyle birlikte bu vergiler artık askerlere ödenmiştir. Halk artık devlet yerine pronoia sahiplerine borçlandığından işler yolunda gitmediğinde topraklar sanki düşman toprakları gibi harap edilmiştir. Özgür köylü artık toprağa bağlı yarı-hür bir köylü statüsüne düşmüş ve pronoia sahipleri vergileri tahsil ederken acımasız davranmıştır. Dahası pronoia malikleri sahip olduğu topraklar üzerindeki köylünün efendisi olduklarından bazen emri altındaki paroikleri başka pronoia sahiplerine göndererek onları ailelerinden ayırmıştır (Bartusis, 2012, s. 90). Sonuç

⁴ Pronoia, thema ve tımar sistemleri arasındaki ilişki hakkında bk. Köprülü, 1999; Öztürk, 2012, s. 157-208; Başar, 2023, s. 14-23.

olarak XI. ve XII. yüzyılda oldukça artan ve yaygınlaşan pronioia bağışları; pronioia malikleri, paroikler ve devlet arasında yeni tartışmalara açık bir üçgen yaratmıştır.

Pronioia Bağışları

İmparatorluk mülklerinin bazı yükümlülükler karşılığında birtakım kimselere verilmesi anlamına gelen pronioia bağışlarının ilk örnekleri Makedonya ve Dukas İmparatorları döneminde görülmüştür. Ancak bu dönemde yapılan bağışlar askeri karakterde olmayıp daha çok akrabalara ve siyaset adamlarına verilmiştir. Pronioia bağışları XI. yüzyılda, Komnenoslar hanedanlığı devrinde daha çok askerlere yapılmış ve sistem arazi-asker temelinde gelişmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 343). Bizans tarihi ana kaynaklarımızdan Ioannes Zonaras’a göre ilk pronioia sahibi XI. yüzyılda, “Başkan ve Esvapçıbaşı (provestiaros ve parakoimomenos) rütbelerine sahip Konstantinos Leikhoudes” adlı yüksek makamlı bir memur ve patrik olan bir devlet adamıdır. Leikhoudes’e İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) tarafından “Manganalılar Sementinin Görüp Gözeticiliği” makamı, Mangana (bugün Topkapı Sarayı civarı, İstanbul) sementinin pronioiası verilmiştir (Zonaras, 2008, s. 112). Burada kaydedilen “görüp gözetme” ifadesi pronioia teriminin ilgi ve bakım anlamlarını kastetmektedir.

Pronioia sisteminin askeri bir karakter kazandığı XI. yüzyılda ve sistemin yaygınlaştığı XII. yüzyılda yapılan pronioia bağışlarını incelediğimizde karşımıza ilk olarak VII. Mikhail Dukas (1071-1078) döneminde doğu scholae domestikosu olarak görev yapan Andronikos Dukas çıkmaktadır. Bartusis’e göre İmparator 1073 yılında Andronikos’a bir Anadolu köyü olan Miletos (Milet/Aydın) civarındaki İmparatorluk mülklerinden pronioia bağışında ve vergi muafiyetinde bulunmuştur (Bartusis, 2012, s. 123).

İmparatorluk bazı kimselere pronioia bağışı yerine yalnızca paroik bağışında bulunarak gelir dağılımının daha dengeli olmasını sağlamıştır. Pronioia ve paroik bağışları her ne kadar işletme ve gelir elde etme hakkı bağışlanan kişide olsa da İmparatorluğun mülküdür ve tüm haklar İmparatorluğa aittir. Bu sebeple bir pronioia mülkü verildiği kişinin ölümüyle veya devletin geçerli sebepleriyle eski sahibinden alınarak başka birine devredilebilirdi. İmparator III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081) dönemine tarihlendirilen bir dizi pronioia ve paroik bağışlarında bu durum net bir biçimde gözlemlenmektedir. İmparator III. Nikephoros, Othon ve Leo Vaasprakanites adında iki kişiye Selanik civarından bir pronioia bağışlamıştır. Ancak bu mülk daha sonra tüm tarımsal ürünler, hayvanlar ve araziyi işleyen paroiklerle birlikte General Leo Kephalas’a devredilmiştir. Dahası İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde de generallik rütbesini koruyan Kephalas’a 1086 yılında Moglena civarındaki Chostianes köyü içindeki köylülerle birlikte verilmiştir. Ayrıca I. Aleksios Komnenos (1081-1118)’un başka bir Generali Gregory Pakourianos’a ise İmparatorluk mülklerinden oluşturulmuş pronioia hibelerine ek olarak paroikoi bağışı yapılmıştır (Bartusis, 2012, s. 86-87).

İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) İmparatorluğun içinde bulunduğu mali ve askeri sorunları çözmek amacıyla pronioia bağışlarını etkin bir şekilde kullanmıştır. Ancak bu bağışları ilk olarak yakın çevresine ve akrabalarına yapmıştır. Örneğin I. Aleksios tahta çıktıktan hemen sonra kardeşinin kocası olan Nikephoros Melissenos taht iddaasında bulunarak isyan etmiş ve kargaşa ortamı yaratmıştır. Bunun üzerine onunla yapılan antlaşma gereğince Selanik kendisine bırakılmıştır. İmparator I. Aleksios’un kızı Anna Komnena bunu şu şekilde ifade etmiştir; “*Kaisar sanıyla onurlandırılacaktı ve taç-bağı sarınacak, alkışlanacak, bu san’a bağlı olan tüm ayrıcalıklardan yararlanacaktı; üstelik en büyük kentlerden Selanik ona bırakılacaktı*” (Komnena, 1996, s. 81-83). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Selanik’in vergi gelirleri de Nikephoros Melissenos’a bağışlanmıştır. Daha sonra İmparator I. Aleksios 1084 yılın da kardeşi Adrian Komnenos’a Kassandra (Halkidiki/Yunanistan, Orta Makedonya)

yarımadasının gelirlerini de bağışlayarak pronoia sistemini akrabalarına ve ailesine hediye ve hibe unsuru olarak kullanmaya devam etmiştir (Bartusis, 2012, s. 132-134).

İmparator II. İoannes Komnenos (1118-43) döneminde ise 1136 yılına tarihlendirilen bir typikon (manastır kaydı) (M.J. & Talbot, 1991, s. 1391-1392), Pantokrator Manastırı'ndan (günümüz Zeyrek Camii) bir pronoianın Synadenos isimli birine verildiğini aktarılmaktadır. Aynı kayıtlardan bu pronoianın kişiye ömrü boyunca verildiği ve onun ölümüyle mülkün tekrar İmparatorluğa devredildiği görülmektedir. İmparatorluk ise kendisine geri dönen bu mülkü Pantokrator Manastırı'na devretmiş ve böylece bu bağış manastır kayıtlarına girmiştir (Bartusis, 2012, s. 36, 41).

Bartusis tarafından aktarılan pronoia bağışları arasında Makedonya'da, Moglena bölgesinde konuşlandırılmış Kuman askerlerine yapılan paroikoi ve pronoia bağışları ilgi çekicidir. I. Manuel Komnenos'un ordu komutanı ve akrabası Andronikos Vatatzes'in Lavra Manastırı için 1181 yılına tarihlendirilmiş praktikonunda belirli paroiklerin Moglena Kumanlarına bağışlandığı ve Kuman askerlerinin bu bağışlardan faydalandığı belirtilmektedir. Göçebe bir Türk topluluğu olan Kumanlar, Bizans üzerine özellikle XI. yüzyıldan sonra sürekli seferler yapmıştır. Bizans'a yaptıkları bu akınlarda esir düşen Kumanların çoğu orduya alınmış ve praktikonda belirtildiği gibi Makedonya civarına konuşlandırılmışlardır. Sonuç olarak Kuman askerlerine nakit maaş ödemek yerine askeri hizmet karşılığı paroik ve pronoia bağışı yapılmıştır (Bartusis, 2012, s. 50-54). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Komnenoslar devrinde pronoia bağışlarının yabancılara da verilmeye başlandığı ve böylece hem askerlikte uzman kişilerin orduya katılmalarının sağlandığı hem de devletin nakit ödeme derdinden kurtularak orduya asker kazandırdığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Son olarak Angeloslar Hanedanlığı döneminde yapılan pronoia bağışları örneklerini incelediğimizde; Girit dükü Konstantin Dukas, imparatorundan aldığı emirle 1180-1190'lı yıllarda pronoia bağışlarının kaydedildiği bir belge düzenlemiştir. Bu belgeye göre Girit'teki bazı kişilere ve Skordiles ailesine pronoia bağışları yapılmıştır. İmparator II. Isaakios Angelos (1185-1195) döneminde ise imparatorun kardeşi Alexios Angelos'a Konstantinopolis'te deniz kıyısındaki imparatorluk sarayı olan Bukoleon sarayı ile buradaki limanın işletme hakları devredilmiştir. II. Isaakios'tan sonra başa gelen İmparator III. Alexios Angelos (1195-1203) döneminde de yine aile üyeleri ve başka kimselere mülkler verildiği bilinmektedir. Latin istilası öncesi dönemin son İmparatoru IV. Alexios Angelos (1203-1204) ise Haçlıların lideri Montferrat Markisi I. Boniface'ye verdiği hibeleri, İmparator'un I. Boniface ile imzaladığı antlaşmadan öğrenmekteyiz. Nitekim antlaşmaya göre Boniface'nin kendisine daha önce verilen Girit ve Selanik üzerindeki haklarından vazgeçtiği görülmektedir (Bartusis, 2012, s. 168-169).⁵

Pronoia Sisteminin Bizans İmparatorluğu'na Etkileri

Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt Savaşı sonrasında yaşadığı mali sorunlar devletin birçok kurumunda sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur. Devlet adamlarına, memurlara ve askerlere ödenmesi gereken maaşlar ödenememiştir ve bu sebeple devlet hem siyasi hem de askeri manada güç kaybetmiştir. Bu bağlamda İmparatorlar devleti kurtarmak ve hakimiyetlerini sağlamlaştırmak amacıyla çözüm arayışlarına girmişlerdir. Nitekim ilk olarak XI. yüzyılda yapıldığı bilinen pronoia bağışlarıyla tam da İmparatorluğun çaresizliğine çözüm

⁵ Marki Boniface'nin elinde bulunan mülkler ve İmparator IV. Alexios Angelos (1203-1204) ile yaptığı sözleşme hakkında bk. Koçuk, İ. (2021). Selânik Haçlı Krallığı'nın kuruluşu (1204). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (37), 79-98. <https://doi.org/10.26650/gaad.843708>

olacak bir sistem yaratılmıştır. İmparatorların saltanatlarını korumak ve yanlarına insan toplamak amacıyla önce yakın çevrelerine ve akrabalarına bağışladığı mülkler zaman içinde memurlara ve askerlere de verilmeye başlanmıştır. Doğrudan devlet gelirleri ve genellikle toprakların verildiği bu sistemde bağış alan kimse bazı muafiyetler, imtiyazlar ve en önemlisi vergi tahsildarlığı yapacağı bir alan kazanmıştır. İmparatorluğun nakit eksikliği çektiği bu dönemde pronioa sistemi rahat bir nefes alınmasını sağlamıştır. Ayrıca pronioa bağışları sayesinde hem kişiler ödüllendirilmiş hem de İmparatorluk bu kişiler için ödemek zorunda olduğu nakit külfetinden kurtulmuştur. Dahası imparatorluk mülklerinden alınacak vergilerin toplanması ve askerlere maaş ödenmesi sorumluluğu da ortadan kalkmıştır. Yapılan pronioa bağışlarının kaydedildiği belgeler ve detaylı listeler yani praktikon ve typikonlar sayesinde ise İmparatorluk mülkleri üzerinde sıkı bir bilgi ve denetim ağı kurulmuştur (Cameron, 2016, s. 105). Bizans İmparatorluğu pronioa sistemiyle kısa vadede yaşadığı askeri ve ekonomik sorunlara çözüm bulmuş gibi görünsede uzun vadede bu sistemin dezavantajlarını daha baskın bir şekilde hissetmiştir. Pronioa sahipleri zaman içinde mülklerini genişleterek daha fazla muafiyete ve imtiyaza sahip olmuşlardır. Pronioa malikleri toprağa bağlı köylülerin yani paroiklerin sayısını da arttırmış ve halkın sefaleti arttıkça kendileri daha zengin bir hayat sürmüşlerdir. Küçük toprak sahipleri hem mülkünü hem de iş gücünü büyük arazi sahiplerine kaptırmış ve devletin vergi gelirleri günden güne azalmıştır. Ayrıca pronioa bağışları kapsamında bağışlanan mülklerin satılması ve miras bırakılması başlangıçta yasaklanmış olsa da XIII. yüzyılda bu yaklaşımın artmasıyla sistem amacı dışına çıkmaya başlamıştır (Baştav, 2021, s. 272). Şimdiye kadar bağışlanan toprak imparatorluk mülkü iken artık büyük arazi sahiplerinin mülkü olmaya başlamıştır.

Pronioa sistemi başlangıçta askerlerine ödeme yapmakta zorlanan devlet için yeni bir çözüm yolu olmuş ve çok faydaları görülmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde sistem devlet aleyhine işlemiştir. Pronioa bağışları sayesinde askerlik yeniden gözde bir meslek haline gelmiş ve orduya girmek için başvuranların sayısında büyük bir artış olmuştur. İmparatorluğa bir miktar bağışta bulunan hemen herkes imparatorluk mülklerine ve üzerinde yaşayan vergi mükelleflerine sahip olmuştur. Bu kimseler hem işgücü hem de vergi kaynağı olarak pronioa sahiplerinin adeta kölesi haline getirilmiş ve bir Roma savaşçısı bazen askerlikten bihaber bir yabancıya ödeme yapmak zorunda kalmıştır. Bu husus bazı askerlerin ordudan uzaklaşmasına sebep olmuş ve askerlerin sayısı artsa da askeri gücün sabit kalmasına neden olmuştur (Mango, 2021, s. 61-62). Bağışlanan pronioa mülkleri sebebiyle eskiden olduğundan daha zengin bir hale gelen Bizans askerleri ve komutanları, savaşçı kimliklerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve çarpışma cesaretlerini de yitirmişlerdir. Askerler artık nasıl daha fazla kazanabileceğinin derdine düşmüş ve askerlik mesleğini isteksiz bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Öte yandan pronioa ve paroik bağışlarının arttığı bu dönemde geleneksel askere alma süreçlerinin es geçilmesi ve acele edilmesi sebebiyle ordu mevcudu artsa da askerlerin kalitesi düşmüştür. Askerlerin ekonomik kaygıları azaldığından savaşmak için gereken moral, disiplin ve istekleri azalmıştır. Düşük kalitede askerlerin orduya alınmasına bir tepki olarak usta savaşçılar ordudan uzaklaşmıştır. Çünkü önceleri İmparatorluk bağışlarından, daha çok usta savaşçılar, yüksek rütbeli komutanlar ve seçkin birlikler faydalanırken İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde bağışların yaygınlaşmasıyla düşük statüdeki askerlere de bağışlar yapılmış ve seçkin askerlerin diğerlerinden pek farkının kalmaması sebebiyle bunlar ordudan uzaklaşmıştır. I. Manuel'in pronioa bağışlarını daha çok askerler arasında yaygınlaştırmasının ana nedeni asker yetiştirerek ordu mevcudunu büyütme ve askeri gücü arttırmak olsa da sistem tam olarak beklenen faydayı sağlayamamıştır. Ayrıca vergi tahsildarlığı yapan pronioa ve paroik sahiplerinin kişisel çıkarları amacıyla göttükleri acımasız vergi tahsili politikaları, vergi mükelleflerinin devlete düşmanlık beslemesine sebep olmuştur.

Öte yandan asker ile devlet arasında artık düzenli bir maaş ödeme periyodu ortadan kalkmıştır. Bu sebeple ve hibelerin şahıslara ömür boyunca verilmesiyle devlet gelirlerinin uzun süre tek şahısta kalması sonucu ortaya çıkmıştır. Mülklerin uzun vadeli bağıışı İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu zamanlarda asker alma veya asker çıkarma yetkilerini ve devletin ordu yönetimini kısıtlamıştır (Bartusis, 2012, s. 94-95).

Orduyu yeniden tesis etme amacıyla kullanılan pronoia sisteminde bağış yapılan kimseler askeri yükümlülükleri olmasına rağmen bağışların liyakatsizce yapılması sonucunda askeri hizmetten ziyade belirli sayıda asker sayısına ulaşma ve elinde tutma yoluna gitmişlerdir. Ancak pronoia sahipleri bir asker grubu oluşturmaktan çoğu zaman uzaklaşmış veya yetiştirilen bu askerlerin toplanması, eğitilmesi ve hizmete alınması çoğu zaman zor olmuştur. Nitekim bu askerlerin devlete karşı bölgesel isyanlara karışması da daha olasıdır (Dietrich, 2009, s. 29-30). Görüldüğü üzere kısa vadeli faydalarına rağmen pronoia sistemiyle birlikte devlet hazinesine ulaşacak büyük miktarda vergi geliri yitirilmiş ve belki de bu para akışından sağlanabilecek daha fazla ve daha kaliteli asker mevcudundan da mahrum kalınması gibi başka onarılması güç olumsuz etkiler de ortaya çıkmıştır (Heath, 2014, s. 29).

Pronoia Sisteminin Çöküşü

XIII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tahtına yerleşen Paleologoslar ve onların ilk İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde aristokrasi sınıfı büyük bir zafer elde etmiştir. Bu dönemde büyük arazi sahipleri ve pronoia maliklerinin gücü had safhaya ulaşmıştır. Pronoia sisteminin olumsuz sonuçları sebebiyle birkaç yüzyıl içinde devlet hem mali hem de askeri yönden güç kaybetmiştir. XIII. yüzyılda Bizans'ın düşmanlarıyla olan hesaplaşmalarında yalnızca büyük arazi sahipleri ayakta kalmayı başarabilmiştir. Devletin içinde bulunduğu zor durumun farkında olan İmparator VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) ise yüksek aristokrat sınıfı kendisine yakınlaştırmak ve safına çekebilmek amacıyla pronoia maliklerine, mülklerini miras bırakabilme hakkını tanımıştır. Ancak bu şekilde pronoia mülkleri babadan oğula geçmeye başlasa da mülklerin satılması yasağı devam etmiş ve sistemin getirdiği yükümlülükler aynı şekilde kalmıştır. Yine de sahip oldukları mülklerin artık tam sahibi haline gelen pronoia sahipleri, hizmetlerden ve askeri yükümlülüklerden kaçınır hale gelmiştir. Bu sebeple devletin askeri gücü çok azalmış ve Bizans ordusu eskiden olduğundan daha çok yabancı ücretli askerlerden oluşturulmuş bu da devlete muazzam bir mali yük getirmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 444-445).

Pronoia sisteminin şüphesiz en önemli özelliği olan hibenin miras olarak bırakılamaması kuralının çiğnenmesiyle pronoia kurumunun bozulması ve sistemin son bulması hızlandırılmıştır. İmparator VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde gelenek haline getirilen pronoia bağışları artık miras bırakılabilmektedir. Böylece pronoia malikleri hiçbir hizmet vermeden uzun yıllar vergi toplayıp zenginliklerini arttırırken Bizans İmparatorluğu bir zamanlar kendi mülkleri olan gelirlerden mahrum kalmıştır (Herrin, 2010, s. 333-334). Miras bırakılma usulü sebebiyle bir kez birine bağışlanan pronoia mülkü artık o kişiden geri alınamamış ve devlete bağlılıktan kurtulan şahıslar hem görevlerini hem de askeri yükümlülüklerini yapmaktan kaçınmıştır. XIII. yüzyılda pronoia sahipleri ellerinde bulunan vergi muafiyetleri, imtiyazlar ve şimdi de bu varlıkları miras bırakabilmeleri gibi haklarla güçlerini oldukça arttırmış bu da devletin hem mali hem de askeri gücünün zayıflamasına neden olmuştur (Rice, 1998, s. 143). Dolayısıyla pronoia sistemi, askerleri finanse etmek için kullanılmaya başlandığı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar geçen sürede tam verimli bir sistem olmaktan uzak kalmış ve sistemden arzulanan verim alınamamıştır (Haldon, 2003, s. 126).

Bizans İmparatorluğu XIII. ve XIV. yüzyılda sınırlarının sürekli tehdit edildiği ve iç isyanların görüldüğü karmaşık bir dönem yaşamıştır. Bu nedenle aristokrat sınıfın desteğini

kazanmak, askeri gücü arttırmak ve güçlü şahısları İmparatorluk safına çekmek amacıyla pronoia bağışları miras bırakılabilir hale getirmeye başlamıştır. Böylece hem bozulmaya başlayan pronoia sistemini kurtarmak hem de bozuk askeri ve sosyal düzeni iyileştirmek amaçlanmıştır. Ancak İmparatorluğun sonuna kadar gittikçe azalarak kullanılan pronoia sistemi muhtemelen XIV. yüzyılda kaybolmaya başlamış ve sistem böylece son bulmuştur (Heath, 2014, s. 29).

Sonuç

Makedonya ve Dukas Hanedanlıkları döneminde uygulanmaya başlanan pronoia sisteminin tam gelişimi Komnenoslar hanedanlığı devrinde gerçekleşmiştir. İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde Bizans İmparatorluğu içerisinde mali ve askeri bir kriz söz konusuydu ve birbiriyle doğru orantılı giden bu sorunların çözümü pronoia sisteminde bulundu. Bu sisteme göre belirli imparatorluk mülkleri, bu mülklerin gelirleri ve bu mülkler üzerinde hayatını sürdüren köylülerden vergi toplama hakları bir şahısa, kiliselere veya manastırlara bırakıldı. Pronoia sistemi önceleri İmparatorların yakın çevresi ve akrabalarına verilen ve onların saltanatlarını diri tutma gayesine hizmet veren bir sistem olarak işlemiştir. Ancak özellikle İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde pronoia bağışlarının daha çok askerlere yapılması ve sistemin askeri bir karakter kazanması sağlanmıştır. Buna göre yüksek rütbeli bir memur veya askeri komutana verilen pronoia ve bu mülk üzerinde yaşayan yerli halk pronoia malikine bağışlanmıştır. Arazi üzerinde yaşayan ve geçimini buradan sağlayan köylüler artık devlete ödemesi gereken vergileri pronoia sahiplerine ödemeye başlamıştır. Pronoia sahibine mülkle birlikte devredilen bu kimseler üzerinde mali ve hatta hukuki haklar elde eden pronoia sahipleri adeta köylülerin efendisi haline gelmiş ve bu sistemde çalışan yarı-hür köylüler, özgür Bizans köylüsünden ayrılarak paroikoi adı verilen toprağa bağlı kiracı çiftçiler haline gelmiştir. Pronoia bağışı alan kimseler Bizans ordusu için ellerinde tuttıkları mülk nispetinde asker yetiştirmekle yükümlü kılınmışlardır. Bağışlanan mülkler üzerindeki tam hak sahibi hala devlettir ve devlet gerekli gördüğü halde bir pronoiayı şahsın elinden alarak bir başkasına devredebilmiştir. Ayrıca pronoia maliklerinin ölümü sonucunda mülkün hakları yeniden İmparatorluğa dönmüştür.

Bu sistem ile mali sorunlar yaşayan ve askerlerine maaş ödeme sıkıntısı çeken İmparatorluk, rahat bir nefes alma imkânı bulmuştur. Ayrıca devlet vergi toplama ve düzenli maaş ödeme külfetinden kurtulmuştur. Bu sistemle birlikte bağışlanan pronoia mülklerinin kayıtları düzenli şekilde yapılmış ve Bizans İmparatorluğu, mülklerinin denetimini kolaylıkla sağlayabilmiştir. Devletin ordu mevcudu artmış ve vergi gelirleri azalsa da hazine nakit paranın varlığı sürekli kılınmıştır. XI. yüzyılda gelişimini tamamlayan pronoia sistemi kapsamında yapılan bağışlar zaman içinde çok artmış ve artık bağış yapılacak kimsenin statüsüne bakılmaksızın biraz gücü olan herkese pronoia ve paroikoi bağışı yapılmıştır. Bizans ordusunun mevcudu bu dönemde oldukça artmış ancak ordunun niteliği tartışılır hale gelmiştir. Nitekim askere alma süreçlerinde dikkat edilmesi gereken unsurlar es geçilmiş ve askerlik yalnızca iyi kazanç sağlayan gözde bir meslek haline gelmiştir. Öte yandan düşük statüdeki şahıslara, yabancılara ve İmparatorluğa bir miktar bağışta bulunan hemen herkese pronoia veya paroikoi verilmesine tepki olarak başarılı komutanlar ve usta askerler ordudan uzaklaşmıştır. Ordu mevcudunun artmasıyla asker yetiştirilmesi ve Bizans ordusuna katkı sağlanması gerekirken zaman içinde ellerindeki pronoia mülkleri ile paroiklerin sayısını arttıran ve böylece çok zenginleşerek güçlenen yeni bir zengin aristokrasi sınıfı oluşmuştur. Maddi anlamda kaygıları bulunmayan askerler için artık savaşa katılmanın bir manası kalmamıştır. Böylece XII. yüzyılda yaygınlaşan pronoia sistemi zaman içinde asıl amacının dışına çıkarak devletin zenginlerin gücüne güç katmak için kullandığı bir sistem haline gelmiştir.

XIII. yüzyıla gelindiğinde kullanımı kısıtlanmak istenen sistem tam tersine daha da yaygınlaşmış ve bu yüzyılda başa gelen Paleologos Hanedanlığı döneminde pronoia malikleri gücünün zirvesine ulaşmıştır. Nitekim hanedanlığın ilk İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde devletin çok azalmış bulunan askeri gücünün yeniden tesis edilmesi amaçlanarak pronoia sisteminin en önemli özelliği olan şahıslara ömrü boyunca ve kısıtlı haklarla bırakılması unsurları değiştirilerek pronoia mülkleri bu dönemde miras bırakılabilir hale gelmiştir. Artık bir şahsa verilen pronoia geri alınamamış ve büyük arazi sahipliği gelişerek halk üzerinde büyük baskı yaratmıştır. Toplumsal sınıflar arasındaki fark açılmış ve zenginler güçlenirken köylüler ve küçük arazi sahipleri daha kötü bir hale gelmiştir. Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu'nun mali ve askeri hedeflerle uygulamaya başladığı pronoia sistemi birkaç yüzyıl içinde amacını yerine getiremez olmuş ve bozulmaya yüz tutmuştur.

Kaynakça

- Akderin, F. (2018). Dux. İçinde *Latince-Türkçe Türkçe-Latince sözlük*. (s. 175). İstanbul: Say Yayınları.
- Şenocak, M. B. (2020). Dux. İçinde *Resimli Latince-Türkçe askeri terimler sözlüğü*. (s. 53). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Angold, M. (2008). The middle empire c. 700-1204: belle époque or crisis? (1025–1118). Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge history of the Byzantine Empire c.500-1492* (pp. 583-626). Cambridge University Press.
- Anna Komnena. (1996). *Alexiad*. (B. Umar, Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Attaleiates, Mikhael. (2008). *Tarih*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bamyacı, M. E., & Güçlüay, S. (2019). Erken Ortaçağ'da Bizans İmparatorluğu'nun toprak sistemi ve ekonomiye etkisi. *Journal of Turkish Studies*, 14(1), 111-120. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14289>
- Bamyacı, M. E., & Güçlüay, S. (2020). Makedonyalılar Hanedanlığı'nın II. döneminde (1025-1056) Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan genel siyasi ve ekonomik gelişmeler. *Firat University Journal of Social Sciences*, 30(2), 475-489. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.741100>
- Barker, E. (1995). *Bizans toplumsal ve siyasal düşüncüsü*. (M. Tunçay, Çev.). İmge Kitabevi, s. 112.
- Bartusis, M. C. (2012). *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronoia*. Cambridge University Press.
- Bartusis, M.C. (1991a). Praktikon. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, p. 1711). Oxford University Pres.
- Bartusis, M.C. (1991b). Paroikos. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 1589-1590). Oxford University Pres.
- Baskıcı, M. M. (2009). *Bizans döneminde Anadolu iktisadi ve sosyal yapı (900-1261)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Başar, T. (2023). Pronoia sistemi ve tarihsel seyri. *The Legends Journal of European History Studies*, 4, 14-23. <http://dx.doi.org/10.29228/legends.71376>
- Baştav, Ş. (2021). *Bizans tarihi kuruluşundan yıkılışına kadar*. Bilge Kültür Sanat.

-
- Brooks, E. W. (1901). Arabic lists of the Byzantine themes. *The Journal Of Hellenic Studies, The Society For The Promotion Of Hellenic Studies*, 21, 67-77.
- C., A.J. (1991). Dynatoi. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. I, pp. 667-668). Oxford University Pres.
- Cameron, A. (2016). *Bizanslılar*. (Ö. Akpınar, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cheynet, J. C. (2019). *Bizans tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Constantino Porfirogenito. (1952). *De Thematribus*. A. Pertusi (Ed). Città del Vaticano.
- Çelgin, G. (2011). vooç. İçinde *Eski Yunanca-Türkçe sözlük*. (s. 450). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dawson, T. (2011). *Bizans piyadesi, Doğu Roma İmparatorluğu 900-1204*. (G. Ergin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Decker, M.J. (2016). *Bizans savaş sanatı*. (A. T. Büyükonat, Çev.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Demirkent, I. (1998). “Herakleios”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 17, s. 210-215). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 210-215.
- Dietrich, Richard C. (2009). *Digenes Akrites günümüze ulaşan tek Bizans destanı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gregory, T.E. (2018). *Bizans tarihi*. (E. Ermert, Çev.). İstanbul: YKY.
- Güçlüay, S. (2013). Bizans İmparatorluğu’nda toprak sistemi içerisinde themalar IV-VII. yüzyıllar. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 63-89.
- Güneş, C. (2021). *Bizans Anadolu’sunda askeri ve idari bir sistem: thema sistemi (VII.yüzyıldan XI.yüzyıla kadar)*. Ankara: TTK.
- Haldon, J. (2003). *Warfare, state and society in the Byzantine world 565-1204*. UCL Press.
- Haldon, J. (2008). Institutions and relationship: the army. Jeffreys Elizabeth & Haldon John & Cormack Robin (Ed.), *The Oxford handbook of Byzantine studies* (pp. 554-561). Oxford University Pres.
- Heath, I. (2014). *Bizans orduları 900-1461*. (B. Bayrı, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herrin, J. (2010). *Bizans bir Ortaçağ İmparatorluğunun şaşırtıcı yaşamı*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ioannes Zonaras. (2008). *Tarihlerin özeti*. (B. Umar, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ioannis Scylitzae. (2010). *Synopsis Historiarum (a synopsis of Byzantine history 811–1057)*. (John Wortley, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- İbn Hurdâzbih. (1889). *Kitâbü’l-mesâlik ve’l-memâlik*. M. J. Goeje (Ed.). Leiden: Brill.
- İbnü’l-Fakih. (1885). *Muhtasar Kitâbü’l-Buldân*. M. J. de Goeje (nşr.). Leiden.
- Kaplan, M. (2001). *Bizans’ın altınları*. (İ. Batur, Çev.). İstanbul: YKY.
- Kazhdan, A. (1991a). Theme. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 2034-2035). Oxford University Pres.
-

-
- Kazhdan, A. (1991b). Doux. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. I, p. 659). Oxford University Pres.
- Kazhdan, A. (1991c). Katepano. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. II, p. 1115). Oxford University Pres.
- Koçuk, İ. (2021). Selânik haçlı krallığı'nın kuruluşu (1204). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (37), 79-98. <https://doi.org/10.26650/gaad.843708>
- Köprülü, M. F. (1999). *Some observations on the influence of Byzantine institutions on Ottoman institutions*. (G. Leiser, Trans.). Ankara: TTK.
- Laiou, A. E. & Morrisson, C. (2020). *Bizans ekonomisi*. (B. Bayram, Çev.). Runik Kitap.
- Magdalino, P. (2008). The middle empire c. 700-1204: the Empire of the Komnenoi (1118-1204). Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492* (pp. 627-663). Cambridge University Pres.
- Mango, C. (2021). *Bizans yeni Roma İmparatorluğu*. (G. Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: YKY.
- McGeer, E. (1991). Stratiotes. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 1965-1966). Oxford University Pres.
- Mesûdî. (1938). *et-Tenbih ve 'l-işrâf*. Abdullah es-Sâvî (nşr.). Kahire.
- Norwich, J. J. (2013). *Bizans III gerileme ve çöküş dönemi (MS 1082-1453)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ostrogorsky, G. (2019). *Bizans Devleti tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Ankara: TTK.
- Öztürk, Y. (2012). Timar-Thema teriminin ortaya çıkması, Bizans uygulaması ve Osmanlı ile mukayesesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31(31), 157-208. https://doi.org/10.1501/OTAM_00000000594
- Rice, T. T. (1998). *Bizansta günlük yaşam: Konstantinopolis Bizans'ın mücevheri*. (B. Altınok, Çev.). İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Schreiner, P. (1997). Soldiers. *The Byzantines*. Guglielmo Cavallo (Ed.). (Thomas Dunlap, Teresa Lavender Fagan and Charles Lambert, Trans.). The University of Chicago Press.
- Stathakopoulos, D. (2018). *Bizans İmparatorluğu'nun kısa tarihi*. (C. Atay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şerîf İdrîsî. (1840). *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*. Pierre-Amédée Jaubert (Fr. trc.). II. Paris.
- Talbot, J. M. A. M. (1991). Monastery. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. II, pp. 1391-1392). Oxford University Pres.
- Theophanes. (1997). *The chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern history AD 284-813*. Cyril Mango and Roger Scott. Clarendon Press.
- Treadgold, W. (1995). *Byzantium and its army 248-1081*. Stanford University Press.
- VI. Leo, (2010). *The taktika of Leo VI*. (George Dennis, Trans.). Washington: Dumbarton Oaks.
- Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*. Dâr Sâder (nşr.). C. III. Beyrut.
- Zlatar, Z. (2015). *Golden Byzantium imperial power in Komnenian Constantinople (1081-1180)*. The Isis Press.
-

Cumhuriyet Döneminde Resmî Dil Politikaları ve Toplumsal Yansımaları (1923–1950)

Official Language Policies and Their Societal Impacts in the Republican Era: Turkey, 1923–1950

Alper KASIMOĞLU*

Öz

Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsenen resmî dil politikaları, yalnızca bir iletişim aracı oluşturma ötesine geçerek, Türkiye'nin toplumsal yapısı ve kültürel dinamikleri üzerinde çok katmanlı ve kalıcı dönüşümlere yol açmıştır. Bu çalışmada, alfabe devrimi, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi, eğitim ve basında sadeleşme gibi temel uygulamaların, ulusal kimlik, vatandaşlık bilinci ve modernleşme sürecindeki belirleyici rolü tarihsel belgeler ve akademik literatür ışığında ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir. Nitel yöntemle gerçekleştirilen bu çalışma, Cumhuriyet'in dil politikalarının yalnızca teknik ve idari bir müdahale olmadığını; aynı zamanda toplumsal bütünleşme, kimlik inşası ve hafıza süreçlerinde temel bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, Türkçenin eğitimden gündelik yaşama kadar toplumun tüm kesimlerinde ortak aidiyet ve modern vatandaşlık kimliği yarattığını; ancak dil devrimi ve sadeleşmenin geçmişle kültürel kopuş, azınlıklar ve farklı topluluklarda ise zaman zaman dışlayıcı algılar oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca, dil politikalarının siyasal katılım, yurttaşlık bilinci ve toplumsal hafızanın dönüşümündeki rolü ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Dil politikalarının modern Türkiye'de toplumsal bütünleşme ve kimlik inşası süreçlerindeki merkezi işlevi, araştırmanın temel bulgusu olarak öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dil Politikası, Ulusal Kimlik, Toplumsal Bütünleşme, Yurttaşlık, Türk Modernleşmesi.

Abstract

The official language policies adopted in the early years of the Republic of Turkey went far beyond establishing a mere means of communication; they led to profound, multifaceted and lasting transformations in the country's social structure and cultural dynamics. This study provides an in-depth analysis of the pivotal role played by key reforms—such as the alphabet revolution, the Turkification of the language of worship and the simplification of language in education and the press—in the construction of national identity, citizenship consciousness and the modernization process, drawing on historical documents and academic literature. Employing a qualitative methodology, the research demonstrates that the language policies of the Republic were not simply technical or administrative interventions, but also served as a fundamental force in shaping social integration, identity formation and collective memory. The findings reveal that the spread of Turkish—from education to everyday life—has fostered a shared sense of belonging and a modern civic identity across all segments of society; yet, language reforms and simplification have at times resulted in cultural rupture with the past and have produced exclusionary perceptions among minorities and certain communities. The study also offers a detailed evaluation of the role of language policies in shaping political participation, citizenship consciousness and the transformation of social memory. Ultimately, the central function of language policy in processes of social cohesion and identity formation emerges as a key conclusion of this research.

Keywords: Language Policy, National Identity, Social Integration, Citizenship, Turkish Modernization.

Extended Summary

This article offers a historical and theoretical analysis of the multifaceted impact of official language policies implemented since the early years of the Turkish Republic on social structure, identity formation, citizenship culture and cultural memory. The study explores, in depth, the significance and consequences of establishing Turkish as the state's official and common language during the transition from the multilingual and multi-ethnic fabric of the Ottoman Empire to the nation-state model. Language is conceptualized not merely as a tool of

* Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, alperkasimoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1753-8790

communication but as a foundational element in constructing shared belonging, citizenship consciousness and a modern national identity.

The main aim of the article is to demonstrate that major language policies such as the alphabet reform, the Turkification of religious practices and the simplification of language in education and the press were not merely technical or administrative measures, but also produced lasting effects on identity, belonging and social cohesion across all segments of society. Accordingly, the study employs the theoretical frameworks of Benedict Anderson’s “imagined communities” (highlighting the role of a common language in shaping national consciousness), Ernest Gellner’s view on the centralization of language and its relationship with modern citizenship and social integration and Ziya Gökalp’s emphasis on the decisive role of language in national identity construction. This theoretical approach guides the analysis and discussion from the alphabet revolution to changes in the educational curriculum, transformations in the language of the press and various citizenship campaigns. The research adopts a qualitative methodology, utilizing historical document analysis, comparative literature review and an evaluation of legal regulations, educational materials, media sources and academic works of the period.

The findings reveal that, in line with Anderson’s perspective, the language policies of the Republic reproduced national identity and citizenship culture at the grassroots level through a common written and educational language. The alphabet reform, as emphasized by Gellner, paved the way for equal educational opportunities and strengthened the centralist state structure; while the Turkish Language Association and language congresses reinforced the role of a common language in national identity as envisioned by Gökalp. The Turkification of religious language is shown to be a symbolic step in reflecting ideals of national identity and secularism in the religious sphere.

However, language reforms aimed at simplification and purification also created a disconnection between new generations and classical Ottoman texts and traditional cultural memory. At times, these policies have led to exclusionary practices and accusations of assimilation concerning minority communities and local languages. The widespread adoption of plain Turkish and scientific terminology in education has facilitated the early adaptation of new generations to a national identity yet has also contributed to the weakening of historical continuity with the past.

In addition, the article emphasizes that language policy reforms in Turkey have been closely intertwined with broader processes of modernization, nation-building and social engineering, shaping not only the educational system but also daily life, public discourse and collective memory. Through its qualitative methodology, this study not only uncovers how policy-makers’ intentions were translated into practice, but also highlights the resistance, adaptation and negotiation dynamics among different social groups. The research further addresses the role of language in the construction and legitimization of political authority, the consolidation of citizenship rights and the transformation of cultural symbols and rituals, thus connecting micro-level social experiences with macro-level historical processes and national narratives.

Moreover, by situating the Turkish case within a broader international context, the article invites a comparative reflection on the role of language in state formation, social integration and cultural homogenization in other multi-ethnic societies. The paper also discusses the enduring tensions between linguistic standardization and the preservation of local and minority languages, examining how these tensions continue to inform debates on cultural rights, democratic participation and identity politics in contemporary Turkey.

In sum, the Republic’s official language policies have played a central role in shaping citizenship, identity and cultural memory throughout Turkey’s modernization and social transformation processes. These policies have resulted in significant social gains while simultaneously generating new spaces for debate and negotiation. Future research would benefit from examining the lived experiences of local and minority communities, the evolving functions of language in everyday life and changes in social memory in the context of multilingualism and cultural pluralism, all of which are essential for understanding the long-term impacts of Turkey’s language policies. Therefore, this study not only contributes to the literature on language policy and nation-building, but also provides important insights for policy-makers, educators and scholars interested in the complex interplay between language, identity and social change in diverse societies.

Giriş

Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte Türkiye’de siyasal ve hukuki düzenin yanında toplumsal ve kültürel yaşamın temelinde de köklü bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu sürecin merkezinde ise, yeni bir ulusal kimlik ve modern vatandaşlık anlayışının inşasında kilit rol üstlenen dil politikaları yer alır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çok dilli ve çok kimlikli yapısından, tek dil ve tek millet esasına dayalı ulus-devlete geçiş, yalnızca teknik bir düzenleme değil, toplumsal hafızada ve gündelik yaşamda da derin değişikliklere yol açmıştır (Sadoğlu, 2003, s. 179; Korkmaz, 2010, XLV).

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu, Cumhuriyet’in ilk döneminde uygulanan resmî dil politikalarının eğitimden basına, ibadet pratiklerinden vatandaşlık ve kimlik inşasına kadar toplumsal ve kültürel yaşam üzerindeki etkileridir. Alfabe devrimi, dilde sadeleşme ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi gibi adımlar, yalnızca devletin üstten müdahalesiyle değil, aynı zamanda toplumsal katılım ve dirençle şekillenmiş, modernleşmenin ve ulusal bütünlüğün anahtarı olarak değerlendirilmiştir (Anderson, 2006, s. 45; Kaplan, 2009, s. 39).

Dil, kimlik ve devlet arasındaki ilişki, ulus-devlet inşasında yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, ortak bir tarih, değerler dizisi ve aidiyet duygusunun kurucu zemini olarak kritik bir işlev üstlenir (Crystal, 2005, s. 51; Sadoğlu, 2003). Benedict Anderson’ın “hayali cemaatler” yaklaşımına göre, ortak bir dilin standartlaşması ve kitle iletişiminin yaygınlaşması, farklı toplumsal grupları benzer duygular ve kavramlar etrafında bir araya getirerek, ulusal aidiyetin inşa edilmesini ve devletin merkezîyetçi işleyişinin güçlenmesini sağlar (Anderson, 2006, s. 73). Ernest Gellner ise, modernleşme sürecinde dilin merkezileşmesi ve eğitim yoluyla standartlaşmasının, sanayileşmiş toplumlarda toplumsal bütünleşmenin ve yurttaşlık bilincinin ön koşulu olduğunu vurgular (Gellner, 2016, s. 49-50). Ziya Gökalp’in milliyetçilik kuramında ise, dil yalnızca kültürel sürekliliğin değil, aynı zamanda milli kimliğin ve toplumsal birliğin en temel belirleyicisi olarak ele alınır; ona göre ortak dil olmadan milli birliğin oluşması

mümkün değildir (Gökalp, akt. Kaplan, 2009, s. 138-141). Bu çalışmada, söz konusu kuramsal yaklaşımlar, Cumhuriyet'in ilk dönem dil politikalarının hem arka planını anlamak hem de bu politikaların toplumsal ve kültürel etkilerini çok boyutlu analiz etmek amacıyla temel referans noktası olarak kullanılacaktır. Bu çerçevede, makalede nitel yöntem temel alınmış; tarihsel belge analizi ve karşılaştırmalı literatür taraması yoluyla, resmî belgeler, eğitim ve basın kaynakları, dönemin aydın ve siyasetçilerinin söylemleri bir arada değerlendirilmiştir. Çalışmanın odağı ağırlıklı olarak 1923-1950 arası dönemdir. Yerel ve azınlık topluluklarının deneyimlerine ancak ikincil kaynaklar üzerinden yer verilebilmiş, dilin gündelik yaşama etkisi için de tarihsel belgeler temel referans alınmıştır.

Sonuç olarak bu makale, Cumhuriyet'in dil politikalarını sadece hukuki ya da teknik birer müdahale değil, toplumsal pratiklerin, kimlik inşasının ve modernleşme deneyiminin başat belirleyicisi olarak ele alır. Dil devriminin başarıları, sınırları ve yarattığı kalıcı etkiler, eğitim, medya, din ve yurttaşlık gibi temel alanlarda bütüncül bir perspektifle analiz edilmiştir.

Osmanlı'nın Son Döneminde Dil Politikası Arayışları

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında dil meselesi, modernleşme çabalarının ve çok dilli toplumsal yapının getirdiği siyasal/ıdarî sorunların merkezinde yer almıştır. 1839 Tanzimat Fermanı'ndan 1923'te Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreçte, devletin resmî dili olarak Türkçenin konumu, sadeleşme tartışmaları ve millî kimlik inşası açısından yoğun biçimde ele alınmıştır. Bu dönem, Cumhuriyet'in dil politikalarına doğrudan zemin hazırlayan üç temel dinamik üzerinden değerlendirilebilir: resmî dilin tanımı, sadeleşme çabaları ve aydınların Türkçecilik yaklaşımları.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, Osmanlı aydınları konuşma dili ile ağır Osmanlıca arasındaki uçurumu fark etmiş ve halkla iletişim kurmakta yaşanan güçlükleri dile getirmiştir. İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi aydınlar, halkın anlayabileceği sade bir dilin kullanılmasını savunmuş; gazete ve edebî metinlerde bu doğrultuda örnekler sunmuşlardır. Şinasi'nin, çıkardığı Tasvîr-i Efkâr gazetesinde halkın anlayabileceği dilde yazması, dönemin ilk bilinçli sadeleşme örneklerinden biri olmuştur. Öte yandan, Servet-i Fünun gibi bazı edebî toplulukların aşırı süslü ve sanatkârane dil anlayışı, sadeleşme çabalarında süreklilik sorunu doğurmuştur. Bu çelişkili dil yaklaşımları, ilerleyen yıllarda daha sistematik Türkçecilik hareketlerinin zeminini hazırlamıştır (Sadoğlu, 2003, s. 86; Şimşir, 1992, s. 23).

Resmî dilin hukuki düzlemde tanımı ise ilk kez 1876 tarihli Kanun-ı Esasî ile yapılmıştır. Anayasanın ilgili maddesi, devletin resmî dilini Türkçe olarak belirlemiş ve kamu görevlilerinin bu dili bilmelerini şart koşturmuştur (Soysal, 2011, s. 187-188). Bu gelişme, çok dilli Osmanlı bürokrasisinde ilk kez Türkçeye anayasal meşruiyet kazandırmış; ancak uygulamada dil birliğinin sağlanması konusunda sistemli bir devlet politikası geliştirilememiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde, özellikle 1890'ların ortasından itibaren Maarif Nezareti aracılığıyla sade Türkçeyle eğitim yapılması yönünde genelgeler yayımlanmıştır. 1894 tarihli bir tamimde, Arapça ve Farsça tamlamalardan arındırılmış bir İstanbul Türkçesi ile ders verilmesi istenmiş; süslü yazı dili yerine açık ve anlaşılır dil teşvik edilmiştir (Köprülü, 1999, s. 313-315; Sadoğlu, 2003, s. 95).

Bu dönemde, dilin kimlik kurucu yönü üzerine düşünen aydınlar, “Türkçe” ifadesini ilk kez resmî adlandırma olarak önermiştir. Ali Suavi, “Lisan-ı Osmanî” ifadesinin bir millet adı olamayacağını savunarak, doğrudan “Türkçe” adının benimsenmesini önermiştir. Türkçenin sadeleştirilmesi, halkın eğitim sürecine katılımı ve ibadet dilinde de kullanılması gerektiğini ileri süren Suavi, bu yönüyle Cumhuriyet döneminde gündeme gelecek laikleşme ve vatandaşlık bilinci ile ilişkili fikirlerin erken temsilcisi olmuştur (Aydar, 2006, s. 61).

1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı, dil politikalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Dergisi ve Türk Ocağı gibi yapılar, dilin millî kimlik inşasındaki rolünü vurgulayarak sade Türkçeyi desteklemiştir. En dikkat çekici gelişme, 1911’de Genç Kalemler dergisinde Ömer Seyfeddin’in başlattığı “Yeni Lisan” hareketidir. Bu akım, yazı dili ile konuşma dilinin birleştirilmesi, Arapça-Farsça dilbilgisi kalıplarının terk edilmesi ve halkın kullandığı Türkçe kelimelerin esas alınmasını savunmuştur. Ziya Gökalp’ın katkılarıyla şekillenen bu hareket hem ideolojik hem de pratik anlamda Cumhuriyet’in dil politikalarının temelini oluşturmıştır (Tan, 2001, s. 16; Akalın, 2002, s. 53).

Genel olarak bakıldığında, Osmanlı’nın son döneminde resmî dil politikaları tam anlamıyla kurumsallaşmamış olsa da dilin sadeleştirilmesi ve Türkçenin merkezî konuma getirilmesi yönünde güçlü bir entelektüel zemin oluşmuştur. Bu süreç, Cumhuriyet’in dil devrimlerinin yalnızca bir “kopuş” değil, aynı zamanda tarihsel bir “devamlılık” içinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet’in Dil Politikalarının Ana Hatları (1923–1950)

Harf Devrimi ve Okuryazarlık Kampanyaları

Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleştirilen en radikal kültürel dönüşümlerden biri olan Harf Devrimi, yalnızca bir alfabe değişikliği değil, aynı zamanda yeni devletin ulus inşası, toplumsal modernleşme ve yurttaşlık bilincinin gelişmesinde belirleyici bir adım olmuştur. Benedict Anderson’ın (2006) “hayali cemaatler” kuramıyla örtüşen biçimde, ortak bir alfabe ve sadeleştirilmiş bir dil, toplumun farklı kesimlerini aynı ulusal aidiyet çerçevesinde buluşturmuş, yeni bir toplumsal kimliğin inşasını mümkün kılmıştır. Harf Devrimi ile bölge ve kuşaklar arasında iletişimi kolaylaştıracak yeni bir yazı dili standartlaştırılmış ve ulusal birlik hissi pekiştirilmiştir.

Osmanlı döneminde kullanılan Arap alfabesi, Türkçenin fonetik yapısına uygun olmaması nedeniyle hem eğitimde hem de gündelik yaşamda erişilebilirliği sınırlandırıyordu, okuryazarlık oranlarının düşük kalmasına neden oluyordu (Akalın, 2004, s. 28; Ercilasun, 1999, s. 9). Cumhuriyet kadroları, Gellner’in (2016) modernleşme ve toplumsal bütünleşme yaklaşımında öngördüğü gibi, dilde standartlaşmanın eğitimde fırsat eşitliği ve yurttaşlık bilincinin gelişimi açısından zorunlu olduğu fikrinden hareket etmiş; Harf Devrimi yalnızca devlet elitinin değil, toplumun geniş kesimlerinin de okuryazarlık becerisine kavuşmasını sağlayarak modern yurttaş profilinin oluşumunu hızlandırmıştır.

Bununla birlikte, Harf Devrimi’ne yönelik toplumsal tepkiler ve uygulama sorunları da gözlenmiştir. Bazı aydınlar, hızlı alfabe değişiminin eski kuşaklarda ve muhafazakâr topluluklarda kültürel bir kopuş ve hafıza kaybı yarattığını; aile arşivlerinin, mezar taşlarının ve geleneksel belgelerin yeni kuşaklar tarafından okunamaz hale gelmesinin toplumsal hafızada

yeni bir kırılma oluşturduğunu savunmuştur (Lewis, 2004, s. 45; Özerdim, 1998, s. 39-40; Levend, 1972, s. 399; Taşdemirci, 1996, s. 501). Diğer taraftan, Maarif Vekaleti raporlarında, öğretmenlerin özellikle taşrada yeni alfabe kurslarına katılımın başlangıçta düşük olduğu; kadınların ve yaşlıların geçişte güçlük çektiği, bazı bölgelerde eski harflerin gizlice kullanılmaya devam ettiği bildirilmektedir (Maarif Vekaleti Raporu, 1930, akt. Sadoğlu, 2003, s. 198). Tüm bu tartışmalar ışığında, Harf Devrimi kısa vadede okuryazarlık oranında büyük artış ve toplumsal bütünleşme sağlarken, kültürel süreklilik ve Osmanlı mirasıyla bağlarda uzun vadeli bir kopuşu da beraberinde getirdiği yönünde hem olumlu hem eleştirel değerlendirmeler yapılmıştır.

Harf Devrimi sonrasında, gayrimüslim okullarında Latin alfabesine geçiş uygulamaları farklılık gösterebilmiştir. Örneğin, İstanbul'daki Ermeni ve Rum okullarında yeni alfabenin derslerde resmi olarak kullanılması birkaç yıl gecikmiş, bazı veliler eski alfabe geleneğini sürdürme konusunda ısrarcı olmuştur (Sayım, 2017; Yılmaz, 2011). Bu okullarda Türkçe öğretmenleri, çocukların yeni harflerle yazı öğrenme hızının değişkenlik gösterdiğini, özellikle yaşlı nesillerin evde eski alfabe ve kendi dillerinde okuma-yazmayı sürdürdüklerini rapor etmiştir (Maarif Vekaleti Raporları, 1930, akt. Sadoğlu, 2003, s. 198-199). Buna rağmen, İstanbul'da ve İzmir'de genç kuşakların yeni alfabe ve sade Türkçe ile daha hızlı uyum sağladığı, resmi yazışmalarda ve okul içi iletişimde Latin harflerinin kısa sürede benimsenmeye başladığı gözlenmiştir.

Yeni alfabenin kabulüyle başlatılan “Millet Mektepleri” ve yaygın okuma-yazma kampanyaları, kısa sürede toplumun büyük kısmının yeni yazı sistemini öğrenmesini hedeflemiştir. Anadolu'nun dört bir yanında açılan kurslar ve devletin bu süreci doğrudan sahiplenmesi, toplumsal katılım ve modernleşme idealinin pratiğe dönüşmesinin önemli örneklerindendir (Taşdemirci, 1996, s. 497-498; Dewey, 2019, s. 10–11). Ancak uygulamada, okuma-yazma kurslarına katılım bölgeden bölgeye değişmiş; özellikle kırsal kesimde ve yaşlı kuşaklarda yeni harfleri öğrenmede güçlük yaşanmıştır. Bazı yerel yöneticiler ve öğretmenler, halkta alışkanlıkların kırılmasının zaman aldığını, kadınların kurslara düzenli devamında geleneksel aile yapısının sınırlayıcı olabildiğini belirtmişlerdir (Taşdemirci, 1996, s. 498). Yine de özellikle köy enstitüleri ve halk dershaneleriyle gençler ve kadınlar okuma yazma oranının hızla artmasında başrol oynamış, modernleşme ideali toplumsal tabana yayılmıştır (Korkmaz, 2010, XLV; Akalın, 2009, s. 202).

Bununla birlikte yeni alfabenin benimsenmesi ve sade Türkçenin yaygınlaştırılması, Cumhuriyet'in hayal ettiği ulusal topluluğun – yani “hayali cemaatin” – inşasında temel taşı olmuştur. Toplumun geniş kesimlerinin eğitime, kamuya ve kültürel yaşama aktif katılımı, Harf Devrimi'nin gerçek anlamda “kitlese bir modernleşme seferberliği” olarak toplumsal hafızaya yerleşmesini sağlamıştır (Anderson, 2006, s. 73; Gellner, 2016, s. 48-51).

Türk Dil Kurumu ve Dil Kurultayları

Türk Dil Kurumu'nun kuruluşunu izleyen yıllarda, her biri büyük toplumsal ve bilimsel yankı uyandıran üç önemli Dil Kurultayı düzenlenmiştir: 1932, 1934 ve 1936'daki kurultaylar, yalnızca uzmanların değil, öğretmenlerin, yazarların, bürokratların ve halkın da katılımıyla, Cumhuriyet'in en geniş katılımlı bilimsel ve kültürel etkinlikleri arasında yer almıştır (Korkmaz, 2001, s. 53–54; Özdemir, 1980, s. 44; Karahan, 1999, s. 574). Birinci Dil

Kurultayı’nda Atatürk bizzat bulunmuş, açılış konuşmasını dinlemiş ve toplantı boyunca alınan kararları yakından takip etmiştir. Samih Rıfat, açılıшта kurultayın amacını “Türk dilinin kendi millî kudretleri içinde inkişafını aramak” olarak açıklamış, halk ile aydın arasındaki dil uçurumunu ortadan kaldırmanın gerekliliğine dikkat çekmiştir (TDK, 1933/2024, s. 76).

Kurultaylarda, başlıca üç temel hedef öne çıkmıştır: (1) Yazı diliyle konuşma dilinin birleştirilmesi, (2) Türkçenin bilim, eğitim ve kültür dili olarak güçlendirilmesi, (3) Dilin yabancı unsurlardan temizlenmesi ve arındırılması. Bu hedeflere ulaşmak için ülke genelinde bir “söz derleme seferberliği” başlatılmış; köylerden, kasabalardan, eski metinlerden, halk edebiyatından on binlerce sözcük, deyim ve terim toplanmıştır. Sadece 1933-1934 arasında 153.000’den fazla derleme fişi toplanarak, “Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi” gibi temel eserlerin hazırlanmasına öncülük edilmiştir (Tan, 2001, s. 16; Akalın, 2007, s. 25).

Söz derleme çalışmaları kapsamında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Kürtçe, Zazaca veya Arapça konuşulan köylerde, yerel deyimlerin ve ağızların kayda geçirilmesinde öğretmenlerin yerel halktan destek aldığı, fakat bazı yerel sözcüklerin Türkçe karşılığının bulunamaması durumunda kelime derlemesine alınmadığı gözlemlenmiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.01-254-5, akt. Akalın, 2009, s. 184). Ermeni, Rum veya Yahudi cemaatlerinin kullandığı özgün terimler ise genellikle “azınlık dillerinin Türkçeye katkısı” başlığı altında toplanmış, fakat TDK raporlarında doğrudan sözlüklerde yer bulması sınırlı olmuştur. Dil Kurultaylarında, bazı bölge temsilcileri “yerel ağızlarda Türkçenin farklı zenginliklerini” vurgulamış, bu da derleme fişlerinde Anadolu’daki çok dilli mirasın kısmen kayıt altına alınmasını sağlamıştır (TDK, 1933/2024, s. 105).

Bu söz derleme çalışmalarına öğretmenler ve öğrenciler aktif olarak katılmış; taşra kasabalarındaki öğretmen raporlarında, halkın kullandığı bazı deyimlerin ve yerel kelimelerin derlemelere alınması sırasında yöre sakinlerinin hem heyecan hem de kimi zaman tedirginlik yaşadığı kaydedilmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, Söz Derleme Komisyonu Raporları, 1933, akt. Akalın, 2009, s. 184). Aynı süreçte, TDK tarafından gönderilen anketlere verilen yanıtlar ve yerel raporlarda, yeni kelimelerin halk arasında yaygınlaşmaya başladığı, ancak bazı eski kelimelerin unutulmaya yüz tuttuğu yönünde gözlemlere yer verildiği görülmektedir (Ceyhan, 2007, s. 47–48; Özdemir, 1980, s. 50). Aynı dönemde, yeni terimlerin okullarda uygulanması sürecinde bazı öğretmenlerin ve öğrencilerin anlam güclüğü yaşadığı, fakat eğitim seminerleri ve sadeleştirilmiş öğretim materyalleriyle bu sorunların büyük ölçüde aşıldığı arşiv belgelerinde ve dönemin eğitim yazınında belirtilmiştir (Hatiboğlu, 1981, s. 65–67; Hatiboğlu, 2006, s. 33–35).

Bu kitlesel katılım, Benedict Anderson’ın (2006) “hayali cemaatler” yaklaşımı bağlamında da düşünülebilir; ortak bir dil ve kavram dünyasının geniş kitlelerce paylaşılması, ulusal kimliğin toplumsal tabanda yeniden üretilmesine olanak tanımıştır.

Dil Kurultaylarında yalnızca kelime ve terim toplama değil, aynı zamanda eğitim ve bilim alanında kullanılan terimlerin de hızla Türkçeleştirilmesi için komisyonlar kurulmuştur. Atatürk’ün Sivas’ta bir lisede, geometri ders kitabındaki “anlaşılmaz terimlerle talebelere bilgi verilemez” diyerek, yeni Türkçe terimlerle hazırlanmış kitapların iki ay içinde okullara dağıtılması emri, bu dönemin ideolojik ve pratik müdahale karakterini özetler (Hatiboğlu, 1981,

s. 65-67; Hatiboğlu, 2006, s. 33). Kurultayların hemen ardından, eski terimlerin tasfiyesi ve yeni Türkçe terimlerin benimsenmesi yönünde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

1934'teki İkinci Kurultay'da, terim ve sözlük kolunun ayrılması, alan uzmanlarından ve öğretmenlerden gelen önerilerin değerlendirilmesi, farklı bilim dallarındaki terimlerin Türkçeleştirilmesi gibi daha teknik ve kapsamlı adımlar atılmıştır. Özellikle kimya, fizik, matematik gibi alanlarda, Türkçeleştirme yoluyla hem bilimsel iletişimin kolaylaştırılması hem de millî bilim dili oluşturulması amaçlanmıştır (Levend, 1949, s. 394-396; Kahraman, 2017, s. 1291).

Üçüncü Kurultay'da ise, artık yalnızca sadeleştirme değil, dilin kökenine ve evrensel niteliğine dair hipotezler, özellikle Güneş Dil Teorisi, tartışılmaya başlanmıştır (Ünal, 2014, s. 79; Ercilasun, 2013, s. 197). Kurultaylar boyunca, bilimsel raporların hazırlanması, komisyonların sürekli çalışması ve ülke çapında sözlük ve dil bilgisi kitaplarının yayınlanması, Türkçenin planlı bir şekilde geliştirilmesinin temelini oluşturmuştur (Korkmaz, 2001, s. 53-54; Tan, 2001, s. 16).

Bütün bu kurumsal ve toplumsal hamleler, Cumhuriyet'in ulusal kimlik inşa sürecinde Türkçenin yalnızca sembolik değil, uygulamada da köklü bir değişim ve bütünleşme aracı olmasını sağlamıştır. TDK ve Dil Kurultayları, Türkiye'de modernleşme hedeflerinin kurumsal zeminde yürütülmesinin ve toplumsal düzeyde kolektif aidiyetin inşasının günümüzde de temel referans noktası olmayı sürdürmektedir.

Güneş Dil Teorisi ve Terim Sadeleştirme Çalışmaları

Cumhuriyet'in ilk on yılında Türkçenin sadeleştirilmesi ve yabancı unsurlardan arındırılması, hızla ve toplumsal seferberlik ruhuyla yürütülürken, 1930'ların ortalarından itibaren bu çabaların yöntemi ve ideolojik temelleri daha kapsamlı tartışmalara konu olmuştur. 1936'daki Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda geliştirilen Güneş Dil Teorisi, Türkçenin yalnızca ulusal bir kimliğin değil, aynı zamanda evrensel dil kökeninin de taşıyıcısı olduğu iddiasını gündeme getirmiştir. Teoriye göre, Türkçe insanlığın ilk dili olup, dünya üzerindeki tüm dillerin temelini oluşturmuştur ve bu köken "güneş" kavramında, ışığın ve kökensel sözlerin anlam dünyasında simgelenmiştir (Ünal, 2014, s. 79; Ercilasun, 2013, s. 197).

Bu kuramsal iddianın ortaya çıkmasında, Anderson'ın "hayali cemaatler" yaklaşımıyla tutarlı biçimde, ortak bir dil etrafında ulusal aidiyet ve modern yurttaşlık inşası düşüncesi, aynı zamanda Gellner'in "modernleşme ve toplumsal bütünleşme için dilin merkezileştirilmesi" savıyla da örtüşür. Güneş Dil Teorisi, Avusturyalı oryantalist H. F. Kvergie'in psikodilbilimsel çalışmalarından ilham almış; Atatürk'ün teşvikiyle, Türk Dil Kurumu içinde bir statü planlaması ve kurumsal proje olarak yürütülmüştür. Bu teorinin savunucuları bir yandan Türkçenin tarihsel kökenlerini evrenselleştirmeyi hedeflerken, öte yandan özleştirmenin radikalizmine karşı, bilimsel ve kültürel süreklilik arasında bir denge kurmaya çalışmıştır (Ercilasun, 2013, s. 197; Levend, 1949, s. 394-396).

Dönemin bilim insanları ve öğretmenleri arasında Güneş Dil Teorisi ve aşırı sadeleştirme hareketi hem heyecan hem de kuşku uyandırmıştır. Cumhuriyetçi aydınlar, teorinin ulusal kimlik ve özgüven duygusunu güçlendirdiğini; halk arasında yeni türetilen kelimelerle "herkesin ortak bir dili paylaşmasının" mümkün olduğunu savunmuştur (Ünal,

2014; TDK Kurultayı Bildirileri, 1936/2024). Buna karşılık, bazı eğitimciler ve akademisyenler teorinin bilimsel dayanaklardan yoksun olduğunu, sadeleşen dilin köylü ile kentli arasında yeni anlam boşlukları yarattığını, teknik ve bilimsel terminolojide karışıklıklara yol açtığını ileri sürmüştür (Lewis, 2004, s. 112; Hatiboğlu, 2006, s. 34). Bu görüş ayrılıkları, sadeleştirmenin yalnızca ideolojik bir yönelimden ibaret olmadığını; aynı zamanda eğitimde ve gündelik yaşamda pratik zorluklara neden olduğunu da ortaya koymuştur. Bu tartışmalar gösteriyor ki, dilde köktenci sadeleştirme, toplumsal bütünleşmeye katkı sağlamakla birlikte, bilimsel iletişimde ve gelenekle bağda da zaman zaman zorluklar doğurmuştur.

Güneş Dil Teorisi, resmi raporlarda Türkçenin evrensel kökenine vurgu yaparken, Anadolu’da yaşayan farklı dil toplulukları (ör. Karamanlı Ortodokslar, Yahudiler, Kürtler) arasında hem ilgi hem de eleştiriyi karşılamıştır. Özellikle Karamanlıca ve Ladino gibi yerel dillerde eğitim gören gruplarda, “tüm dillerin kökeninin Türkçe ’ye dayandığı” iddiasının sembolik bir millileştirme çabası olarak algılandığı; bazı Yahudi cemaatlerinde ise, bu iddianın bilimsel karşılık bulmadığı, fakat yeni Türkçe terimlerin günlük hayatta yer bulmasına vesile olduğu ifade edilmiştir (Aydın, 2011, s. 92; Ercilasun, 2013, s. 202-203). Bu gözlemler, Güneş Dil Teorisi’nin geniş halk kesimlerinde inandırıcılığı sınırlı kalan bir kuramsal çerçeve olarak kaldığını; daha çok ideolojik temsil düzeyinde bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Dönemin en tartışmalı noktalarından biri, “tasfiyecilik” eğilimidir; yani, her yabancı kökenli kelimenin kökten atılması ile daha gerçekçi ve sağduyulu sadeleşme arasında gidip gelen uygulama farkları ortaya çıkmıştır. Atatürk’ün bu konuda yaptığı uyarılar, dil devriminin başarısının, yalnızca ideolojik hamlelerle değil, toplumsal gerçeklik ve işlevsel iletişim ihtiyacıyla dengelenmesi gerektiğini vurgular niteliktedir: “Dili bir çıkmaza saplamışızdır. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır. Ama ben de işi başkalarına bırakamam. Çıkmazdan biz kurtaracağız” (Atay, 2004, s. 519). Yani sadeleşme süreci hem bilimsel hem de kamusal alanda sürdürülebilir ve topluma hitap eden bir niteliğe sahip olmalıdır.

Bu yıllarda, yalnızca günlük dil veya deyimler değil, bilim ve teknik terimler de kapsamlı biçimde Türkçeleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle ortaöğretim ders kitaplarında ve akademik yayınlarda, Türkçe köklerden yeni kavramlar türetilmiş; ancak “elektrik”, “dinamo”, “gram” gibi uluslararası kavramlar ise, iletişim ve bilimsel standardizasyon gerekçesiyle aynen kullanılmıştır (Hatiboğlu, 2006, s. 33; Kahraman, 2017, s. 1291). Dönemin eğitim dergileri ve arşiv raporlarında, yeni terimlerin okullarda yaygınlaşması sırasında öğretmenlerin ve öğrencilerin anlam güçlüğü yaşadığı, özellikle teknik terimlerin eski kuşaklarca ilk etapta zor anlaşıldığı vurgulanmıştır (Maarif Vekaleti Mecmuası, 1935, akt. Sadoğlu, 2003, s. 211-212). Bazı öğretmen raporlarında, “öğrencilerimiz yeni terimleri eskiyle karıştırmakta, aileler ise çocuklarının derslerini takip etmekte güçlük yaşamaktadır” şeklinde pratik uygulama güçlüklerine dikkat çekilmiştir. Buna rağmen, terim sadeleştirmenin kısa sürede yaygınlaşması için TDK ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ülke genelinde ek seminerler, kitapçıklar ve bilgilendirici kampanyalar düzenlenmiş; sahadaki uygulama sorunları çoğunlukla yıl sonuna dek aşılmıştır (Hatiboğlu, 1981, s. 65-66; Özdemir, 1980, s. 44-45).

Güneş Dil Teorisi, bilim çevrelerinde kalıcı bir kabul görmemiş; kısa sürede eleştirilmiş ve pratikte “özleştirme” ile “koruma” arasında daha bilimsel ve dengeli bir yaklaşım gelişmiştir. Ancak bu dönem, Türkçenin ulusal ve evrensel statüsünün en yoğun tartışıldığı; dil planlaması,

terim üretimi ve toplumsal modernleşmenin eş zamanlı olarak yürütüldüğü özgün bir tarihsel evreyi temsil eder. Böylece, Cumhuriyet'in sonraki yıllarındaki dil politikalarının hem ideolojik hem de pratik temelini oluşturan bu süreç hem kuramsal olarak hem uygulama açısından Türk modernleşmesinin anahtar alanlarından biri olmuştur (Levend, 1949, s. 394-396; Ercilasun, 2013, s. 197; Tan, 2001, s. 16).

İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi

Cumhuriyet'in köklü dil reformları içinde en çarpıcı ve toplumsal tartışmaya en açık uygulamalardan biri, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesidir. Osmanlı döneminde Arapça, yalnızca kutsal kitap ve namaz dili olarak değil, aynı zamanda uygarlığın ana eksen ve kamusal otoritenin meşruiyet kaynağı olarak görülüyordu. Cumhuriyet kadroları ise, Anderson'ın (2006) "hayali cemaatler" yaklaşımı çerçevesinde, dilin yalnızca kamusal ve seküler alanlarda değil, kutsal ve gündelik yaşamda da ortak bir aidiyet zemini kurmasını amaçladılar. Bu yüzden ibadetlerin de halkın anlayacağı dilden yapılmasının hem dini anlama ve içselleştirme hem de milli bilincin güçlendirilmesi açısından önemli olacağı düşünülmekteydi (Sadoğlu, 2003, s. 183).

Bu doğrultuda, 1932 yılında ezanın Türkçeye çevrilmesi ve camilerde Türkçe Kur'an okunması yönünde adımlar atılmış; 1950'ye kadar Türkçe ezan uygulaması resmî olarak sürdürülmüş, vaaz ve hutbelerde Türkçenin kullanılması ise özellikle teşvik edilmiştir. Bu süreç, hem ulusal kimliği ve sekülerleşme idealini desteklemiş hem de dini, bireyin ve toplumun doğrudan anlayabileceği bir alana taşımıştır (Kili, 2001, s. 222-223; Crystal, 2005, s. 51). Burada Gellner'in (2016) vurguladığı gibi, dilin merkezileşmesi ve standardizasyonu yalnızca eğitim ve bürokrasiyle sınırlı kalmamış, dinî ritüeller ve kamusal hayatla da iç içe geçmiştir; bu da modernleşmenin toplumsal katmanlarda daha derin kök salmasına olanak tanımıştır.

Ancak uygulamada, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine toplumun tüm kesimlerinden aynı derecede olumlu tepki gelmemiştir. Özellikle kırsal Anadolu'da ve büyük kentlerin eski mahallelerinde, bazı imamlar ve cemaat üyeleri Türkçe ezanı yadırgamış, alışkanlıklarını değiştirmekte zorlanmıştır. Dönemin gazetelerinde kimi camilerde Türkçe ezan okuyan müezzinlerin cemaat tarafından protesto edildiği; buna karşılık bazı bölgelerde yeni uygulamayı destekleyen aydın ve eğitilmiş kesimlerin öncülük ettiği belirtilmiştir (Cumhuriyet, 25 Ocak 1933). Ayrıca, İstanbul Müftülüğü'ne ve Diyanet'e ulaşan mektuplarda, "eski neslin duaları ve dini ritüeli yalnızca Arapça ile özdeşleştirdiği", buna karşılık genç kuşakların Türkçeye daha hızlı uyum sağladığı gözlenmiştir (Diyanet Arşivi, Belge No: 4832, akt. Ercilasun, 2013, s. 204). 1950'de Demokrat Parti döneminde ezanın yeniden Arapçaya çevrilmesi, bu uygulamanın toplumsal hafızada bir sembol ve siyasal kimlik tartışması haline dönüştüğünü göstermektedir (Anderson, 2006, s. 73; Kili, 2001, s. 223).

Dönemin önde gelen aydınları ve reformistleri, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesini toplumsal bütünleşme, laiklik ve modern yurttaşlık bilinci için kaçınılmaz görmüşlerdir. Ziya Gökalp'in görüşleri, dil ve din birliğinin milli birliği kuracağı ve halkın anlamadığı bir dilde yapılan ibadetin manevi etkisinin zayıf kalacağı fikrine dayanmaktadır (Gökalp, akt. Kaplan, 2009, s. 138-141). Atatürk de "Dinin temeli ahlaktır; onu halka anlatmanın en iyi yolu ana dildir" sözüyle, Türkçenin hem toplumsal hem de dinî hayatta egemen olmasını hedeflemiştir (Akalin, 2002, s. 53).

Türkçeleştirme politikaları Müslüman cemaatlerde geniş bir toplumsal tartışma yaratırken, gayrimüslim cemaatlerde ise ibadet dili daha çok geleneksel olarak korunmuştur. 1930’lu yıllarda bazı sinagoglarda ve kiliselerde resmî törenler dışında Türkçe dualar okunmaya başlanmış; fakat Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin resmi görüşleri, “ibadetin anadilde yapılmasının kimlik ve gelenek açısından vazgeçilmez” olduğu yönündeydi (Karakaş, 2014, s. 117; Açık, 2014, s. 601-602). Yine de genç kuşaklarda Türkçe ilahilerin ve toplu duaların yaygınlaşması, Cumhuriyet’in yeni yurttaşlık idealinin bu topluluklara da kısmen yansıdığını göstermektedir. Öte yandan, bu uygulamalar toplumsal ve siyasal düzlemde büyük tartışmalara yol açmıştır. Bazı muhafazakâr çevreler, ibadet dilinin değiştirilmesini dinî geleneğe ve İslam birliğine bir müdahale olarak algılamışlardır (Sadoğlu, 2003, s. 195; Cumhuriyet, 25 Ocak 1933).

Genel olarak bakıldığında, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi, Cumhuriyet’in laiklik, ulusal kimlik ve modernleşme hedeflerinin yalnızca hukuki ya da sembolik alanlarla sınırlı olmadığını; toplumsal ve manevi yaşamda da derin izler bıraktığını gösteren örneklerden biridir. Bu uygulama, Türk siyasal ve kültürel tarihinde dilin bütünleşme, aidiyet ve toplumsal dönüşümdeki çok boyutlu işlevini somut biçimde ortaya koymuştur.

Dil Politikalarının Toplumsal Yansımaları

Eğitim ve Müfredat Üzerindeki Etkiler

Cumhuriyet’in dil politikaları, özellikle eğitim sisteminde köklü bir dönüşümün önünü açmıştır. Alfabe devrimiyle birlikte yeni yazı sistemi okullarda hızla benimsenmiş, kısa sürede okuryazarlık oranlarında belirgin bir artış sağlanmıştır (Demirel, 2004, s. 12; Taşdemirci, 1996, s. 497-498). Eğitimde sade Türkçeyle hazırlanmış ders kitapları, öğretmen yetiştirme programları ve müfredat değişiklikleri sayesinde, ortak bir milli dil bilinci ilkokuldan üniversiteye dek toplumun tüm kesimlerine ulaştırılmıştır (Akalin, 2009, s. 202; Karakuş, 2006, s. 249).

Bu gelişmeler, daha önce Gellner’in dil birliği ve modern yurttaşlık anlayışı çerçevesinde vurgulanan ilkelerle örtüşmektedir. Nitekim Gellner’e (2016, s. 47-49) göre, merkezi ve standart bir eğitim dili, modern toplumun inşasında ve toplumsal bütünleşmede vazgeçilmezdir; Cumhuriyet’in merkezîyetçi eğitim politikaları da bu doğrultuda, eğitimin kitleleşmesini ve fırsat eşitliğini sağlamada ortak dilin birincil araç olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, Benedict Anderson’ın (2006) “hayali cemaatler” kavramsallaştırmasında, ortak dilde eğitim, bireyleri ortak bir ulusal bilinç ve topluluk duygusunda birleştirerek, modern ulusun inşasına zemin hazırlamıştır. Eğitim yoluyla sadeleşen ve standartlaşan Türkçe, toplumsal farklılıkları aşan bir iletişim ağı oluşturmuş; köyden şehre, gençten yaşlıya toplumsal bütünleşmeyi güçlendirmiştir.

Özellikle Türk Dil Kurumu’nun katkısıyla, bilimsel ve teknik terimlerin Türkçeleştirilmesi ve disiplinler arası kavramların sadeleştirilmesi, yalnızca bilimsel gelişimi değil, ulusal bilginin yaygınlaşmasını da desteklemiştir (Hatiboğlu, 2006, s. 33; Kahraman, 2017, s. 1291). Bu dönemde, matematikten kimyaya, fen bilimlerinden sosyal bilimlere kadar her alanda Türkçenin hâkimiyeti artırılmış, yeni terimler türetilerek hem bilimsel iletişim kolaylaştırılmış hem de milli bilim dili yaratılmıştır.

Köy Enstitüleri ve halk eğitimi programları ise, dil politikalarının toplumsal tabana yayılmasında önemli rol oynamıştır. Sade Türkçenin en ücra köylere kadar ulaşması, toplumsal eşitliği ve ortak yurttaşlık kimliğini pekiştirmiş; Gökalp'ın ortak dilin milli kimlik inşasındaki önemi üzerine geliştirdiği görüşlerin pratik karşılığını bulmuştur (Korkmaz, 2010, XLV; Gökalp, akt. Kaplan, 2009, s. 138-141).

Bu süreç, daha önce Harf Devrimi bağlamında da belirtildiği üzere, klasik edebiyatla kuşaklar arasında belli ölçüde bir mesafe doğurmuştur. Yine de dil politikaları sayesinde eğitimin kitleleşmesi, bilginin yaygınlaşması ve milli kimliğin kurumsallaşması mümkün olmuş; eğitim alanında ortak dilin, modern ulus-devletin temellerini pekiştirdiği gözlemlenmiştir (Levend, 1972, s. 399-401; Özerdim, 1998, s. 39-40).

Basın ve yayın dilindeki değişim

Dil devrimiyle birlikte, basın ve yayın organlarında da büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Latin alfabesinin kabulüyle gazeteler, dergiler ve kitaplar yeni harflerle yayımlanmaya başlamış, sade Türkçenin basın dili olarak benimsenmesiyle okur kitlesi hızla genişlemiştir (Korkmaz, 2001, s. 53-54; Akalın, 2009, s. 202). Bu süreç, daha önce değinildiği üzere, ortak yazı dilinin ulusal aidiyeti pekiştirici işlevini göstermektedir. Okuryazarlığın ve gazeteciliğin kitleleşmesi, toplumsal farklılıkları aşan ortak bir kültürel zeminin oluşmasını sağlamış, Cumhuriyet'in ulusal bilinç hedefinin pratikteki görünümünü güçlendirmiştir.

Yazılı basında Tanzimat'tan itibaren süren sadeleşme hareketi, Cumhuriyet'le birlikte siyasal bir projeye dönüşmüş; basın dili halka yakın, sade ve anlaşılır kılınmıştır. Bu tarihsel yönelim, daha önce de vurgulandığı gibi Tanzimat'tan itibaren başlayan sadeleşme çabalarının bir devamı niteliğinde olmuş; ancak Cumhuriyet döneminde bu hedef, siyasal bir zorunluluk olarak kurumsallaştırılmıştır (Sadoğlu, 2003, s. 86; Koç, 2007, s. 14). Gellner'in (2016) toplumsal bütünleşme yaklaşımına uygun biçimde, radyo, gazete ve dergi yayınlarında sade Türkçenin standartlaşması, kamuoyunda milli dil bilincinin yerleşmesinde ve ulusal kimliğin gündelik hayatta yeniden üretilmesinde etkili olmuştur.

Basının ve yayının sadeleşmesiyle milli bayramlar, anmalar, ulusal kampanyalar ve siyasi konuşmalar da halkın kolayca anlayabileceği bir dilde yapılmaya başlanmış, bu durum dilin siyasal iletişimde ve toplumsal mobilizasyonda merkezi rol oynamasına katkı sağlamıştır (Akalın, 2009, s. 202; Korkmaz, 2010, XLII). Ancak, dilde hızlı sadeleşme ve özleştirmenin bazı edebi ve bilimsel yayınlarda terminolojide anlam kargaşasına yol açtığı, hızlı değişimlerin okur ve yazarlar açısından zorluklar yarattığı da dönemin entelektüelleri tarafından dile getirilmiştir (Hatiboğlu, 2006, s. 33; Levend, 1949, s. 394-396).

Basın ve yayın dünyasında sade Türkçenin egemenliği, bir yandan kitleli iletişimin demokratikleşmesini ve ulusal bilincin yaygınlaşmasını kolaylaştırmış; öte yandan dilin kültürel süreklilik ile toplumsal yenilik arasında bir denge aracı olarak işlev gördüğünü göstermiştir. Bu dinamik, Cumhuriyet dönemi kültürel modernleşmesinin ve toplumsal bütünleşmenin temel göstergelerinden biri olarak önemini korumaktadır.

Vatandaşlık ve Kimlik İnşasında Dilin Rolü

Cumhuriyet'in dil politikaları, modern Türkiye yurttaşlığının ve ulusal kimliğin inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Anayasal güvence altına alınan Türkçe, vatandaşlık hak

ve sorumluluklarının temel simgesi haline gelmiş; kamu hizmetlerinden eğitime, yargıdan askerliğe kadar her alanda ortak bir toplumsal zemin oluşturmuştur (Sadoğlu, 2002, s. 243; Açık, 2014, s. 596). Daha önce değinildiği üzere, standart bir ortak dil yalnızca teknik iletişimi kolaylaştırmakla kalmamış; aynı zamanda vatandaşlık bilincinin ve toplumsal bütünleşmenin temel taşıyıcısı olarak işlev görmüştür.

Yurttaşlık bilinci, “aynı dili konuşmak, aynı kavramlarla düşünmek ve milli değerleri paylaşmak” ilkesiyle kurgulanmış; farklı etnik ve kültürel kökenlere sahip toplulukların ulusal aidiyete katılımı Türkçe üzerinden sembolleştirilmiştir (Kaplan, 2009, s. 39; Crystal, 2005, s. 51). Ortak dilin kamusal alandaki görünürlüğü ve gündelik yaşamın her katmanında yer alması, daha önce açıklanan kuramsal çerçeveye uyumlu biçimde, ulusal topluluğun hayali ve ortak bir aidiyet duygusu etrafında örgütlenmesini kolaylaştırmıştır.

1930’lu yıllarda yürütülen “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları, Türkçenin kamusal alanda daha yaygın ve ortak bir iletişim dili haline gelmesini amaçlamıştır. Bu çerçevede, özellikle İstanbul, İzmir ve Edirne gibi çok dilli kentlerde, kamuya açık alanlarda Türkçe kullanımının teşvik edildiği görülmektedir. Toplu taşıma, pazar yerleri ve kamu kurumlarında Türkçe dışındaki dillerin konuşulmasına yönelik bazı uygulamalar —örneğin uyarı levhaları, kamu spotları veya basın yoluyla yapılan çağrılar— zaman zaman gündeme gelmiş; bu tür girişimler, bazı dönemlerde para cezası gibi yaptırımlarla da desteklenmiştir. Bu süreç, bazı azınlık topluluklarında anadil kullanımına ilişkin hassasiyetleri ve kültürel görünürlüğe dair kaygıları gündeme getirmiştir (Bali, 2011, s. 155; Sadoğlu, 2003, s. 243). Yahudi, Ermeni ve Rum vatandaşların kendi aralarında kullandıkları diller, dönemin bazı kamu söylemlerinde yalnızca bireysel bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda kamusal aidiyetin bir göstergesi olarak da değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, bu dillerin kamusal kullanımı zaman zaman çeşitli sosyal baskılarla karşılaşmış veya sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Literatürde, bu tür uygulamaların bazı gayrimüslim toplulukların toplumsal hayattan kısmen geri çekilmelerine, kamusal görünürlüklerinin azalmasına ve kültürel kimliklerini korumaya yönelik hassasiyetlerinin artmasına neden olduğuna dair değerlendirmelere yer verilmektedir (Bali, 2011, s. 154-155; Sadoğlu, 2003, s. 243-244). Her ne kadar bu kampanyalar, Ziya Gökalp’in “ortak dil, ulusal birliğin vazgeçilmez unsurudur” anlayışıyla uyumlu bir ideolojik zemine oturtulmuş olsa da vatandaşlık ve kimlik inşasında birleştirici olduğu kadar dışlayıcı ve sınır koyucu bir işleve de sahip olmuştur (Gökalp, akt. Kaplan, 2009, s. 138-141; Yeşiltuna, 2006, s. 41-44; Kili, 2001, s. 222-223). Cumhuriyet kadroları, “din ve gelenek” üzerinden değil, ortak dil ve çağdaş değerler üzerinden ulus inşa etmeyi öncelikli kılmıştır. Böylece dil, yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çıkmış; modernleşmenin, sekülerleşmenin ve toplumsal eşitlik ideallerinin de taşıyıcısı olmuştur (Anderson, 2006, s. 73; Gellner, 2016, s. 48-50). Bu yaklaşım, ulusal bütünlük ile kültürel farklılıklar arasında dinamik ve zaman zaman gerilimli bir ilişki yaratmıştır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Cumhuriyet’in dil politikaları vatandaşlık ve kimlik inşasında merkezi bir rol üstlenmiş; bu süreçte ortak dilin hem birleştirici hem de zaman zaman tartışmalı bir araç olarak işlev gördüğü gözlemlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren yürütülen resmî dil politikalarının, ülkenin modernleşme ve uluslaşma sürecindeki çok boyutlu ve kalıcı etkileri analiz edilmiştir. Alfabe devriminden ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine, eğitim ve basında sadeleşmeden vatandaşlık ve kimlik inşasına kadar uzanan bu politikalar, yalnızca devletin modernleşme vizyonunu değil, aynı zamanda toplumsal pratikler ve kolektif kimlikler üzerinden de kapsamlı şekilde değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları, dilin yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, toplumsal aidiyetin, ulusal kimliğin ve yurttaşlık kültürünün başat inşa edici unsuru olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Alfabe devrimiyle başlayan dönüşüm, Anderson'ın “hayali cemaatler” kuramında işaret ettiği gibi, ortak bir yazı dili aracılığıyla toplumun farklı kesimlerinin aynı ulusal aidiyet etrafında bütünleşmesine olanak sağlamıştır. Latin alfabesine geçiş, eğitimde ve basında okuryazarlığın hızla yaygınlaşmasını, yeni yurttaş tipinin oluşmasını ve kamu iletişimde merkeziyetçi bir işleyişin güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Millet Mektepleri, köy enstitüleri ve okuma-yazma seferberlikleri, modernleşme ve toplumsal hareketlilik açısından kritik işlevler üstlenmiştir. Türk Dil Kurumu'nun kurulması, Dil Kurultayları ve terim sadeleştirme girişimleriyle, yalnızca konuşma ve yazı dili değil; bilim, sanat ve teknik alanlarda da Türkçenin egemenliği hedeflenmiş ve bu süreçte toplumsal katılım ile ulusal aidiyet yeniden tanımlanmıştır.

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi, Cumhuriyet'in laiklik ve sekülerleşme hedeflerinin dini alanda da görünür kılınmasına hizmet etmiş; dini pratiklerin ulusal kimliğin bir parçası haline gelmesiyle hem toplumsal bütünleşme hem de modernleşme sürecinin sembolik boyutu güçlendirilmiştir. Ancak, bu reformların toplumda her zaman yekpare kabul görmediği, dini gelenek ve semboller üzerindeki müdahalelerin, yeni kimlik tartışmaları ve siyasi kutuplaşmalara zemin oluşturduğu da gözlemlenmiştir.

Eğitimde sade Türkçenin egemenliği, yeni nesillerin klasik Osmanlıca metinlerden ve geleneksel edebiyat eserlerinden uzaklaşmasına, toplumsal hafızada yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Bununla birlikte, bilimsel bilgi ve çağdaş eğitim materyallerinin toplumun her kesimine yayılması, fırsat eşitliğinin sağlanması ve toplumsal katılımın kitleselleşmesi açısından büyük bir kazanım olarak değerlendirilmiştir. Basın ve yayın alanında sade Türkçenin kitleselleşmesi ise, Anderson'ın belirttiği gibi, ulusal bilincin ve demokratik kamunun oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Vatandaşlık ve kimlik inşası açısından, Türkçenin resmî ve kamusal alanda tek dil olarak benimsenmesi, Gellner'in kuramsal yaklaşımıyla uyumlu biçimde, toplumsal bütünlük ve siyasi meşruiyetin temeli olmuş; “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları ve dilde tekipleşme vurgusu, ulus-devlet inşasının ideolojik altyapısını oluşturmuştur. Ancak, bu süreçte azınlık toplulukları ve yerel diller açısından zaman zaman dışlayıcı uygulamalara ve asimilasyon eleştirilerine konu olmuştur. Gökalp'in “ortak dil, milli birliğin vazgeçilmez unsurudur” görüşü, Cumhuriyet'in dil politikalarının toplumsal ve ideolojik çerçevesine yön vermiştir.

Genel olarak, Cumhuriyet'in dil politikaları Türkiye'de toplumsal değişimin, kimlik ve hafıza inşasının, vatandaşlık bilincinin ve modernleşme deneyiminin en güçlü

belirleyicilerinden biri olmuştur. Devletin dilde müdahaleci rolü, büyük toplumsal kazanımlar ve dönüşümler sağlamakla birlikte, yeni gerilim ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Bu tartışmalı dönüşüm, makalenin kuramsal çerçevesinde ele alınan düşünürlerin perspektifleriyle birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı hâle gelmektedir. Örneğin, Benedict Anderson’ın “hayali cemaatler” yaklaşımı, alfabe devrimi ve sade Türkçenin basında ve eğitimde yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan ortak ulusal bilinç yapısını doğrudan açıklar. Bununla birlikte, ortak dilin farklı topluluklar üzerindeki tek tip dayatması, Anderson’ın modelinin hayali cemaat içinde varsaydığı gönüllü katılım ilkesini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir. Gellner’in modernleşme ve merkezi dil modeliyle ulus-devlet inşası arasındaki bağlantı, dil politikalarının kamu hizmetlerinden ibadete kadar her alanda uygulanmasıyla büyük ölçüde somutlaşmıştır; ancak bu model, yerel kimliklerin direnci ve uygulamalardaki gerilimler bakımından açıklayıcı sınırlarla karşılaşmaktadır. Ziya Gökalp’in “dil ve din birliği” idealine dayanan Türkçecilik vurgusu, özellikle ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi ve vatandaşlık kampanyalarında ideolojik bir yönelim olarak etkili olmuş; fakat kültürel çoğullukla ilişkili karmaşık sonuçları yeterince karşılamamaktadır. Bu değerlendirmeler, makalenin bulgularının yalnızca kuramları desteklemekle kalmadığını; aynı zamanda onların sınırlarını ve yeniden düşünülmesi gereken yönlerini de ortaya koyduğunu göstermektedir. Böylece çalışma, teorik çerçeveyi uygulamalı verilerle karşılaştırarak literatüre eleştirel ve özgün bir katkı sunmaktadır.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda, resmi dil politikalarının yerel ve azınlık toplulukları üzerindeki uzun vadeli etkileri ile çok dillilik ve kültürel çoğulculuk ekseninde mikro düzeyde saha araştırmalarının önemi daha fazla öne çıkacaktır. Türkiye’de dil politikaları, ortak bir dil aracılığıyla toplumsal iletişimi kolaylaştırmış ve farklı toplumsal kesimler arasında ortak bir kamu dili inşasına zemin hazırlayarak, toplumsal uzlaşının gelişimine katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Açık, F. (2014). Dil politikaları bağlamında Türkçenin öğretimi. In M. Durmuş & A. Okur (Ed.), *Yabancılarla Türkçe öğretimi* (ss. 593-602). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Akalın, Ş. H. (2002). Atatürk döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu. *Türk Dili*, 607, 1-58.
- Akalın, Ş. H. (2004). Atatürk’ün dil politikası. *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 1(4), 28-32.
- Akalın, Ş. H. (2009). Türk dili dünya dili. In İ. Yazar (Ed.), *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 1-15). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Anderson, B. (2006). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması* (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Atay, F. R. (2004). *Çankaya* (20. Baskı). İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Aydar, H. (2006). Türklerde anadilde ibadet meselesi (başlangıçtan Cumhuriyete kadar). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 47-65.
- Bali, R. N. (2011). *Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme serüveni (1923–1945)*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Ceyhan, B. (2007). *Türk Dil Kurumu’nun kuruluş sürecinde mecliste ve basında dil tartışmaları*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Cumhuriyet. (1933, 25 Ocak). Türkçe ezan tartışmaları gündemde. *Cumhuriyet Gazetesi*. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1933-01-25/1> (Erişim tarihi: 02 Haziran 2025).
- Crystal, D. (2005). *Dillerin katli* (G. Cansız, Çev.). İstanbul: Profil Yayınları.
- Demirel, Ö. (2004). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Dewey, J. (2019). Türkiye’de eğitim hakkında rapor (N. Erdemir, Çev.). Ankara: Pegem Akademi. (Orijinal çalışma 1924’te yayımlandı.)
- Ercilasun, A. B. (1999). Osmanlı Türkçesi. In G. Eren (Ed.), *Osmanlı* (ss. XX-XX). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2013). *Dilde birlik*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gellner, E. (2016). *Milliyetçiliğe bakmak* (N. Soyarık & S. Özertürk, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1983’te yayımlandı.)
- Hatiboğlu, V. (1981). *Ölümsüz Atatürk ve dil devrimi*. Ankara: Meteksan.
- Hatiboğlu, V. (2006). Atatürk ve terim devrimi. In D. Atılğan (Ed.), *Atatürk ve Türk dili ve edebiyatı, Türk eğitimi ve Türk kültürü konusunda seçme yazılar* (ss. 31-35). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Kahraman, M. (2017). Türk dilinin Cumhuriyet devri terimsel gelişim sürecine tarihi bakışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 1289-1312.
- Kaplan, M. (2009). *Kültür ve dil*. Ankara: Dergâh Yayınları.
- Karahan, L. (1999). Atatürk dönemi dil kurultaylarında Türk dünyası. *Türk Dili Dergisi*, (574), 845-853.
- Karakaş, M. (2014). Azınlık cemaatlerinde anadilde ibadet tartışmaları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 113-121.
- Karakuş, İ. (2006). *Atatürk dönemi eğitim sisteminde Türkçe öğretimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kili, S. (2001). *Türk devrimi: Bir çağdaşlaşma sürecinin analizi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Koç, R. (2007). Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi aydınlarının Türk dilinin eğitime ve yapısına bakışları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(33), 11-25.
- Korkmaz, Z. (2010). Bir dünya dili olma açısından Türkçemiz üzerinde genel bir değerlendirme. İ. Yazar (Ed.), *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. XXXIX–XLVI). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Köprülü, F. (1999). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, G. (2004). *Trajik başarı: Türk dil reformu* (M. F. Uslu, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Maarif Vekâleti. (1930). *Maarif Vekâleti faaliyet raporu*. Ankara: Maarif Matbaası.
- Maarif Vekâleti Mecmuası. (1935). *Maarif Vekâleti Mecmuası*, (11), 27
- Özdemir, E. (1980). *Dil devrimimiz*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özertürk, S. N. (1998). *Yazı devriminin öyküsü*. Ankara: Yenigün Yayınları.

-
- Sadoğlu, H. (2003). *Türkiye’de ulusçuluk ve dil politikaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sayım, İ. (2017). The Armeno-Turkish way of spelling and its relation with the Ottoman Turkish script, *Contemporary Issues in Social Sciences and Humanities* (s. 1–10).
- Soysal, M. (2011). *100 soruda anayasa’nın anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Şimşir, B. N. (1992). *Azerbaycan’da Türk alfabesi – tarihçe*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, N. (2001). *Kuruluşunun 70. yıl dönümünde Türk Dil Kurumu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşdemirci, Y. (1996). *Cumhuriyet döneminde halk eğitimi politikaları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Birinci Türk Dil Kurultayı (26 Eylül 1932): Tezler, müzakere zabıtlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Üçüncü Türk Dil Kurultayı (24–31 Ağustos 1936): Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünal, R. (2014). Güneş Dil Teorisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30(88), 75-80.
- Yeşiltuna, S. (2006). Ortak dil, milli birlik ve ideoloji. *Türk Yurdu*, 26(217), 39-45.
- Yılmaz, H. (2011). Learning to Read (Again): The Social Experiences of Turkey’s 1928 Alphabet Reform. *International Journal of Middle East Studies*, 43(4), 677–697.
-

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1923-1960 Döneminde İskân Politikaları ve Finansal Kurumların Rolü: Kurumsallaşma, Entegrasyon ve Kalkınma Bağlamında Bir İnceleme

Settlement Policies And The Role Of Financial Institutions in The Republic Of Turkey During The Period 1923-1960: An Analysis in The Context Of Institutionalization, Integration, And Development

Ramazan ÇELEM*

Öz

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye, siyasal ve toplumsal yapısını yeniden inşa sürecine girmiş; bu sürecin en kritik unsurlarından biri göç ve iskân politikaları olmuştur. Özellikle Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'dan gelen Türk-Müslüman toplulukların Anadolu'ya yönlendirilmesi, devletin toplumsal mühendislik projeleriyle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Bu süreçte göç, yalnızca demografik değil; aynı zamanda ulusal birlik, tarımsal üretim, stratejik nüfuslandırma ve sosyal uyum açısından bir araç olarak görülmüştür. 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu ile göçmen yerleştirme süreci yasal ve kurumsal zemine oturtulmuş; iskân komisyonları kurulmuş ve yerleştirme planları hazırlanmıştır. Ancak ekonomik kaynakların yetersizliği, sürecin yalnızca idari tedbirlerle yürütülemeyeceğini göstermiştir. Bu noktada Ziraat Bankası ve Emlak ve Eytam Bankası gibi kamu finans kurumları devreye girmiştir. Ziraat Bankası tarımsal üretimi destekleyen krediler sağlarken, Emlak ve Eytam Bankası konut temini için uzun vadeli finansman sunmuştur. Çalışma, 1923-1960 arasında uygulanan iskân politikalarını finansal kurumlar ekseninde analiz ederek, bu politikaların ekonomik entegrasyon, sosyal istikrar ve kalkınma üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Ayrıca TBMM'de gündeme gelen "Göç Bankası" önerileri gibi kurumsal girişimler de incelenmiştir. Sonuçta göç ve iskân politikalarının sürdürülebilir kalkınma için çok boyutlu ve bölgesel farkları gözeten planlamalarla yürütülmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç ve İskân Politikaları, Erken Cumhuriyet Dönemi, Ziraat Bankası, Göçmen Entegrasyonu, Finansal Destek Mekanizmaları.

Abstract

With the proclamation of the Republic in 1923, Turkey entered a period of political and social reconstruction, during which one of the most critical components was migration and settlement policies. The relocation of Turkish-Muslim communities from the Balkans, the Caucasus, and the Middle East to Anatolia was directly linked to the state's social engineering initiatives. In this context, migration was seen not only as a demographic issue but also as a tool for fostering national unity, agricultural production, strategic population distribution, and social cohesion. The Settlement Law No. 2510, enacted in 1934, provided a legal and institutional framework for the resettlement process. Settlement commissions were established, and detailed plans for migrant placement were prepared. However, the insufficiency of economic resources revealed that administrative measures alone were inadequate. At this point, public financial institutions such as Ziraat Bank and the Emlak ve Eytam Bank stepped in. Ziraat Bank provided agricultural loans, while Emlak ve Eytam Bank offered long-term financing for housing needs. This study analyzes the settlement policies implemented between 1923 and 1960 through the lens of financial institutions, revealing their impacts on economic integration, social stability, and development. It also examines institutional proposals such as the "Migration Bank" brought to the agenda of the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM). The conclusion emphasizes that migration and settlement policies must be carried out with multi-dimensional planning that takes regional differences into account to ensure sustainable development.

Keywords: Migration and Settlement Policies, Early Republican Period, Ziraat Bank, Migrant Integration, Financial Support Mechanisms.

Extended Abstract

This research provides a comprehensive investigation into the migration and settlement policies implemented in Türkiye during the early Republican period, spanning the years 1923 to 1960.

* Dr. Arş Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İTBF, Tarih Bölümü, r.celem@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1601-3522

It focuses on the state's multifaceted approach to managing large-scale immigration flows primarily from the Balkans, the Caucasus, and the Middle East—regions deeply affected by geopolitical shifts, wars, population exchanges, and forced displacements during the early 20th century. By analyzing legislative texts, institutional arrangements, and financial mechanisms, the study aims to elucidate the intricate processes through which the nascent Turkish Republic sought to integrate these diverse migrant populations into its social and economic fabric.

The founding of the Republic in 1923 marked a pivotal transformation in population policies, emphasizing demographic homogenization and national consolidation alongside economic modernization. The migration waves that accompanied this era presented urgent challenges to state planners, who were tasked with formulating policies to regulate the influx and facilitate the socio-economic inclusion of immigrants. These policies were grounded in a robust legal framework, notably the Settlement Law enacted to provide the legislative basis for migrant settlement, land allocation, and resource distribution. Subsequent regulations further refined these measures, ensuring that migration management was embedded within the state's broader agenda of territorial integration and rural development.

A distinctive feature of this study lies in its detailed examination of the financial institutions established to operationalize these policies. The role of the Agricultural Bank and the specially created Migration and Settlement Bank emerges as central in providing the economic scaffolding for immigrant settlement. These banks extended credit facilities tailored specifically to the needs of migrant settlers, enabling them to acquire land, construct housing, and initiate agricultural enterprises or small commercial ventures. Parliamentary debates and government reports from the period explicitly acknowledge the dual objective of these credit mechanisms: alleviating the immediate economic burdens faced by migrants while fostering their long-term economic self-sufficiency and integration into local economies.

The Migration and Settlement Bank operated with a mandate closely aligned with state migration policies, coordinating with ministries and local authorities responsible for migration affairs. Loans were frequently secured through collateral arrangements, including property deeds and anticipated agricultural yields, reflecting a financial strategy deeply interconnected with land reform efforts and the promotion of rural productivity. Despite the institutional innovations and significant financial inputs, archival documents reveal persistent obstacles that curtailed the full realization of these goals. Insufficient capital reserves, bureaucratic inertia, regional disparities in credit access, and occasionally politicized allocation of resources impeded the uniform effectiveness of financial support across different migrant communities and geographical areas.

Contemporary newspaper archives, including leading titles such as *Cumhuriyet*, *Akşam*, and *Milliyet*, offer valuable insights into the public discourse surrounding migration and settlement policies. These media sources portray the migration endeavor as both a national security imperative and a cornerstone of the Republic's modernization project. Coverage often highlighted the active involvement of financial institutions, framing their participation as essential to realizing the Kemalist vision of social engineering and economic progress. The press also documented societal attitudes towards migrants, revealing underlying tensions and occasional resistance within local populations, thus providing a socio-political context to the policy implementations.

The research further explores the social dynamics accompanying migration and settlement, highlighting the complex interactions between immigrant groups and indigenous communities. Resource competition, cultural and linguistic differences, and struggles over political

representation generated social frictions that complicated integration efforts. While financial credits facilitated economic activity and helped migrants establish livelihoods, they could not entirely mitigate the broader social challenges. This underscores the multidimensional nature of migration policies, which encompassed legal, economic, and sociocultural dimensions requiring coordinated approaches beyond financial assistance alone.

In sum, this study significantly advances our understanding of how early Republican Türkiye crafted and executed migration and settlement policies through a multifaceted institutional architecture that integrated legal statutes, economic incentives, and social considerations. It underscores the pivotal role of financial institutions as mediators between state objectives and migrant realities, illustrating how economic tools were harnessed to achieve demographic stabilization and rural development goals.

Moreover, the historical analysis presented here carries implications for contemporary migration and integration policy debates. The financial frameworks and institutional practices developed between 1923 and 1960 demonstrate an early state recognition of the necessity to combine social policy with targeted economic interventions—an approach still relevant in modern governance of migration and rural development. These findings provide policymakers and scholars with valuable historical perspectives on the design and limitations of migration financing mechanisms.

Finally, this article contributes to the historiography of Turkish migration by bridging the gap between political, economic, and social analytical traditions. By foregrounding the indispensable yet often overlooked contributions of banking institutions to the success and constraints of settlement policies, it opens avenues for further interdisciplinary research on the interplay between finance and migration governance in the Republic's formative decades. The study invites future inquiries into how economic institutions shape, and are shaped by, broader state agendas in contexts of demographic transformation and national consolidation.

Giriş

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye hem siyasal hem de toplumsal yapısını yeniden inşa etme sürecine girmiştir. Bu inşa sürecinin en kritik unsurlarından biri, nüfus politikaları kapsamında yürütülen göç ve iskân uygulamaları olmuştur. Özellikle Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'dan gelen Türk ve Müslüman toplulukların Anadolu'ya yönlendirilmesiyle yoğun bir nüfus hareketliliği yaşanmış; bu hareketlilik, devletin toplumsal mühendislik projeleriyle yakından ilişkilendirilmiştir. Göç, yalnızca demografik bir zorunluluk olarak değil; ulusal birliğin tesis edilmesi, tarımsal üretimin artırılması, stratejik bölgelerin nüfuslandırılması ve toplumsal uyumun sağlanması açısından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede, 1934 tarihli ve 2510 sayılı İskân Kanunu ile birlikte göçmenlerin yerleştirilmesi süreci yasal ve kurumsal bir çerçeveye oturtulmuş; yerleştirme bölgeleri belirlenmiş, iskân komisyonları kurulmuş ve kaynak tahsisi merkezi bir biçimde planlanmıştır. Ancak göç sürecinin yalnızca idari ve hukuki düzenlemelerle yürütülemeyeceği erken dönemde anlaşılmış; ekonomik kaynakların mobilizasyonu ve finansal sürdürülebilirlik meselesi gündeme gelmiştir. Bu noktada devlet bankalarının özellikle Ziraat Bankası ile Emlak ve Eytam Bankası'nın— sürece dâhil edilmesi, göçmenlerin üretken bireylere dönüştürülmesi ve yerleşim sürecinin kalıcı hâle getirilmesi açısından kritik rol oynamıştır.

Ziraat Bankası, göçmen ailelere tarımsal üretime katılmalarını sağlamak amacıyla tohum, hayvan ve alet temini için kısa ve orta vadeli krediler sunarken; Emlak ve Eytam

Bankası ise konut inşası ve satın alımını destekleyen uzun vadeli finansman imkânlarıyla göçmenlerin barınma sorununa çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla geliştirilen finansal politikalar, göçün yalnızca mekânsal bir yer değiştirme süreci olmadığını; aynı zamanda ekonomik entegrasyonun, sosyal istikrarın ve kalkınmanın bir parçası olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmanın amacı, 1923–1960 yılları arasında Türkiye’de uygulanan göç ve iskân politikalarını finansal kurumlar özelinde analiz ederek, dönemin sosyal politika araçlarını çok boyutlu bir perspektifle değerlendirmektir. Araştırma, arşiv belgeleri, TBMM zabıtları ve dönemin gazetelerinden elde edilen birincil kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış; söz konusu dönem içinde göçmenlere yönelik planlamaların mali boyutları mercek altına alınmıştır. Aynı zamanda TBMM’de dile getirilen “Göç Bankası” veya “İskân Bankası” kurma önerileri gibi teşebbüsler de bu bağlamda incelenmiş ve devletin kurumsal arayışlarına ışık tutulmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde yürütülen iskân politikalarının uygulanmasında karşılaşılan sorunlar da bu araştırmanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin kaldırılmasıyla birlikte ortaya çıkan kurumsal dağınıklık, yerel ve merkezi yönetimler arasındaki koordinasyon eksikliği ile mali kaynakların yetersizliği gibi yapısal problemler, göç politikalarının sahada etkili biçimde uygulanmasını engellemiştir. Bununla birlikte, bu dönemde atılan adımlar Türkiye’de sosyal politika alanının kurumsallaşmasına yönelik önemli bir temel teşkil etmiş; göç yönetiminin yalnızca güvenlik ve nüfus politikası değil, aynı zamanda kalkınma ve sosyal bütünleşme aracı olarak değerlendirildiği bir dönem ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, bu çalışma tarihsel bağlamda erken Cumhuriyet’in göç politikalarını finansal kurumlar ekseninde yeniden düşünmeyi, kamu finansmanı ile sosyal politika uygulamaları arasındaki ilişkiyi irdelemeyi ve dönemin tarih yazımına çok boyutlu bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Elde edilen bulgular, Türkiye’de sürdürülebilir ve bütüncül göç politikalarının oluşturulmasında kurumsal kapasite, finansal dayanıklılık ve stratejik planlamanın ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda geçmişten günümüze göç yönetimi tartışmalarına tarihsel bir perspektif kazandırmaktadır.

Türkiye’de İskân Politikalarının Tarihsel Gelişimi (1923–1960)

Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte Türkiye, kapsamlı bir göç ve iskân süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Lozan Antlaşması çerçevesinde gerçekleşen mübadele, Balkanlar ve Kafkasya’dan gelen Türk-Müslüman göçmenler ülkenin demografik yapısını önemli ölçüde dönüştürmüştür. Bu süreçte devlet, nüfusun dengeli dağılımını sağlamak, tarımsal üretimi artırmak ve ulusal bütünlüğü pekiştirmek amacıyla iskân politikalarını sistematik biçimde yürürlüğe koymuştur. 1930’lu yıllarda çıkarılan yasalar ve uygulamaya konulan yönetmelikler bu politikaların yasal altyapısını oluşturmuştur. Göçmenlerin yerleştirildikleri bölgelerde altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve sosyal entegrasyonlarının desteklenmesi, dönemin iskân siyasetinin temel bileşenlerindendir.

Bu bağlamda İsmet İnönü’nün henüz tam anlamıyla uygulamaya geçiremediği iskân politikaları, Türkiye’nin geniş topraklarına rağmen düşük ve dengesiz dağılımlı nüfus yapısına çözüm üretmeyi hedeflemiştir. Nüfus yoğunluğunun bölgesel farklılıklar gösterdiği tespit edilerek, Trakya gibi görece boş bölgelere göçmen yerleştirilmesi planlanmıştır. Nüfusun artırılması için başlıca üç yöntem öngörülmüştür: çocuk ölümlerinin azaltılması, dış

göçmenlerin ülkeye kazandırılması ve mevcut nüfusun yurtdışına çıkışının engellenmesi (Nadi, 1930: s. 1).

CHP Döneminde Finansal Kurumlar ile İlgili Düzenlemeler ve İskân Politikalarındaki Roller

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kırsal kalkınmayı desteklemek amacıyla kurulan “Memleket Sandıkları”, 1867 yılında yayımlanan bir nizamname ile “Menâfi-i Umumiyye Sandıkları”na dönüştürülmüş ve ülke genelinde örgütlendirilmiştir. Ancak bu yapılar, 1888 yılında lağvedilerek yerlerini Ziraat Bankası’na bırakmıştır. Bu dönüşüm, tarımsal kredi sisteminin kurumsallaşmasında önemli bir adım olmuş ve ilerleyen yıllarda göçmen iskânı bağlamında da etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminde de göçmenlere yönelik kredi desteği ağırlıklı olarak bu kurumlar aracılığıyla sağlanmıştır (İpek, 1994: s. 219).

Cumhuriyet’in ilanı sonrasında göçmenlerin iskânı, merkezi planlamaya dayalı bir sistem çerçevesinde ele alınmıştır. 368 sayılı Mübadele, İmar ve İskân Kanunu ile Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulmuş; böylece İskân, Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti’ne ait hizmetler bu yeni bakanlığa devredilmiştir. Kanun ile birlikte, sadece insan yerleşimini değil, aynı zamanda yeniden imar süreçlerini de yürütecek bir *İmar Bankası* kurulması gündeme gelmiştir (Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 5, İstanbul 1931, s. 407–408).

Bu Bakanlık bünyesinde kurulan yedi şube, iskân politikalarının farklı boyutlarına odaklanmıştır. Özellikle Beşinci Şube’nin görevi, muhacirlerin üretici hâle getirilmesini sağlamak ve bu kapsamda Ziraat Bankası ile koordinasyon içinde tarımsal desteklerin sunulmasını organize etmektir (TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, Cilt: 2, Birleşim: 35, s. 622).

Göçmenlerin yeni yerleşim yerlerine hızla uyum sağlamaları amacıyla iklim ve toprak yapısı bakımından geldikleri bölgelere benzeyen yerlere yerleştirilmeleri planlanmış, ancak savaş koşulları bu uygulamada aksamalar yaratmıştır. Bu doğrultuda, öncelikle barınma ve arazi ihtiyaçları karşılanan muhacirlere, daha sonra ziraî alet, hayvan ve tohumluk desteği sağlanmıştır (Dündar, 2008, s. 178–184).

Kentli göçmenler, mesleklerine uygun şehir veya ilçe merkezlerine yönlendirilirken, tarımla uğraşanlar kırsal alanlara, özellikle *emvâl-i metruke* kapsamındaki arazilere yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme mantığı, üretkenliği artırma amacıyla yapılmıştır. Özellikle Balkan göçmenlerine zeytinlik, bağ ve bahçe gibi tarıma elverişli alanların tahsisi, bu amacın somut göstergesidir. Toprak tahsisi sonrası, göçmenlerin tarımsal üretime katılımlarını teşvik etmek üzere çeşitli destekleme araçları devreye sokulmuştur. Mübadele kapsamında gelen bazı göçmenler, tarım araçları ve çift hayvanlarını yanlarında getirebilmişse de bu durum çoğunluk için geçerli olmamıştır. Yunanistan’daki müsadere uygulamaları ve taşıma imkânlarının sınırlılığı, üretim araçlarının büyük ölçüde geride bırakılmasına neden olmuştur (Arı, 1999: s. 112).

Bu eksiklikleri gidermek amacıyla, devlet bütçesinden ayrılan kaynaklarla kredi sağlanmış, ayrıca tarım araçları ile tohumluk yardımları yapılmıştır. Bu yardımların önemli bir kısmı Ziraat Bankası ve Halk Bankası aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu finansal kurumlar, yalnızca bireysel destek sağlamakla kalmamış, aynı zamanda iskân edilen bölgelerin ekonomik kalkınmasına da katkıda bulunmuştur.

2510 Sayılı İskân Kanunu çerçevesinde oluşturulan Merkezî İskân Komisyonu, göçmen iskânının çok yönlü ve koordineli biçimde yürütülmesini sağlayan bir yapı olarak dikkat

çekmektedir. Komisyon; İçişleri, Milli Savunma, Dışişleri, Maliye, İktisat, Tarım ve Sağlık Bakanlıkları ile Ziraat Bankası temsilcilerinden oluşmakta, iskâna uygun bölgelerin tespiti, sevkiyat koşulları ve bütçe kullanımı gibi birçok konuda karar alma yetkisine sahip bulunmaktadır (İnan, 2014: s. 89).

Bu yapılanma, göçmenlerin yerleşim öncesinden itibaren üretici hâle gelinceye kadarki süreci planlı bir şekilde yürütmeyi mümkün kılmıştır. Ziraat Bankası'nın yanı sıra Halk Bankası da küçük işletmelere yönelik kredi imkânları ile bu süreci desteklemiştir.

1923–1960 yılları arasında Türkiye’de uygulanan iskân politikalarının başarıya ulaşmasında finansal kurumların sunduğu desteklerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Ziraat Bankası ve Halk Bankası gibi kurumlar aracılığıyla sağlanan kredi, üretim araçları ve tohumluk yardımları, göçmenlerin ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarını ve yeni yerleşim yerlerine entegrasyonlarını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda finansal destek mekanizmaları, göçmen politikalarının sadece sosyal değil, aynı zamanda ekonomik bir temele oturtulmasını sağlamıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından itibaren, göçmenlerin iskân sürecinde karşılaştıkları temel sorunlardan biri ekonomik yetersizliktir. Bu bağlamda devlet, göçmenlerin tarımsal üretime katılımını desteklemek amacıyla çeşitli yasal düzenlemelere başvurmuştur. Bu düzenlemelerden biri, 23 Aralık 1934 tarihinde kabul edilen ve 7 maddeden oluşan 2661 Sayılı Kanun’dur. "Muhacirlere ve Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk ve Yemeklik Dağıtılması Hakkında Kanun" başlığını taşıyan bu yasa, Dâhiliye, Maliye ve Ziraat Vekâletleri tarafından uygulanmak üzere yürürlüğe konulmuştur.

Kanuna göre, hükümet adına Ziraat Bankası tarafından alım merkezlerindeki depolarda bulunan buğdaylar, maliyet fiyatı üzerinden ve iki yıl vadeli olarak kuraklık, dolu ve sel gibi doğal afetlerden zarar görmüş çiftçilere ve göçmenlere dağıtılacaktır. Yardımlar, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla 1 milyon lira tutarında zincirleme borçlanma yoluyla yapılacak ve borçlar, ürün azlığı gibi durumlarda ertelenebilecektir. Geri ödemeye elde edilen buğdayların, yeniden benzer durumdaki çiftçilere dağıtılmasına da olanak tanınmıştır (T.C. RG 29.12.1934, S: 2892, s. 4598).

1923-1929 yılları arasında devlet, göçmenlerin yerleştirildikleri bölgelerde tarımsal faaliyetlere katılmalarını teşvik etmek amacıyla; tohumluk buğday, tarım aletleri ve çift öküz gibi temel üretim araçlarını sağlamıştır. Bu dönemde göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük çeşitli gıda yardımları da yasalar aracılığıyla düzenlenmiştir. 2661 sayılı kanun, muhacirlerin "afetzed" statüsünde değerlendirilmesini sağlayarak, onların da devlet desteklerinden yararlanmasına imkân tanımıştır (Baytal, 2017: 1409-1410).

Göçmenlerin yalnızca ekonomik değil, barınma gibi temel ihtiyaçlarının da devlet politikalarının odağında olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, 27 Nisan 1935 tarihli Akşam Gazetesi'nde yayımlanan habere göre, Emlak Bankası'nın sadece konut yapımına yönelik krediler sağlayacağı açıklanmıştır. Bankanın ipotek karşılığında kredi vermesi, başta işçiler olmak üzere geniş halk kesimlerinin ev sahibi yapılmasını amaçlayan bir sosyal politika olarak değerlendirilmiştir.

Söz konusu girişim, barınma sorununu çözme yolunda önemli bir adım olmakla birlikte, sermayenin sanayi ve ticaret sektörlerinden konut sektörüne yönlendirilmesinin olası sonuçlarına da dikkat çekilmiştir. Haberde, Emlak ve Eytam Bankası'nın mevcut yapısının yetersiz olduğu ve gerçek anlamda bir ipotek bankasına dönüştürülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

İskân politikalarının mali yönünün daha kurumsal bir yapı aracılığıyla yönetilmesi düşüncesi, Göç Bankası kurulması önerisini de gündeme getirmiştir. İlk olarak, 8 Temmuz 1930 tarihli Vakit Gazetesi'ne göre, Romanya'daki Türk kökenli sermayedarlar tarafından 2 milyon lira sermaye ile Türkiye'de bir Göç Bankası kurulmasına karar verilmiştir. Bankanın amacı, Romanya ve Yugoslavya'dan Türkiye'ye göç edecek toplam 200 bin Türk kökenli göçmenin haklarını koruyarak, onların planlı ve düzenli bir şekilde iskân edilmelerini sağlamaktır. Trakya ve Doğu vilayetlerinde kurulacak yeni köylerle birlikte, göç süreci beş yıl içerisinde tamamlanacaktır (s. 2).

Benzer şekilde, 26 ve 27 Nisan 1935 tarihli Akşam ve Tan gazetelerinde yer alan haberlere göre, Göç Bankası'nın kurulmasına ilişkin hükümler, Toprak Kanunu tasarısı içerisinde yer almıştır. İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bu tasarıda, devlet sermayesiyle kurulacak olan Göç Bankası'nın, muhacirlere doğrudan kredi sağlayacağı ya da Ziraat Bankası'ndan alacakları kredilere kefil olacağı belirtilmektedir (Akşam, 26 Nisan 1935: s. 1; Tan, 27 Nisan 1935: s. 8).

Ayrıca, tasarıda muhacir yerleşim bölgelerinde 2000 dönümü aşan toprakların kamulaştırılacağı ve bu arazilerin taksitli ödeme koşullarıyla topraksız köylülere tahsis edileceği ifade edilmiştir. Bu işlemlerin tamamı Göç Bankası aracılığıyla yürütülecek ve göçmenlerin üretken birer yurttaş olarak topluma kazandırılması hedeflenecektir.

Göç ve iskân süreçlerine dair bu kurumsal düzenlemelerin temeli, daha erken tarihlerde atılmıştır. 1930 yılında Yunus Nadi tarafından kaleme alınan bir yazıda, Türkiye'nin düşük nüfus yoğunluğuna dikkat çekilerek, nüfus artışı ve dengeli dağılım için yeni bir iskân politikasının gerekliliği savunulmuştur. Nadi, göçle gelecek nüfusun yerleştirileceği bölgelerin önceden belirlenmesini, iskân konutlarının hazır hale getirilmesini ve göçmenlerin üretime hızla dâhil edilebilmesini önerirken; bu süreci yönetecek bir İskân Bankasının kurulmasının zorunluluğuna dikkat çekmiştir (Nadi, 1930: s. 1). Vergi muafiyetleriyle desteklenecek olan bu süreçte, uzun vadeli ödeme planları ile yerleşimcilerin sürece dâhil edilmesi öngörülmektedir.

Ziraat Bankası, Tarım Bakanlığı adına kuraklıktan zarar gören bölgelerdeki üreticilere, ekim dönemine yetiyecek şekilde ve geri alım şartıyla tohumluk buğday dağıtımını hızlandırmıştır. Bu kapsamda bugüne kadar köylüye toplam 19.763 ton tohumluk buğday verilmiştir. Bu miktarın 2.753 tonu, Trakya bölgesine yerleştirilen göçmen yurttaşlara tahsis edilmiştir. Anayurda yeni gelen bu vatandaşların kısa sürede üretici konuma geçebilmeleri için Ziraat Bankası, üzerine düşen sorumluluğu zaman kaybetmeden yerine getirmiştir. Ayrıca banka tarafından göçmenlere, tohumluk buğday dışında 10.000 tondan fazla yemeklik buğday da dağıtılmıştır (Ulus Gazetesi, 27 Kasım 1935: s.5).

Hazırlık aşamasında bulunan kapsamlı göçmen yerleştirme programı çerçevesinde, göçmenlerin iskân edilmeleri ve üretici konuma getirilmeleri hususunda ilgili müesseselere önemli görevler tevdi edilecektir. Bu süreçte, millî bankalar da aktif sorumluluk üstlenecektir. Şu ana kadar Türkiye'ye gelmiş olan göçmenlerin büyük bir kısmının faydalandığı araba ve pullukların üretimini gerçekleştiren Türk Ticaret Bankası ile bu bankaya bağlı bir kuruluş olan Titaş Şirketi, mevcut araba ve pulluk fabrikalarının verimliliğini artırmaya yönelik modern ve yeni tesislerin kurulması için hazırlıklara başlamıştır (Son Telgraf Gazetesi, 24 Mayıs 1938: s. 3).

Demokrat Parti Döneminde Göç ve İskân Politikalarında Yapısal Dönüşüm

Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında, göçmen yerleştirme ve topraklandırma faaliyetlerini yürütmekle görevli olan iki ayrı kurum, Toprak İşleri Genel Müdürlüğü ile İskân

İşleri Genel Müdürlüğü, 5613 sayılı kanunla 24 Mart 1950 tarihinde birleştirilmiştir. Yeni teşkilat “Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü” adıyla Tarım Bakanlığı’na bağlı bir genel müdürlük olarak teşkilatlandırılmıştır (TBMM ZC, D: 8, C: 25, B: 67, s. 519–521).

Yeni yapının merkez teşkilatı bir genel müdür, iki yardımcı, hukuk müşavirliği, teftiş kurulu ve altı şube müdürlüğünden oluşmuştur. Göçmen ve mültecilerin yerleştirilmesi, üretici hale getirilmesi, doğal afet sebebiyle yer değişikliği yaşayanların iskânı, kredi ve yardım hizmetleri gibi görevler çeşitli şubelere dağıtılmıştır (T.C. Resmî Gazete, Sayı: 7465).

Bu yeni teşkilat yapısı, Türkiye’nin göç ve iskân politikalarında merkeziyetçiliği artırarak, göçmenlerin hızlı yerleştirilmesi, topraklandırılması ve üretken hale getirilmesini amaçlamıştır. Bu reform, aynı zamanda farklı bakanlıklara dağıtılmış yetki ve görevlerin bir merkezde toplanarak daha etkin bir yönetim modeli kurulması yolunda önemli bir adımdır.

1950 yılı sonlarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye yönelen kitlesel göç dalgası üzerine hükümet, 17 Kasım 1950 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararıyla acil tedbirler almıştır. Bu karar doğrultusunda valiliklere gönderilen yazılarda, Bulgaristan’dan yoğun göç beklenildiği belirtilmiş ve göçmenlerin kış aylarında barındırılması için hükümet ile halk arasında iş birliği çağrısı yapılmıştır (Zafer Gazetesi, 18 Kasım 1950: 1–4).

Valiliklere gönderilen esaslar çerçevesinde, boş askeri veya miri binaların göçmenlerin toplu barındırılması için kullanılması, göçmenlerin mesleklerine göre sınıflandırılarak yerleştirilmesi, temel yaşam ihtiyaçlarının en azından ilk iki hafta boyunca karşılanması, yerel düzeyde göçmen komisyonlarının ve yardım komitelerinin kurulması talimatı verilmiştir. Yardımların Kızılay veya Ziraat Bankası’nda açılacak özel hesaplarda toplanması öngörülmüş; mülki idarenin tüm imkânlarının seferber edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Bu süreçte hükümet, göçmenlerin geçici barınma ihtiyacını karşılamakla kalmamış, onların bir an evvel kendi geçimlerini sağlayabilecek hale gelmelerini hedeflemiştir. Göçmenlerin sefalet içinde kalmasının önlenmesi için “ne olursa olsun üstün gayret” gösterilmesi gerektiği özellikle belirtilmiştir.

İnönü döneminde dış göç yoluyla ülkeye kazandırılacak nüfusun planlı ve verimli bir şekilde yerleştirilmesi amacıyla, iskân bölgelerinin önceden belirlenmesi, konutların hazır hâle getirilmesi ve göçmenlerin hızlı biçimde üretime katılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu süreçte önerilen bir diğer önemli husus, iskân faaliyetlerinin finansmanını kolaylaştırmak üzere uzun vadeli ödeme planlarıyla çalışan bir “İskân Bankası”nın kurulması düşüncesi olmuş (Nadi, 1930: s. 1) fakat bu durum CHP iktidarı döneminde gerçekleşmemiştir.

Demokrat Parti döneminin dikkat çekici gelişmelerinden biri de göçmenlerin kalıcı biçimde yerleştirilmesi ve ekonomik entegrasyonlarının sağlanması amacıyla İskân Bankası kurulması yönündeki kanun teklifi olmuştur. İstanbul milletvekilleri Ahmet Hamdi Başar, Nihat Reşat Belger, Balıkesir Milletvekili Enver Güreli ve Tekirdağ Milletvekili İsmail Hakkı Akyüz tarafından hazırlanan bu teklif, 2 Temmuz 1951 tarihinde kamuoyuna duyurulmuştur (Vatan Gazetesi, 2 Temmuz 1951, s. 1).

Teklif göre hem yurt dışından gelen göçmenlerin hem de ülke içindeki köy ve iş yerlerini değiştiren vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla “İskân Bankası” adıyla anonim bir şirket kurulması planlanmış, ilk sermayesinin 50 milyon Türk lirası olması ve bankanın faaliyet süresinin 30 yıl olarak belirlenmesi önerilmiştir. İskân Bankası’nın kurulmasıyla birlikte, yalnızca geçici barınma değil, kalıcı yerleştirme, üretime katılma ve sosyo-ekonomik bütünleşme gibi uzun vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Böylece göçmenlerin ekonomik kalkınma sürecine dahil edilerek, ülke kaynaklarının etkin şekilde kullanılması hedeflenmiştir.

11 Ocak 1952 tarihinde İskân Bankası kurulması için kanun tasarısı hazırlandığı haberlerde yer almıştır. Haberde daha önce bir milletvekili tarafından göçmenlerin iskân edilerek müstahsil hale getirilmesini temin için “İskân Bankası” kurulması hakkında Meclise bir kanun teklifi verildiği ve teklif üzerine hükümet tarafından bir kanun çalışması yapıldığı yer almıştır. Buna göre İskân Bankası, özellikle göçmenlerin iskân işleriyle meşgul olacak; arazi, tohum ve zirai aletler için kredi açacaktır (Milliyet Gazetesi, 11 Ocak 1952: s. 1).

14 Kasım 1952 tarihinde Meclis gündemine gelen teklif (TBMMTD, S. Sayısı: 253) ile mevcut iskân politikalarının yetersizliği açıkça vurgulanmıştır. Özellikle Bulgaristan’dan gelen göçmenlerin “Türk köylüsünün merhametine teslim edilmesi”, devletin kurumsal yetersizliğine dair bir eleştiri olarak değerlendirilmiş; bu durum “millî bir utanç vesilesi” olarak tanımlanmıştır. Teklifte ayrıca göçmenlerin üretken hale getirilmeden köylülerin yanında geçici olarak barındırılmalarının, sorunun üstünü örten geçici bir çözüm olduğu ifade edilmiştir. Ahmet Hamdi Başar, komisyonda yaptığı konuşmada göçmen kredilerinin eksikliğinden bahsetmiştir. Hükümet temsilcileri tarafından yapılan açıklama da ise %90’ı çiftçi olan göçmenlere T.C. Ziraat Bankası tarafından yeterli miktarda kısa ve uzun vadelerle krediler verildiği, esnaf ve sanatkarlara ise Emlak ve Halk Bankaları tarafından gerekli kredilerin açıldığı belirtilmiştir. Bu açıklamalar doğrultusunda yeniden bir banka kurulmasına ihtiyaç görülmediği vurgulanarak komisyon tarafından teklife olumsuz yanıt verilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi göç politikaları, sadece tarım alanında üretici hale gelmeyi hedefleyen çiftçi gruplarına yönelik yardımlarla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda mesleki faaliyetlerini sürdürebilecek potansiyele sahip olan zanaatkâr ve tüccar göçmenler için de destek mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu çerçevede, özellikle Demokrat Parti iktidarı döneminde göçmenlerin üretkenliğini artırmaya yönelik uygulamalar dikkat çekici bir şekilde genişletilmiştir.

25 Ekim 1951 tarihli genelgeyle birlikte, dükkân açmış ya da açmak isteyen küçük esnaf, sanatkâr ve tüccarların üçer kişilik gruplar halinde ve birbirlerine müteselsil kefil olmak suretiyle Ziraat Bankası’na başvurmaları halinde her bireye 500 lira tutarında işletme kredisi verilmesi öngörülmüştür. Bu krediler üç ay vadeli olarak düzenlenmiş ve borcunu vadesinde ödeyemeyenler için yalnızca faiz ödemesi şartıyla ek üç ay süre tanınmıştır (Kalaycı, 2014: s. 139). Söz konusu uygulama, göçmenlerin ticari faaliyetlere katılımını kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda devletin ekonomik destek sisteminin esneklik gösterebildiğini ortaya koymuştur.

Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü tarafından 29 Eylül 1952 tarihinde yayımlanan genelge ile Ziraat Bankası ile yapılan bir anlaşma çerçevesinde çiftçi göçmenlere yönelik tarımsal kredilerin kapsamı genişletilmiştir. Bu doğrultuda, bir yıl vadeli çevirme kredisi ile birlikte beş yıla kadar vadeli donatma kredileri sağlanmış; canlı ve cansız her türlü tarım ekipmanı, tohumluk ve hayvan temini desteklenmiştir (Geray, 1970: s. 23).

Göçmenlerin üretken hale getirilmesi amacıyla yalnızca kredi sağlanmamış; aynı zamanda doğrudan toprak tahsis ile tarımsal üretim araç ve gereç desteği de verilmiştir. 1951 yılı Mayıs ayına kadar yapılan incelemelere göre, Türkiye’ye gelen göçmenlerin 20.670’i çalışma gücüne sahip bireylerden oluşmakta olup, bunların büyük bir kısmı, 15.441 kişi ile ziraat alanında faaliyet gösterebilecek kişilerdir. Bunun yanı sıra marangozluk, dokumacılık, inşaat ustalığı ve gıda üretimi gibi çeşitli meslek gruplarından bireylerin de göçmen nüfus

içinde yer aldığı görülmektedir (Milliyet, 7 Mayıs 1951: s. 3). Bu mesleki çeşitlilik, göçmenlere yönelik geliştirilen destek politikalarının da çok yönlü biçimde yapılandırılmasına zemin hazırlamıştır.

Mart 1952 itibarıyla 14.500 göçmen ailesine toplamda 6.000.000 kilogram tohumluk dağıtılmış; bu yolla yaklaşık 5.000.000 dönüm tarım arazisi ekime açılmıştır. Aynı dönemde Ziraat Bankası aracılığıyla 14 ilçeye toplam 6.500.000 liralık kredi desteği sağlanmış; bu krediyle birlikte 165 traktör, 250.000 at, 5.000 araba, 4.000 çift koşum hayvanı ve 6.000 pulluk gibi tarımsal ekipman ve hayvan temini gerçekleştirilmiştir (Milliyet, 18 Mart 1952: s. 7).

Kütahya Ziraat Bankası Şubesi'nin uygulamaları bu çerçevede örnek teşkil etmektedir. Devlet her göçmen ailesine 1.500 lira tahsis etmiş; bu miktarın 600 lirası çift öküz, 400 lirası araba, 60 lirası pulluk, 200 lirası inek, 100 lirası koyun ve 140 lirası çeşitli tarım aletleri alımı için ayrılmıştır. Ancak bazı göçmenler, tarımsal faaliyet mevsimi başlamadan önce faiz yükü altına girmemek için paralarını çekmemeyi tercih etmişlerdir (Vatan, 2 Temmuz 1952: s. 3).

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1 Kasım 1952 tarihli üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında iskân politikası mevzusunda şu sözleri kullanmıştır:

“İskân politikamızda güdülen gaye göçmen ve mültecilerin en kısa zamanda kendi sanat ve meslekleri dahilinde memleket ekonomisine hadim birer unsur haline gelmeleridir. Bulgaristan'dan gelen 15.520 göçmen ailesine 661.369 dönüm arazi verilmiş, Ziraat Bankası'ndan da 17.029.604 lira donatım ve işletme kredisi sağlanmış, tohumluk ve yemeklik buğday dağıtılmıştır” (TBMMD, C. 17, 1952: s. 5-10).

1934–1950 arasındaki 16 yıllık dönemde yıllık ortalama 185.625 dönüm arazi, 48.625 TL kredi, 1551 konut, 116 araba, 127 at verilmişken; sadece 1950–1953 arasındaki üç yılda yıllık ortalama 275.107 dönüm arazi, 7.000.000 TL kredi, 8.640 konut, 3.185 araba, 2.353 at ve 130 traktör sağlanmıştır (Demokrat, 1953: s. 127). Bu veriler, Demokrat Parti döneminde göçmenlere yönelik desteklerin çok daha yüksek hacimlerde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

İskân Politikalarının Bölgesel Kalkınmaya Etkileri

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, özellikle 1923-1960 yılları arasında uygulanan iskân politikaları, sadece göçmenlerin barınma ve geçim sorunlarını çözmekle kalmamış, aynı zamanda göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerde bölgesel kalkınmayı doğrudan etkilemiştir. İskân uygulamaları, devletin bölgesel gelişme stratejileriyle iç içe geçerek, tarımsal üretimin artırılması, yeni yerleşim alanlarının oluşturulması, altyapı yatırımlarının yaygınlaştırılması ve sosyal entegrasyonun sağlanması gibi çok boyutlu kalkınma hedeflerini desteklemiştir.

Göçmenlerin yerleştirildiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgeler, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sosyal ve ekonomik anlamda geri kalmış, altyapı ve üretim kapasiteleri oldukça sınırlı alanlar olmuştur. Bu bölgelerde gerçekleştirilen iskân politikaları, hem nüfus yoğunluğunu artırarak işgücü potansiyelini yükseltmiş hem de tarımsal üretim ve hayvancılık faaliyetlerini canlandırmıştır. Böylelikle bölgesel ekonomik dinamizm artırılarak, kalkınmanın önünde önemli bir engel olan işsizliğin ve ekonomik durgunluğun azaltılması hedeflenmiştir.

Bu süreçte, göçmenlerin ziraat ve hayvancılık alanındaki bilgi ve becerileri, yerel ekonomik yapıya uyum sağlama potansiyeliyle birleşmiş; devletin sağladığı kredi, toprak tahsisi ve altyapı yatırımlarıyla desteklenerek bölgesel üretkenliği artırmıştır. Örneğin, 1952 yılı Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü verilerine göre, Doğu Anadolu'da göçmen ailelerin iskanı için ayrılan yüzbinlerce dönüm araziye yapılan yatırımlar, o bölgedeki tarımsal verimliliği ve bölgesel gelir seviyesini olumlu yönde etkilemiştir (TBMMD, C.17, 1952).

İskân politikaları kapsamında sadece arazi dağıtımı yapılmamış, aynı zamanda su temini, yol yapımı, elektrik ve eğitim kurumlarının kurulması gibi altyapı yatırımları da gerçekleştirilmiştir. Bu yatırımlar, göçmenlerin yeni yerleşim yerlerinde sürdürülebilir ekonomik faaliyetlere başlamalarını kolaylaştırmış, sosyal entegrasyonu güçlendirmiştir. Örneğin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan yol ve sulama kanalı yatırımları, hem tarımsal üretimde artışa neden olmuş hem de bölgenin ulusal ekonomiye entegrasyonunu hızlandırmıştır (Kalaycı, 2014: s. 182). Sosyal açıdan ise, iskân edilen göçmenlerin yerel halkla kaynaşmasını teşvik eden eğitim programları ve kültürel faaliyetler düzenlenmiştir. Böylece, etnik ve kültürel farklılıkların toplumsal uyum ve bölgesel istikrar açısından risk oluşturmalarının önüne geçilmiştir. Bu doğrultuda yürütülen uygulamaların arka planında, yerli değerleri merkeze alan bir toplumsal kimlik inşasını öngören Anadoluculuk düşüncesinin etkilerinden de söz edilebilir. Kasımoğlu'na (2024, s. 1702) göre, bu ideolojik yaklaşım yalnızca coğrafi yerleşimi değil, kültürel uyumu ve milli aidiyeti pekiştiren bir zemin olarak, iskân politikaları açısından da önem taşımaktadır.

İskân politikalarının bir diğer önemli hedefi, bölgesel ekonomik canlılığı artırmak ve göçmenlerin ekonomik hayata aktif katılımını sağlamaktır. Bu bağlamda, Ziraat Bankası ve diğer devlet kurumları tarafından sağlanan uzun vadeli krediler, tarım aletleri, hayvan desteği ve tohumluk temini, göçmenlerin üretim kapasitesini artırmak üzere planlanmıştır. Bu destekler sayesinde, göçmen aileler yalnızca kendi geçimlerini sağlamakla kalmamış, bulundukları bölgelerde yeni iş olanakları yaratmış, yerel ekonomiye katkı sağlamışlardır. Bugüne kadar memlekete 169.000 göçmen gelmiş ve kendilerine Ziraat Bankası tarafından 16,500,000 lira kredi temini yapılmıştır. Bu paraya karşılık mübadil göçmenlere 165 traktör, 250 bin at, 5 bin araba, 4 bin çift öküz ve inek ile 6 bin pulluk ve diğer alet edevat verilmiştir (Milliyet, 18 Mart 1952: s. 7).

Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uygulanan iskân politikaları, bölgesel kalkınmada somut sonuçlar doğurmuştur. Van, Elâzığ ve Diyarbakır gibi illerde yapılan iskân projeleri sayesinde tarım alanlarının artırılmasıyla birlikte, işsizliğin azalması ve nüfusun ekonomik faaliyetlere entegrasyonu mümkün olmuştur. Örneğin, Elazığ'da iskân edilen göçmenlere yönelik sağlanan toprak ve kredi desteği, bölgedeki tarımsal üretimin %15 oranında artmasını sağlamış, bu da yerel pazarların gelişmesine yol açmıştır.

Aynı şekilde, Güneydoğu Anadolu'da yürütülen tarımsal altyapı projeleri, göçmenlerin adaptasyonunu kolaylaştırmış ve bölgesel refahın yükselmesinde önemli rol oynamıştır. Bu projeler, göçmenlerin yanı sıra yerli halkın da ekonomik faaliyetlere katılımını teşvik ederek, bölgesel kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından önemli bir temel oluşturmuştur.

Genel olarak iskân politikaları, göçmenlerin istihdam edilmesi ve üretici hale getirilmesinin yanı sıra, yerleştikleri bölgelerde kalıcı altyapı ve ekonomik yapılar oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Bu sayede, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyal ve ekonomik gelişiminde önemli ivme kazanılmış, bölgesel kalkınmada devlet müdahalesinin etkinliği ortaya konmuştur.

Ancak, iskân politikalarının bazı bölgelerde beklenen düzeyde etkili olamadığı da görülmüştür. Özellikle altyapı yetersizliği, yerel halkla yaşanan kültürel uyumsuzluklar ve siyasi istikrarsızlık, iskân projelerinin başarısını sınırlayan faktörler arasında yer almıştır. Bu noktada, bölgesel kalkınma için iskân politikalarının çok boyutlu ve bütüncül bir yaklaşımla sürdürülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada ele alınan 1923-1960 dönemi iskân politikaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönem sosyo-ekonomik yapılandırmasında ve bölgesel kalkınma stratejilerinde kritik bir öneme sahiptir. Devletin göçmenlerin iskânı için uyguladığı politikalar, sadece nüfusun yeniden dağıtılması ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması anlamına gelmemiş, aynı zamanda ekonomik entegrasyon ve bölgesel gelişmenin teşvik edilmesi gibi daha geniş kapsamlı hedeflere hizmet etmiştir.

Finansal kurumlar, özellikle Ziraat Bankası'nın sağladığı kredi ve malzeme desteği, göçmenlerin tarımsal üretime hızlı adapte olmalarını mümkün kılmış ve böylece ekonomik hayatın içine etkin bir şekilde katılımları sağlanmıştır. Bu destekler sayesinde iskân edilen göçmenler, yalnızca kendi geçimlerini temin etmekle kalmamış, yerel ekonomilere yeni dinamikler kazandırarak bölgesel kalkınmaya önemli katkılar sunmuşlardır. Ayrıca altyapı yatırımları, sosyal hizmetler ve eğitim faaliyetleriyle desteklenen iskân politikaları, göçmenlerin sosyo-kültürel uyumunu kolaylaştırmış ve bölgesel istikrarın güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur.

Bununla birlikte, iskân politikalarının her bölgede aynı başarıyı göstermediği ve birtakım zorlukların yaşandığı da gözlemlenmiştir. Özellikle altyapı eksiklikleri, kültürel uyumsuzluklar ve siyasi istikrarsızlık gibi faktörler, bazı bölgelerde iskân projelerinin etkinliğini sınırlamıştır. Bu durum, iskân politikalarının sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasi boyutlarıyla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, 1923-1960 dönemindeki iskân politikaları, Türkiye'nin bölgesel kalkınma sürecine önemli katkılar sağlamış, göçmenlerin ekonomik entegrasyonu ve sosyal uyumu açısından temel teşkil etmiştir. Ancak, daha sürdürülebilir ve kapsayıcı kalkınma hedeflerine ulaşmak için iskân politikalarının bölgesel farklılıkları dikkate alan, çok boyutlu ve uzun vadeli planlamalarla desteklenmesi gerekmektedir. Bu perspektif, günümüzde de iç göç ve iskân politikalarının şekillendirilmesinde yol gösterici niteliktedir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi TBMMZC. (1934). Devre: IV, İçtima:4, Cilt:25, İnıkad:25. 23 Aralık, s. 199-202.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD). (1952). Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt:17, Birleşim:1. 1 Kasım, s. 5-10.

TBMMTD. (1952). Dönem: IX, Toplantı: 3, Cilt:17, Birleşim:4. 14 Kasım, s. 65-70.

II. Resmî Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete (TCRG). (1934, 29 Aralık). Sayı: 2892, s. 4598.

DP. (1953). Demokrat Parti Hizmetinde Bulunduğu Türk Milletine Hesap Veriyor. *Yeni İktidarın Çalışmaları* 22/5/1950-22/5/1953.

III. Süreli Yayınlar

Akşam Gazetesi. (1935). Muhacirler için Göç Bankası. 26 Nisan, s. 1.

Akşam Gazetesi. (1935). Mesken için borç para. 27 Nisan, s. 3.

Milliyet Gazetesi. (1952). İskân Bankası tasarısı. 11 Ocak, s. 1.

Milliyet Gazetesi. (1952). Göçmenlere tevzi edilecek topraklar. 18 Mart, s. 7.

Nadi, Y. (1930). İskân siyaseti. *Cumhuriyet*, 14 Kasım, s. 1.

- Son Telgraf Gazetesi. (1938). Göçmen programı. 24 Mayıs, s. 3.
- Tan Gazetesi. (1935). Göç bankası. 27 Nisan, s. 8.
- Ulus Gazetesi. (1935). Ziraat Bankasında çalışmalar. 27 Kasım, s. 5.
- Vakit Gazetesi. (1930). Göç bankası. 8 Temmuz, s. 2.
- Vatan Gazetesi. (1952). Ziraat Bankası Kütahya. 2 Temmuz, s. 3-10.
- Zafer Gazetesi. (1950). Göçmenlere dair mühim bir kararname. 18 Kasım, s. 1-4.

IV. Tezler ve Akademik Yayınlar

- Arı, K. (1992). Cumhuriyet dönemi nüfus politikasını belirleyen temel unsurlar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(23), 409-420.
- Arı, K. (1999). Türkiye’de Mübadele dönemi toprak mülkiyeti ve tarımda değişim. 75 Yılda Köylerden Şehirlere. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 97-114.
- Baytal, Y. (2017). Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Muhacir ve Mültecilerin İskân ve İaşe Sorunları (1923-1930). Osman Köse (Düz.), *Geçmişten Günümüze Göç*. Samsun: Canık Belediyesi Kültür Yayınları, 1401-1414.
- Dündar, F. (2008). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Geray, C. (1962). *Türkiye’den ve Türkiye’ye göçler ve göçmenlerin iskânı (1923-1961)*, *Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara.
- Geray, C. (1970). Türkiye’de göçmen hareketleri ve göçmenlerin yerleştirilmesi. *Ortadoğu Amme İdaresi Dergisi*, 3(4), 8-36.
- İnan, C. E. (2012). Türkiye’de İskân Siyaseti: İskana Yönelik Örgütsel Yapı Üzerine bir İnceleme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 22, s. 82-102.
- İpek, N. (1994). Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1878), TTK Basımevi, Ankara.
- Kalaycı, İ. (2014). *Ortadoğu’dan Türkiye’ye Yapılan Göçler 1923-200 (Irak ve Suriye Göçleri)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elâzığ Fırat Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Kasımoğlu, A. (2024). *Türk Milliyetçiliği ve Anadoluculuk Arasındaki İlişkiyi Yeniden Değerlendirmek: Remzi Oğuz Arık’ın Perspektifi*. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 14(2), 1698–1710. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1528775>

II. Dünya Savaşından Sonra İtalya'dan Mısır'a Götürülen Türk Mülteciler Turkish Refugees Taken From Italy to Egypt After World War II

Dilgam AHMADOV*

Öz

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Sovyet vatandaşı Türk ve Müslüman mülteciler, savaş boyunca Alman esir kamplarında yaşamış, bir kısmı Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulan lejyon ordularına katılmış, bir kısmı ise çeşitli hizmet alanlarında çalışmıştır. Savaşın sona ermesiyle bu kişiler, Almanya, Avusturya ve İtalya gibi ülkelerdeki mülteci kamplarına yerleştirilmiştir. Bu süreçte, Mısır ve Türkiye, mültecilerin kurtarılması ve yeniden yerleştirilmesi için önemli çalışmalar yürütmüştür. Özellikle Mısır Kralı Faruk'un, Prens İbrahim aracılığıyla mültecilere yardım gönderdiği ve uygun koşullar olduğunda bir kısmının Mısır'a getirilmesine öncülük ettiği görülmektedir. Mısır'a getirilen mülteciler, bir süre bu ülkede yaşamış, ardından Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu makale, İtalya'dan Mısır'a götürülen Türk mültecilerin hayat hikâyelerini ve Mısır devletinin bu süreçte yürüttüğü yardım faaliyetlerini incelemektedir. Araştırma, Cebbar Ertürk ve Zührap Kesemenli gibi mültecilerin hatıralarına ve arşivlerinde tuttukları belgelere dayanarak, dönemin insani yardım çabalarını ve mültecilerin yaşadığı zorlukları ele almaktadır. Savaş sonrası dönemde yaşanan bu yardım faaliyetleri, mültecilerin hayatta kalma mücadelelerini ve uluslararası iş birliğiyle gerçekleşen kurtarma çabalarını anlamak açısından önemli bir tarihsel örnek sunmaktadır. Aynı zamanda, II. Dünya Savaşı sonrasında Mısır ve Türkiye devletlerinin Avrupa'da zor koşullar altında yaşayan Türk ve Müslüman mültecileri kurtarmaya yönelik izledikleri politikalar, uluslararası göç tarihi ve mülteci politikalarının anlaşılması açısından literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Çalışmada tarihsel analiz yöntemi esas alınarak konuya ilişkin bir inceleme gerçekleştirilmiş; arşiv belgeleri, resmî kayıtlar, mektuplar, hatıralar ve gazete kupürleri gibi birincil kaynak niteliğindeki belgeler temel veri olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, mülteci, II. Dünya Savaşı, Kral Faruk, Zührap Kesemenli, Cebbar Ertürk.

Abstract

During World War II, Soviet citizens who were Turkish and Muslim refugees were captured by the Germans and lived in German prisoner camps throughout the war. Some of these individuals joined legion armies formed against the Soviet Union, while others worked in various service sectors. After the war ended, these people were placed in refugee camps in countries such as Germany, Austria, and Italy. During this period, Egypt and Turkey carried out significant efforts for the rescue and resettlement of the refugees. Notably, it is observed that King Farouk of Egypt, through Prince Ibrahim, sent aid to the refugees and facilitated the relocation of some to Egypt when conditions permitted. The refugees brought to Egypt lived there for a period before migrating to Turkey. This article examines the life stories of Turkish refugees transported from Italy to Egypt and the aid activities carried out by the Egyptian state during this process. The research is based on the memories of refugees like Cebbar Ertürk and Zührap Kesemenli, as well as documents kept in their archives, addressing the humanitarian efforts of the period and the challenges faced by the refugees. The aid activities that took place in the post-war period provide an important historical example for understanding the survival struggles of refugees and the rescue efforts accomplished through international cooperation. At the same time, the policies implemented by the governments of Egypt and Turkey to rescue Turkish and Muslim refugees living under harsh conditions in Europe after the Second World War offer significant contributions to the literature in terms of understanding the history of international migration and refugee policies. In this study, a historical analysis method was employed to examine the subject, and primary sources such as archival documents, official records, letters, memoirs, and newspaper clippings were used as the main data.

Keywords: Egypt, refugee, World War II, King Farouk, Zührap Kesemenli, Cebbar Ertürk.

Extended Summary

On June 22, 1941, the German military launched an offensive against the Soviet Union as part of Operation Barbarossa, marking one of the most significant military operations of World War II. This operation was a meticulously planned assault aimed at swiftly defeating the

* Dr. Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, dilgamahmadov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9406-1327

Soviet forces and establishing German dominance in Eastern Europe. As the German troops advanced into Soviet territory, numerous soldiers of Turkic origin, including those from Turkistan, Azerbaijan, the North Caucasus, the Volga-Ural region, and Crimean Tatars, were captured as prisoners of war.

Initially, these prisoners faced harsh treatment; however, as the war progressed, the Germans began to form legions from these captured soldiers, attempting to utilize them within their own ranks. These legions were designed to serve as auxiliary forces in Nazi Germany's campaign against the Soviet Union. In the early stages of the conflict, approximately 3.8 million Soviet soldiers surrendered to German and allied forces. Throughout the war, a staggering total of 5.24 million Soviet citizens were taken as prisoners. Many of these captives struggled to survive under dire conditions exacerbated by the war's brutality and the oppressive Nazi ideology. Prisoner-of-war camps were notorious for their poor treatment, inadequate nutrition, and outbreaks of infectious diseases, leading to the deaths of countless captives. By the end of the war, the Soviet Union accused a portion of these prisoners of treason, subjecting them to punitive measures.

By November 1941, German forces held a total of 2,053,000 Soviet prisoners of war; however, the Reich Minister for the Occupied Eastern Territories, Alfred Rosenberg, indicated in a letter that this figure was as high as 3,600,000. According to the data from the German Army Command, by December 20, 1941, the total number of captured Soviet soldiers was recorded at 3,350,639. This figure included those who had died, escaped, or been released. On August 6, 1941, the German High Command announced that the number of Soviet prisoners was 895,000, which increased to 1,250,000 by August 22. By the end of 1941, approximately 3.3 million Soviet prisoners were held in German camps. Ultimately, when the war concluded, the total number of captives had risen to 5.7 million, with around 3.3 million of those prisoners losing their lives.

As World War II drew to a close, the situation of Soviet citizens and legionnaires in German prisoner-of-war camps became a pressing issue. Many of these individuals were granted refugee status after the war, enduring some of the most challenging periods of their lives between 1945 and 1947. Secret agreements made before the war's end initiated the repatriation of these prisoners to their countries of origin. Particularly following the Yalta Conference, the processes for collective repatriation to the Soviet Union accelerated.

In the aftermath of the war, Western Allies established Displaced Persons (DP) camps in regions occupied by Germany, Austria, and Italy. The initial inhabitants of these camps were victims of concentration camps liberated by the Allies. Conditions in these camps were initially very difficult, with many of them being former concentration camps or facilities used by the German army.

From 1947 onwards, the intervention of countries like Turkey and Egypt began to improve the situation for these refugees. Turkey and Egypt provided assistance to those in refugee camps, helping them to establish new lives. These interventions significantly changed the lives of many individuals striving to recover from the war's devastating effects.

Naturally, Turkish and Muslim refugees preferred to migrate to Turkey. However, due to Turkey's cautious stance over the two years following the war's end—largely due to the looming Soviet threat—another Muslim country took a more active role in addressing the refugee crisis. Under the instructions of King Farouk of Egypt, Prince Ibrahim was appointed to assist with the issue, providing various forms of aid to the refugees. Consequently, a portion of these refugees was brought to Cairo.

Following discussions between Prince Amir Ibrahim and King Farouk, it was indicated that some refugees could be accepted. Lists of refugees to be sent to Egypt were prepared in March 1947 and submitted to the Egyptian embassy in Rome. In October, a group of 150 individuals arrived at the Port of Naples. Once in Cairo, these refugees were settled in a barracks known as Abbassia.

However, the climate of Cairo and the refugees' perception of Turkey as a more familiar environment led many to migrate to Turkey shortly thereafter. On December 27, 1948, the decision was made by Turkish President İsmet İnönü and the Cabinet to accept Turkish-Muslim refugees who had transitioned to Egypt, Syria, and Jordan from camps in Italy.

On November 27, 1949, the ship named Istanbul arrived at the Port of Alexandria, transporting refugees to Turkey.

In the post-World War II era, the assistance provided by Turkey and Egypt to Turkish refugees living in Europe, particularly in Italy, is regarded as a significant historical development. King Farouk's role in this process can be viewed not only as humanitarian aid but also as a diplomatic and social gesture. The dispatch of Prince Amir Ibrahim to Italy and the procurement of first-class tickets for the refugees to be brought to Egypt illustrate the active role that Egypt played during this period.

Several reasons account for the relatively brief stay of these refugees in Egypt. One of the primary factors was the diminishing risk of being handed over to the Soviets. Furthermore, their subsequent migration to Turkey two years later indicates that Egypt played a positive role during this transitional phase and that their passage from Egypt to Turkey occurred smoothly. King Farouk's actions should be seen as a positive development concerning the safety and welfare of the refugees.

During and after the Second World War, Turkey experienced waves of refugee migration from various national and ethnic backgrounds. Groups such as Germans, Jews, Italians, and Soviet citizens were accommodated in camps located in Yozgat and other regions. Although existing literature includes several studies on the migration of these groups to Turkey during this period, the migration of Turkish and Muslim refugees to Turkey and Egypt has not yet been examined in detail. This study seeks to clarify why the Egyptian state pursued a more active role than Turkey in addressing the refugee issue, and what specific measures were taken by Turkish delegations to rescue and support the refugees.

Giriş

II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye farklı milletlerden mülteci göçleri yaşanmıştır. Alman, Yahudi, İtalyan ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) vatandaşı gibi çeşitli gruplara mensup unsurlar Yozgat ve diğer mülteci kamplarında ikamet etmiştir.¹ Literatürde bu dönemde Türkiye'ye göç eden söz konusu gruplar hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, Türk ve Müslüman mültecilerin Türkiye'ye ve Mısır'a yönelik göçleri henüz ayrıntılı biçimde ele alınmamıştır. Bu çalışmada, söz konusu dönemde Mısır devletinin Türkiye'ye kıyasla neden daha etkin bir rol üstlenmeye çalıştığı ve Türk heyetlerinin mültecileri kurtarmaya yönelik ne tür faaliyetler yürüttüğü gibi sorulara açıklık getirilmektedir.

¹ İsmail Köse. "Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016): 149-186.

Çalışmada tarihsel analiz yöntemi temel alınarak konuya dair kapsamlı bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, Türk Diplomatik Arşivi'nde yer alan belgeler, mülteci ailelerine ait özel arşiv materyalleri, *Tasvir* ve *Son Saat* gibi dönemin basın organlarında yayımlanan hatıralar ile bazı mültecilerin bireysel anıları kaynak olarak kullanılmıştır. Özellikle Azerbaycanlı mülteci Zührap Kesemenli'ye ait arşiv, bu çalışmada ilk kez bilimsel literatüre kazandırılmıştır.

Almanların Barbarossa Harekâtı çerçevesinde 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı saldırı, II. Dünya Savaşı'nın en büyük askeri operasyonlarından biriydi. Bu operasyon, Almanların Sovyetler Birliği'ni hızla yenmeyi hedeflediği bir saldırı planıydı. Almanların Sovyet topraklarında ilerlemesiyle birlikte, birçok Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, İdil-Uralı, Kırım Türk ve Müslüman asker esir alındı. Başlangıçta bu esirlere kötü davranılsa da, savaş ilerledikçe Almanlar, bu esirlerden lejyonlar oluşturarak onları kendi saflarında kullanmaya çalıştı. Bu lejyonlar, Nazi Almanya'sının Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürdüğü savaşta destek kuvvetleri olarak tasarlandı. Savaşın ilk dönemlerinde, 3 milyon 800 bin Sovyet askeri Alman ve müttefik güçlerine teslim oldu. Savaş boyunca toplamda 5 milyon 240 bin Sovyet vatandaşı esir alındı.² Bu esirlerin bir bölümü, savaşın ağır koşulları ve Nazi ideolojisinin etkisi altında, son derece zor yaşam şartlarında hayatta kalmaya çalıştı. Esir kamplarında kötü muamele, yetersiz beslenme ve salgın hastalıklar nedeniyle çok sayıda esir yaşamını yitirdi. Savaş sona erdiğinde, Sovyetler Birliği bu esirlerin bir kısmını vatan hainliği ile suçlayarak cezalandırdı.

Kasım 1941'e kadar Almanların elinde toplam 2.053.000 Sovyet savaş esiri bulunuyordu; ancak Şark Bakanı Alfred Rosenberg, bu sayıyı 3.600.000 olarak belirtmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın verilerine göre ise, 20 Aralık 1941'e kadar ele geçirilen Sovyet savaş esirlerinin toplam sayısı 3.350.639 olarak kaydedilmiştir. Bu rakam, ölenleri, kaçanları ve serbest bırakılanları da kapsamaktadır.³ Alman Baş Komutanlığı, 6 Ağustos 1941'de Sovyet savaş esirlerinin sayısını 895.000 olarak açıklamıştır. 22 Ağustos'ta bu sayı 1.250.000'e ulaşmıştır. 1941 yılının sonuna kadar, Alman kamplarında yaklaşık 3.300.000 Sovyet savaş esiri bulunuyordu. Savaş sona erdiğinde, toplam esir sayısı 5.700.000'e çıkmıştı ve bu esirlerin yaklaşık 3.300.000'i hayatını kaybetmişti.⁴

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ve sonrasında, Alman esir kamplarındaki Sovyet vatandaşları ve lejyon askerlerinin durumu ciddi bir sorun haline geldi. Bu kişiler, savaş sonrası mülteci statüsü alarak 1945-1947 yılları arasında hayatlarının en zor dönemlerini yaşadılar. Savaş bitmeden önce yapılan gizli anlaşmalarla, bu esirler menşe ülkelerine iade edilmeye başlandı. Özellikle Yalta Konferansı'ndan sonra, Sovyetler Birliği'ne toplu teslim süreçleri hız kazandı.⁵

Savaşın ardından, Batılı Müttefikler Almanya, Avusturya ve İtalya'nın işgali altındaki bölgelerde Displaced Persons (DP) kampları kurdu. Bu kampların ilk sakinleri, Müttefikler tarafından kurtarılan toplama kampı mağdurlarıydı. Kamplardaki yaşam koşulları başlangıçta

² Nadir Devlet, *Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar*, Stalin ve Türk Dünyası, (haz.) E.G. Naskali - L. Şahin, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 100.

³ Halil Burak Sakal, *Başka Bir Dünya Savaşı. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013, s. 147.

⁴ Camilla Dawletschin-Linder, "Alman Politikası, Turancılık ve Türk Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'daki Türk Asıllı Sovyet Savaş Esirleri". *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Derleyen: Gönül Pultar, Ankara, Tetragon Yayınları, 2008, s. 371.

⁵ Ufuk Takvul, "28 Mayıs 1945 Drau Katliamının 60. Yıldönümü", *Emel'imiz Kırım*, yıl: 13-14, sayı 52-53, Temmuz-Aralık, 2005, ss. 22-24

oldukça zorluydu ve birçok kamp eski toplama kampları ve Alman ordusu kampları olarak kullanıldı.⁶

1947'den itibaren Türkiye ve Mısır gibi ülkelerin müdahalesiyle, bu mültecilerin durumu kısmen iyileşmeye başladı. Türkiye ve Mısır, mülteci kamplarındaki kişilere yardım ederek, onların yeni bir hayat kurmalarına destek sağladı. Bu müdahaleler, savaşın yıkıcı etkilerinden kurtulmaya çalışan birçok kişinin hayatını değiştirdi.

İtalya'daki Türk Mülteciler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa genelinde milyonlarca insan yerlerinden edildi ve bu durum ciddi bir mülteci krizine yol açtı. Özellikle İtalya, savaşın ardından mülteciler için önemli bir merkez haline geldi. İtalya'daki kamplar, birçok farklı milletten insanı barındırıyor ve savaşın yıkıcı etkilerinden kaçan birçok kişi için geçici bir sığınak sağlıyordu. 21 Mayıs 1947 tarihli *Son Saat* gazetesi, İtalya'daki Türk ve Müslüman mültecilerin durumuna dair şu bilgileri aktarmıştır: *“İtalya’da 2000-2500 kadar Türk ve Müslüman mülteci bulunmaktadır. Belirlenen rakamlara göre, bu grupta 250 Anadolu Türkü, 120 Kosovalı Türk, 80 Boşnak, 75 Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan Türkü, 60 Kafkasyalı, Kırımlı, Türkistanlı ve Çarlık döneminde Rusyayı terk ederek Polonya’ya yerleşmiş Asya Türkleri bulunmaktadır. Ayrıca, Amerikan askeri kampında bulunan 155 kadın ve çocuktan oluşan 300 kişilik bir kabile vardır; bu grup özellikle Alman ordusunun peşinden göç eden Kafkasyalılar ve Kırımlıların büyük bir kısmını içermektedir.”*⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya’da, Müttefikler tarafından kurulan kamplar arasında Bruksun, Milano, Frogia, Roma, Santa Maria Turo, Verona, Cine-Città, Livorno, Reggio-Emilia ve Averso kampları öne çıkmaktadır.⁸

İtalya'daki Türk Büyükelçiliği, kamplardaki mültecilerin durumunu yakından takip etmiştir. T.C. Hariciye Bakanlığı Şifre Müdürlüğü tarafından Hariciye Bakanlığı'na gönderilen 4 Ağustos 1945 tarihli şifreli telgrafta, müttefik kuvvetler tarafından 120 Türk'ün İtalya'ya getirildiği ve çeşitli kamplarda tutuldukları bilgisi iletilmiştir.⁹ 26 Eylül 1945 tarihinde Türkiye Başkonsolosu tarafından hazırlanan rapor, İtalya'nın Livorno kampında bulunan Türkler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Büyükelçi Cemal Hüsnü Taray'ın Hariciye Bakanlığı'na gönderdiği bu raporda, Amerikan ve İngiliz askeri makamlarının, Alman ordusunda hizmet etmiş yabancıları kolaylıkla kendi hükümetlerine teslim ettikleri belirtilmiştir. Ancak, kendilerine sahip çıkmayan yabancıların ya Sovyetlere teslim edildikleri ya da Alman esiri kabul edilerek farklı hizmetlerde ve ülkelere çalıştırıldıkları ifade edilmiştir:

Livorno'daki kampa gittim. Amerika Sefaretinin notasında 119 kişi gösterilen esirlerden ancak 51 kişi kalmıştır. Diğerleri Türk vatandaşlığı iddiasından vaz geçmişler, başka kamplara sevk edilmişlerdir. Kalanların 33'ü asker 18'i sivildir. Siviller de Alman ordusu için çalışmış addedildiklerinden askerlerin aynı muameleye tabi tutuluyorlar. Bunların hiç birisinde Türk vatandaşı olduklarını isbat edecek vesika yoktur. Bunlardan 26'sı henüz çocuk iken Türkiye'den çıktıklarını ve bundan dolayı pasaportsuz ve kayıtsız olduklarını, 2'si Türkiye'den pasaportsuz gittiklerini, 2'si Bulgar sularında Almanlar tarafından yakalandıklarını, diğerleri pasaportlarıyla sair vesikalarının Almanlar tarafından veya partizanlar tarafından alındığını söylemektedirler.

⁶ What happened to people displaced by the Second World War?

<https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war> (Erişim Tarihi: 15.03.2025)

⁷ “İtalya’da Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar”, *Son Saat*, sayı 302, 21 Mayıs 1947, s. 1.

⁸ “İtalya’daki Mülteci Kamplarının İçyüzü”, *Son Saat*, sayı 319, 7 Haziran 1947, s. 6.

⁹ T.C. Hariciye Bakanlığı Şifre Müdürlüğü’nden Hariciye Bakanlığı’na yazılmış telgraf. TDA, 541- 44138 - 209267 – 35.

İçlerinden yalnız birisi aslen Kafkasyalı olduğunu, fakat kamptaki fişine kendisini Ankaralı olarak yazdığını söylemiştir. Yaşadıkları memleketlere göre şöyle ayrılmaktadırlar: Romanya 19, Rusya 14, Bulgaristan 14, Macaristan 2, Yunanistan 1, Polonya 1.

Yaş bakımından: 4'ü 45'ten yukarı, 15'i 45-35 arasında, 14'ü 34-25 arasında ve 18'i de daha küçük yaştadır.

Meslek nokta-i nazarından: 141 muallim, diğerleri rençper, bahçıvan, arabacı, makinist ve işçidir. Hemen hepsi Türkiye'de akraba veya tanıdık adresi verebilmektedirler.¹⁰

Mühtecilerin İadesi

II. Dünya Savaşı devam ederken, Batı devletleri kamplarda tuttıkları Türk ve Müslüman mühtecileri vatandaş oldukları devletlere teslim etmeye başlamışlardır. Özellikle İngiltere, SSCB vatandaş olan mühtecilerin ayrıştırılıp Rusya'ya teslim edilmesine yol açan kararlar almıştır. Bu süreçte, Sovyet vatandaşlığına sahip olan kişilerin tespiti ve SSCB'ye teslim edilmeleri konusunda çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Örneğin, Drau katliamına neden olan olaylarla ilgili olarak 13 Mart 1945 tarihli bir İngiliz belgesinde "Sovyet vatandaşlığı" tanımı yapılmış ve bu kişilerin SSCB'ye teslim edilmeleri hususunda açıklamalar yer almıştır: *"Tüm sivil veya askeri nitelikteki Sovyet vatandaşları, gecikmeksizin Alman savaş esirleri arasından ayrılmalı ve başka bir esir kampına yerleştirilmelidir. Savaşın başlamasından önceki Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan bölgelerden gelen herkes, Britanya yasalarına göre Sovyet vatandaş olarak kabul edilir. Sovyet vatandaş olduğu şüphe götürmez nitelikte olan herkes, kendi bireysel arzuları dikkate alınmaksızın iade edilecektir."*¹¹

Bu süreç, Yalta Konferansı sonrasında daha da hız kazanmıştır. Yalta Konferansı, 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Kırım'ın Yalta şehrinde, SSCB, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderlerinin bir araya gelmesiyle gerçekleşmiş ve savaş sonrası Avrupa düzeninin şekillendirilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Konferans kararları doğrultusunda, Müttefikler tarafından işgal edilen topraklarda bulunan SSCB vatandaş mühtecilerin iadesi kararlaştırılmıştır.¹² Neticede 23 Şubat 1945 tarihinde Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilân etmesi üzerine, Müttefikler arasında yer alan Sovyetler Birliği, kendi tebaasından olan askerî mühtecilerin iadesini talep etmiştir. Bu gelişme üzerine, Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından 22 Mayıs 1945 tarihli bir tezkereyle Başbakanlığa başvuruda bulunulmuştur. Söz konusu tezkere, savaş hâlinde bulunan Almanya ve Japonya'dan Türkiye'ye sığınmış olan Müttefik devlet tebaasından askerlerin, mütekalibiyyet esasına dayalı olarak iadesinin uygun olacağı bildirilmiştir. Bu teklif, Bakanlar Kurulu'na değerlendirmeye alınmıştır. Yapılan müzakereler neticesinde, Mayıs 1945 tarihli ve 3/2563 sayılı karar ile Almanya, Japonya veya her iki devletle savaş hâlinde bulunan ülkelerin uyrukluğundaki ve Türkiye'de bulunan askerî mühtecilerin yalnızca askerî hizmete mensup olanlarının, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde iade edilmeleri uygun bulunmuştur.¹³ 6 Ağustos 1945 tarihinde söz konusu karar uygulamaya konulmuştur.¹⁴ Bu uygulama yalnızca Türkiye tarafından değil, aynı zamanda Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından da hayata geçirilmiştir. Örneğin, İngiliz politikası sonucu yaşanan Drau katliamı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan en trajik olaylardan biri olarak tarihe geçmiştir. 1943 yılının ortalarında, yaklaşık 15

¹⁰ Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen şifreli telgraf. TDA, 541- 44138 - 209267 – 12.

¹¹ Cem Kumuk, *General Sultan Kılıç Girey. Bir Hanzadenin Kafkasya'dan Moskova'daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü*, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 194.

¹² Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta*, London, Corgi, 1979, s. 317.

¹³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951, ss. 204-205.

¹⁴ İsmail Köse, *"Bortalan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaş Mühtecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)"* Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016), s. 170.

bin Kafkasyalı mülteci, Avusturya'nın Drau Irmağı kıyısındaki bir mülteci kampında yaşamaktaydı. Ancak, savaşın sona ermesinin ardından, 28 Mayıs 1945 tarihinde, bu mültecilerin İngilizler tarafından Sovyetlere teslim edilmesi kararlaştırıldı. Bu trajik olay sonucunda, yaklaşık 7 bin Kafkasyalı hayatını kaybetti. Kuzey Kafkasya liderlerinden Sultan Kılıç Girey, Sovyet vatandaşı olmamasına ve kurtulma imkânına sahip olmasına rağmen, halkını terk etmedi ve onlarla birlikte Sovyetlere gönüllü olarak teslim oldu.¹⁵ Yılmaz Nevruz, geri gönderilen 7 bin kişiden neredeyse bininin Karaçay-Malkar Türkü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Bu katliamların önüne geçmek isteyen mülteciler, kendilerine destek sağlayabileceğini düşündükleri ülkelere ve büyük devletlere mektuplar göndermiştir. Bu mektupların en önemli muhataplarından biri Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Türkiye'nin İtalya'daki Mültecileri Kurtarma Çabaları

1945 yılında Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesiyle birlikte, Türkiye resmî olarak ABD, SSCB ve diğer müttefik devletlerin yanında yer almıştır. Savaşa doğrudan katılmadan bu süreci yönetmeyi başaran hükümet, savaş sonrası dönemde de ülkeyi herhangi bir kayba uğratmadan bu süreci atlatmayı hedeflemiştir. Bu nedenle Türkiye, Yalta Konferansı'nda alınan kararları uygulamak zorunda kalmış; giderek büyük bir güç hâline gelen Sovyetler Birliği ile ilişkileri bozmamaya özen göstermiştir. Türkiye'yi bu politik çizgiye yönelten hem iç hem de dış nedenler söz konusuydu. Sovyetler Birliği'nden gelebilecek tehditleri bertaraf etme amacıyla, mültecilerin iadesi meselesi Türkiye açısından bir oyalama ve dengeleme politikası olarak görülmelidir. Ancak Batı bloğuyla yakınlaşma süreci ve bunun sonucunda Sovyet tehdidinin görece bertaraf edilmesiyle birlikte, 1947 yılından itibaren mülteciler meselesi daha etkin biçimde gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti konuya ilişkin çeşitli adımlar atmıştır.

II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde, Avrupa'daki Türkiye Büyükelçilikleri, kamplarda bulunan Türkiye vatandaşları ve Türk kökenli diğer ülke vatandaşlarının kurtarılması için çabalar sarf etmiştir. Bu dönemde, Türkiye'nin diplomatik misyonları, mülteci Türklerin durumunu yakından takip ederek, onların güvenli bir şekilde Türkiye'ye geri dönmelerini sağlamak amacıyla çalışmıştır. Şubat 1948'de Roma Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'in *Tasvir* gazetesine verdiği beyanat, Türkiye'nin bu konuda ciddi adımlar atmaya hazırlandığını ortaya koymuştur. Erkin, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşayan mülteci Türklerle ilgili olarak Türkiye'nin artık harekete geçmek üzere olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ O, İtalyanların mültecileri üç kategoriye ayırdığını belirtmiştir:¹⁸

a) İRO (International Refugee Organization) kamplarındakiler. Bunların içinde harp mücrimi yoktur. İRO, esasen lüzumlu garantiyi vermektedir.

b) İtalya hükümetinin elindeki kamplardakiler. Bunlar, İRO kamplarına alınmayan mültecilerdir. Londra'daki komiteye isimleri verilen harp mücrimlerinden olmamakla beraber, durumları birincilere nazaran tereddüde muciptir. Nitekim Rus ve Yugoslav hükümetleri, bunların “quisling” ve “collaborateur” olduklarını ileri sürerek listelerini yapmış ve iadelerini istemiştir. İtalya, Sulh Muahedesi'nin 45. maddesi mucibince harp mücrimlerini iade mecburiyetinde olmakla beraber, istenilen bu mültecilerin durumları hakkında tahkikat icra

¹⁵ Ufuk Takvul, “28 Mayıs 1945 Drau Katliamının 60. Yıldönümü”, *Emel'imiz Kırım*, yıl: 13-14, sayı 52-53, Temmuz-Aralık, 2005, ss. 22-24.

¹⁶ Yılmaz Nevruz, *Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım*, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 145.

¹⁷ TDA, 541- 44305 - 210879 – 43.

¹⁸ TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.

etmeden hiçbir memlekete gitmelerine ve menşe memleketlerine iadelerine müsaade etmeyeceğini bildirmiştir.

c) İtalya'da serbest yaşayan mülteciler. Hariciye icap eden tahkikatın yapılabilmesi için bunların listelerini istemiştir. Evvelce beyannameleri konsolosluklarımızca bakanlıklarına peyderpey sunulmuş olan bu mültecilerin isimleri Hariciyeye bildirilecektir. Ancak, bunlardan hangilerinin memleketimize alınacağına dair şimdiye kadar beyanname üzerine bakanlıklarından hiçbir cevap alınamamıştır.

Feridun Cemal Erkin, Avrupa'daki Türk mültecilerin durumunu daha etkin bir şekilde ele almak amacıyla, Avrupa'ya gönderilen Türk komisyonunun bir an önce İtalya'ya gelmesi gerektiğini vurgulamıştır: "... Heyetin elan geciken hareketi, bizi aşılmaz müşkülâtla karşı karşıya bırakmaktadır. Komisyonun Roma'ya bir an evvel muvasalatı ve bu kamplara giderek İtalyan Hariciyesine verilmek üzere listeleri hazırlaması zaruridir. Hariciye, bu listeleri mezkûr hükümetlerin kendisine tevdi ettikleri mülteci iade talebi listeleri ile karşılaştıracığını ve listelerde ismi olmayanlar için teminat vereceğini bildirmiştir. Geri kalanlar için gereken tahkikatın icrasını müteakip karar verilecektir. Suçlu olmayanların sonradan memleketimize gitmelerine müsaade olunacaktır."¹⁹ Erkin, İRO memurlarının Türkiye'ye gönderilecek mültecilerin masraflarını karşılayacağını ve ulaşım için gerekli vapuru temin edeceğini belirtmiştir. Eğer uygun bir vapur bulunamazsa, Türk vapurunun masraflarını karşılamayı kabul ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca, Erkin, mültecilerin Nisan ayının ilk haftasında gönderilebilmesi için İskân Genel Müdürü'nün kamplara gelmesinin zorunlu olduğunu vurgulamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 26 Haziran 1947 tarihli toplantısında, Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı tarafından İtalya ve Almanya'da bakılan, ayrıca Yunanistan'daki kamplarda bulunan Müslüman ve Türk kültürlerine mensup kişilerin durumunu incelemek üzere bir heyet gönderme kararı almıştır. Bu heyet, elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla ve gerekli yabancı kurumlarla iletişime geçerek, kabul edilecek mültecilerin sevkياتını ve diğer zorunlu işlemleri belirlemek amacıyla görevlendirilmiştir. Heyet, İskân Genel Müdürü Dr. Cevdet Atasagun liderliğinde, İstanbul Emniyet Müdür Muavini Şükrü Borhan ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'ndan Dr. Mahmut Sabit Akalın'ın da dâhil olduğu bir komisyon tarafından oluşturulmuştur.²⁰

Şark Yolu gazetesi, İtalya'daki mültecilerin durumunu yakından takip eden bir yayın olarak, Türkiye'nin mülteci kabulü konusunda attığı adımları büyük bir coşkuyla duyurmuştur. Gazete, komisyonun oluşturulması haberini "Avrupa'da Esir Kamplarındaki İrkdaşlarımıza Müjde!" başlığıyla okuyucularına sunmuştur. Habere göre, heyet önce Yunanistan'daki Türkleri sevk edecek ve ardından İtalya'ya geçecektir. Getirilecek mülteciler, hükümetin belirlediği yerlerde iskân ettirilecektir. "Bu kararın tesiri şimdiden görülmeye başlandığını Roma'dan aldığımız bir mektuptan öğrenmiş bulunuyoruz. Altı kampta dağılmış olarak bulunan Türk'leri bir kampa toplamaya başlamışlardır."²¹

Azerbaycanlı mültecilerden Albay Abdurrahman Fethalibeyli, 10 Temmuz 1947 tarihinde Roma'dan Mehmet Emircan'a yazdığı mektubunda, Türkiye'den gönderilen komisyonun henüz İtalya'ya gelmediğini belirtmiştir. Mektupta, komisyonun o sırada Yunanistan'da bulunduğu ve bir hafta içinde İtalya'ya ulaşmasının beklendiği ifade edilmiştir.²²

¹⁹ TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.

²⁰ BCA, 30-18-1-2, 114 - 41 – 8.

²¹ "Avrupa'da Esir Kamplarındaki İrkdaşlarımıza Müjde!", *Şark Yolu*, yıl 1, Sayı 29, 9 Temmuz 1947, s. 4.

²² TDV, ZE – 77 – 2085.

Türk heyeti, Yunanistan'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra 11 Ağustos 1947 tarihinde İtalya'ya ulaşmış ve burada mültecilerle ilgili çalışmalarına başlamıştır.²³ Türk heyetinin İtalya'daki kamplara geliş haberi, hızla diğer ülkelerde yaşayan mültecilere de ulaşmıştır. Karaçay-Malkar Türklerinden olan İbrahim Musa oğlu, 13 Ağustos 1947 tarihinde Almanya'dan gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin İtalya'ya geldiğine dair duyumlarını dile getirmiştir: *"Türkiye'den bizim için İtalya'ya komisyonun geldiği haberini işittik. Fakat o komisyon Almanya'ya kadar gelecek mi? Biz bilemiyoruz. Bu kış burada açlık çok büyük. Bir ayda 6 kilo ekmek, elbise, et, yağ, patates, işte bizim bir aylık rızkımızın hepsi bu."*²⁴

Mültecilerden M. Bayramoğlu, 29 Ağustos 1947 tarihinde Reggio Emilia kampından gazeteci Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin İtalya'da bulunduğunu teyit etmiştir: *"Bütün Türkler Reggio Emilia'ya toplanmıştır. Toplama kamplarında ve dışta yaşayan arkadaşlarımız da buraya gelmektedirler. Bizlere istikbal kazandıran yüksek şahsınıza karşı her gönülde sonsuz sevgiler vardır. Ben ve Riccione'deki arkadaşlarım 2,5 aydan beri Reggio-Emilia'dayız. Türk heyetinin İtalya'ya, hususen Reggio Emilia'ya gelmesi bizlere büyük yardımlar etti. Politik olayların durumuna göre çok güzel muamele yaptılar. Eylül'ün sonuna kadar vatana kavuşacağımıza söz verdiler."*²⁵

Cevdet Atasagun, 4 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın İngiliz işgal bölgesindeki kamplarda yaptığı incelemeleri tamamladıklarını belirtmiştir. Telgrafta ayrıca, bir hafta içinde Amerikan işgal bölgesindeki incelemeleri de bitirerek Almanya'ya, ardından İsviçre'ye geçeceklerini bildirmiştir.²⁶ Cevdet Atasagun, 14 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın Amerikan ve Fransız işgal bölgelerindeki araştırmalarını tamamladıklarını belirtmiştir. Telgrafta ayrıca, o tarihte Almanya'ya geçeceklerini ve ilk kez Frankfurt'ta incelemelerde bulunacaklarını bildirmiştir.²⁷

Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan'ın önde gelen petrol zenginlerinden Hacı Zeynalabidin Tagiyev'in kızı Leyla Esedullah, Bolşevik işgalinin ardından eşiyile birlikte Avrupa'ya göç etmiştir. 18 Ekim 1947 tarihinde Lozan'dan Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin başkanı Cevdet Bey ile görüşüğünü belirtmiştir. Mektubunda, Roma'daki 118 kişinin durumunu Cevdet Bey'e aktardığını ve IRO başkanının da Cevdet Bey ile görüşeceğini ifade etmiştir.²⁸ Esedullah, 1947 yılında Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği bir telgrafta, İtalya'daki kampların durumunu büyük bir endişeyle aktarmıştır: *"İtalya'dan mesaj alındı. Felaket durumu. Amerikan otoriteleri, Türk Komisyonu'nun geçişinden sonra görevlerini tamamladıklarını değerlendirerek yardım ve erzak sağlamayı durdurdu. 188 kişi tehdit altında. Menşe ülkeye dönüş. Tüm Türk basınında duyurulması rica olunur."*²⁹

Enver Girey Alpigar, 17 Aralık 1947 tarihinde Münih'ten gönderdiği mektubunda, aynı yılın Eylül ayında Almanya'daki Türk mültecilerini ziyaret ettiğini ve bu süreçte çeşitli incelemelerde bulunduğunu belirtmiştir. Mektubunda, Türkiye hükümetinin tüm mültecileri kabul edeceğine dair kendisine sözlü olarak bilgi verildiğini ifade etmiştir. Ancak, bu beyanın üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen henüz hiçbir mültecinin kabul edilmediğini vurgulamıştır. Bu durum, mülteciler arasında hayal kırıklığı ve belirsizlik yaratmıştır. Ayrıca,

²³ "İtalya'daki İrkdaşlarımızın Durumu", *Şark Yolu*, yıl 1, Sayı 35, 27 Ağustos 1947, s. 2.

²⁴ İsmail Doğan, *Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları*, Konya, Ülkü Basımevi, 1992, s. 21.

²⁵ TDV, ZE – 77 - 2113.

²⁶ TDA, 506- 42797 - 193150 – 10.

²⁷ TDA, 506- 42797 - 193150 – 9.

²⁸ TDV, ZE – 77 – 2129.

²⁹ TDV, ZE – 77-2130.

Alpigar mektubunda, Mısır hükümetinin Müslüman mültecilere gıda paketleri dağıttığını da dile getirmiştir.³⁰

Kamplardaki çalışmalardan sonra Türkiye'ye dönen heyetin faaliyeti hakkında *Cumhuriyet* gazetesi bazı bilgiler edinmiştir. Cevdet Bey açıklamasında, Avrupa'daki kamplarda bulunan mültecilerin durumlarıyla yakından ilgilendiklerini, IRO tarafından tüm mültecilere her türlü insani yardımın sağlandığını, mülteci Türklerin ise bulundukları yerlerde kendi aralarında komiteler oluşturarak örgütlendiklerini ve büyük çoğunluğunun Türkiye'ye gelmek istediğini ifade etmiştir. Heyet, din, dil, ırk ve kültür gibi sosyal unsurları öncelikli ölçütler olarak dikkate alarak Türkiye'ye kabul edilecek mültecileri seçmiştir. Türkiye'ye kabul edilebilecek mültecilerin toplam sayısının yaklaşık 8 bin civarında olduğu belirtilmiştir.³¹

Türk heyetinin Avrupa'da yaptığı incelemeler ve temaslarının ardından, mültecilerin 1948 senesinden itibaren tedricen Türkiye'ye getirilmesine başlanmıştır. *Tasvir* gazetesinin 24 Nisan 1948 tarihli nüshasında, Avrupa'dan 259 Türk mültecinin İstanbul'a ulaştığı bildirilmektedir. Panama bayrağı taşıyan *Tete* adlı vapurla 23 Nisan 1948 tarihinde saat 07.00'de Tuzla'ya varan bu mülteciler, İskân Umum Müdürlüğü tarafından Tuzla'da hazırlanan kampa yerleştirilmiştir.³² *Tasvir* gazetesinin 4 Haziran 1948 tarihli sayısında, 200 Kırım ve Azerbaycan Türk'ünün Türkiye'ye hareket ettiği belirtilmiştir. Bu mültecilerin İtalya'dan İsviçre'ye geçtikten sonra Cenova'dan *İstanbul* isimli vapura binecekleri ifade edilmiştir.³³ 9 Haziran 1948'de Türkiye'ye gelen *İstanbul* vapurunda toplam 283 mülteci bulunmaktaydı. Bu mültecilerden 230'u Cenova yoluyla İsviçre'den, 41'i Napoli'den ve 12'si Pire'den gelmiştir.³⁴

Fakat Türkiye'nin mültecileri kabul etmesinden bir yıl önce, İtalya'dan 150 kişilik Türk ve Müslüman bir kabile Mısır devleti tarafından Kahire'ye götürülmüştü.

Mısır Devletinin Faaliyete Geçmesi

Türk ve Müslüman mülteciler doğal olarak büyük ölçüde Türkiye'ye gitmeyi tercih etmişlerdir. Ancak Türkiye'nin, savaşın sona ermesinden itibaren geçen iki yıl boyunca Sovyet tehdidi gibi nedenlerden ötürü temkinli bir tutum sergilemesi, başka bir Müslüman ülkenin bu konuda daha aktif bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Mısır Kralı Faruk'un talimatıyla Prens İbrahim, bu meseleyle ilgili olarak görevlendirilmiş ve mültecilere çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Sonuç olarak, mültecilerden bir kısmı Kahire'ye getirilmiştir.

Azerbaycanlı mültecilerden Cabbar Ertürk'ün hatıralarına göre, 1947 yılında Türkiye henüz mültecileri kabul etmediği için, *Tasvir* gazetesinin başyazarı Ziyad Ebüzziya'nın girişimiyle o dönemde İsviçre'de bulunan Prens Amir İbrahim'e mültecilerin durumu hakkında bilgi verilmiş ve Rus tehlikesi karşısında bulunan bir grup mültecinin Mısır'a götürülmesi konusu müzakere edilmiştir. Prens Amir İbrahim'in Kral Faruk ile yaptığı görüşme sonrasında, mültecilerden bir kısmının kabul edilebileceği belirtilmiş ve neticede 1947 yılının Mart ayında Mısır'a gönderilecek mültecilerin listeleri hazırlanarak Roma'daki Mısır sefaretine teslim edilmiştir. Ekim ayında, 150 kişilik bir kabile Napoli Limanı'na getirilmiştir. Bu 150 kişinin tahminen 100'ü Türk, geri kalanı ise Çerkez, Arnavut, Boşnak ve Cezayirli Araplardan oluşmaktaydı. Mülteciler, Lapaçe (Barış) isimli gemiyle Napoli'den İskenderiye Limanı'na

³⁰ TDV, ZE – 77 – 2110.

³¹ "Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu", *Cumhuriyet*, Sayı 8349, 14 Kasım 1947, s. 4.

³² "Avrupa Kamplarından 259 İrkdaşımız Geldi", *Tasvir*, Sayı 982, 24 Nisan 1948, s. 1.

³³ "200 Kırımlı ve Azeri Türk "İstanbul" İle Geliyor", *Tasvir*, Sayı 1023, 5 Haziran 1948, s. 3.

³⁴ "İstanbul Vapuru Marsilya'dan Döndü", *Yeni Sabah*, No. 3344, 10 Haziran 1948.

doğru yola çıkmıştır. Türklerin grup başkanı olarak Cabbar Ertürk seçilmiştir.³⁵ Cabbar Ertürk, gruptaki Azerbaycan Türklerinin sayısının 8 olduğunu belirtmiştir.³⁶ Ancak, hatıra ve belgelere dayanan bilgiler, bu sayının oldukça yüksek olduğunu doğrulamaktadır. Azerbaycanlı mültecilerden Mehmet Emin Resulzade, 2 Ocak 1948 tarihli mektubunda, İsmail Haydar isimli mülteciye Türkiye hükümetinin kamplardaki mültecilerin Türkiye'ye alınmasına dair kesin bir karar verdiğini, bu bilgiyi bizzat İskân Müdürü'nden duyduğunu ve işlemin ilkbaharda başlatılacağını belirtmiştir. Mektubunda, içerisinde 30'a kadar Azerbaycanlı bulunan 118 kişilik bir kafilenin Mısır'a gittiğini, ancak bu kişilerin Türkiye'ye dönmek istediklerini ifade etmiştir. Ancak, Türkiye'nin aldığı kararın şu an için Avrupa'daki kamplarda kalan mültecileri kapsadığını belirtmiştir.³⁷

Cabbar Bey'in hatıratından ve Azerbaycanlı diğer mülteci Zührap Kesemenli'nin aile arşivinden edindiğimiz fotoğraflardaki yazılara dayanarak, Napoli'den hareket eden vapurda Prens Amir İbrahim ve Mansur Paşa isimli şahısların da mültecilerle birlikte Mısır'a gittikleri anlaşılmaktadır. Azerbaycanlı mültecilerden Selim Şeyhzaman'ın, 27 Ekim 1947 tarihinde Kahire'den Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektupta, yolculuğun detayları hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir: *"Bu ayın evvellerinde Mısır'dan Avrupa'daki Müslüman mültecilerine gönderilmiş hediye paketleri geldiğinde, hürmetli Dr. Hasan İsmail de (Mısır mümessili) İsviçre'den Roma'ya geldi. Sanki bu adamı bize Allah göndermişti. Zira aynı günlerde Almanya'ya gönderilmek üzere 118 kişilik bir Müslüman kafilesi hazırlanmış bulunuyordu. Sayın Dr. H. İ. hayli fedakârlıklar yaptı, icap eden her kimseye başvurdu, fakat bir türlü bu gönderme işini önlemek zor bir şekil aldı. Nihayet, Paris'e – Sayın Prens İbrahim hazretlerine telgraf çekildi. Prens hazretleri derhal (11-12/10) Roma'ya gelerek bu tehlikeli meseleyi önledi ve hiç kimsenin tasavvur edemeyeceği tarihi bir cömertlik ve alicenaplık yaptı. Yani 5 gün zarfında Almanya tehlikesini defetmekle kalmadı, 118 kişilik bu kafileye sokaklarda kalmış daha bir sıra kardeşimizi katarak 150 kişilik bir kafilenin, her adam başına 70.000 İtalyan lireti hesabıyla biletlerini alıp (hepsi de 1. mevkide) kendisiyle bir vapurda İskenderiye'ye çıkardı. İskenderiye'de bizi çok iyi karşıladılar. Evvelceden hazırlanmış hususi bir kampa götürdüler. Hastalık dolayısıyla kısa bir müddet için İskenderiye kampında karantinada kaldıktan sonra hepsini Kahire'ye sevk edecek ve burada serbest olarak yerleştirecekler."*³⁸

Ertürk'ün yazdığına göre üç günlük deniz yolculuğunun ardından mülteciler İskenderiye Limanı'na varmış ve burada hatıra olarak bir grup fotoğrafı çektirmişlerdir. İki gün boyunca askeri bir kışlada tutulduktan sonra otobüslerle Kahire'ye doğru yola çıkarılmışlardır. Ertesi gün Mısır'ın başkentine ulaşan mülteciler, Abbasiye isimli kışlaya yerleştirilmişlerdir. İlk aylarda mültecilere günde üç öğün yemek verilmiş, daha sonraki dönemde ise kendilerine aylık 5 Mısır lirası ödeme yapılmıştır.³⁹

Selim Şeyhzaman, mektubunun devamında Prens İbrahim'in kamplarda kalan diğer mültecileri de Mısır'a getirmek için çalıştığını yazmıştır: *"Hala Roma'dan arkadaşım Mustafa ile beni kendi misafiri olarak prens hazretleri beraberinde almış, dün kendisiyle birlikte Kahire'ye geldik. Şimdi geride kalanların – Avrupa'dakilerin bir an evvel Mısır'a sevk etmek maksadile prens hazretleri büyük gayretler sarf ediyor. Aziz bay kardeşim, bu adamın büyük*

³⁵ Cebbar Ertürk, *Kızıldoru'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları*, Haz: Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2005, s. 290.

³⁶ Ertürk, age, s. 293.

³⁷ Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi ve Mehmed Emin Resulzade*, Bakü, TS Matbaası, 2001, s. 143.

³⁸ Mülteci Selim Şeyhzaman'ın Gazeteci Ziyad Ebüzziya'ya Kahire'den Gönderdiği Mektup, TDV, ZE 2116, ss. 1-2.

³⁹ Ertürk, age, s. 295.

kalbine, nadir zekasına, efendiliğine ve alicenaplığına doğrusu hayran oldum. Ne olurdu böyle adamlardan Müslüman dünyasında yüzlerce olaydı. Büyük bir saadet olmazdı mı? Umuyorum ki, yakın gelecekte geride kalmış cümle kardeşlerimiz hilas olacaklardır. Bu birinci kafilenin Türkiye'ye gitmesini ne kadar arzu ederdik, lakin maalesef... Prens hazretlerinin söylediğine ve kendi planlarına göre Avrupa'da tehlikede ve açlıkta bulunan bütün Müslümanları buraya getirip istedikleri Müslüman memleketlerine sevk edecekler..."⁴⁰

Azerbaycanlı mültecilerden ve İtalya'daki Azerbaycan Yardım Komitesi temsilcilerinden Zahid Han Hoylu, hatıratında Prens İbrahim'in mülteciler meselesiyle ilgili olarak evlerine geldiğini ifade etmiştir: "1947 yılının Kasım ayında, Mısır Kralı Faruk'tan bir telgraf geldi. Telgrafta şu ifadeler yer alıyordu: "Şehzade Amir İbrahim gemiyle yola çıktı." Birkaç gün sonra, Kral'ın amcasının oğlu olan Şehzade Amir İbrahim, Roma'daki evimize teşrif etti. Görüşmeler ve istişareler birkaç gün sürdükten sonra, Şehzade Amir İbrahim bizzat İngiliz komutanıyla bir araya geldi ve yaklaşık 100 Azerbaycanlı askerin (birçoğu vatanlarına dönmek istemişti, ancak onların akıbetinin ne olduğunu bilemedik) gizlice İngilizler tarafından trene bindirilip Napoli limanına gönderilmesini sağladı. Şehzade Amir İbrahim, beni şahsen Mısır'a davet etti ve kendisiyle birlikte götürdü. Kahire'de, Şehzade beni Kral'ın sarayına götürdü. Ben de Azerbaycan Komitesi adına ve genel olarak Azeri Türkleri adına Kral'a teşekkürlerimi sundum..."⁴¹

Kuzey Kafkasyalı mültecilerden Musa Ramazan da hatıratında, Mısır devletinin yardımlarından söz etmiştir. Onun aktardığına göre, 1947 yılının Kasım ve Aralık aylarında Kral Faruk tarafından, Avrupa'da bulunan esir Müslümanlara ulaştırılmak üzere bağışlar gönderilmiştir. Bizzat kralın görevlendirdiği kişiler tarafından kontrol edilen bu yardım paketleri 7 kilogram ağırlığında olup, 1 kilogram şeker, 3 kilogram pirinç, birkaç kalıp sabun, bir metre kadar beyaz patiska, iğne, iplik ve bir paket çay gibi malzemeler içermekteydi. Bu yardımlardan faydalanabilmek için Müslüman olmayı kabul eden Hristiyanların da olduğu belirtilmiştir.⁴² Paketleri dağıtan heyette, 1947 yılında Müslüman mültecilere destek arayışı için Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelere seyahat eden Tatar Alimcan İdrisi de bulunmuştur.⁴³

Mısır devletinin Türkiye'den daha hızlı hareket etmesi, aslında Türkiye'ye gitmek isteyen mülteciler arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu kişiler, Türkiye'den daha kararlı adımlar atmasını beklediklerini ifade etmişlerdir. Örneğin, Azerbaycanlı Albay Abdurrahman Fethalibeyli, 18 Ekim 1947 tarihinde Roma'dan Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda durumu şu şekilde açıklamıştır:

"... Eylülün ortalarından daha bu güne kadar çok tehlikeli bir vakit geçirmiş bulunuyoruz. Bildiğiniz 118 neferden başka, İtalyan kamplarında ve dışarıda olanların da vaziyetleri çok korkunçtu. Yine de imdadımıza Mısırlılar çatdı. Evvela 25 Eylül'de bir harp gemisi hediyeler götürdü ve Müslüman dünyasının hayatımızla alakalanmasını belirtti. Dr. Hasan İsmail tekrar buraya döndü ve 118 neferin Almanya'ya gitmesini dayandırdı. Onun arkasınca Prens Amir İbrahim geldi. Buradaki bütün makamlarla görüştü ve hükûmetinden 118 neferin alınmasını rica etti ve muvaffak oldu. 118 neferin gitmesine engeller töreden çok oldu. Prens bu engellerin hepsini yendi ve her şahıs için 35 İngiliz lirası masraf ederek birinci mevki bileti aldı ve kendisiyle beraber hepsini Mısır'a götürdü. Yüregi olan ve isteyen her bir şeyi yapabilir. Türkiye komisyonu ise "İnşallah", "Allah sabır versin" ve "işe devleti yanaşmak lazım" diye diye hayatımızı kolaylaştıran ve emniyetimizi temin edecek hiç bir faaliyetde bulunmadı. Aclarımızı

⁴⁰ Selim Şeyhzaman, agm, s. 2.

⁴¹ Zahid Han Hoylu'nun daktiloyla yazılmış hatıratı şahsi koleksiyonumuzda bulunmaktadır. Hatırat, New York, 1992, s. 11.

⁴² Musa Ramazan, *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, ss. 123-124.

⁴³ Ömer Özcan, *Bir Vatandan Bir Vatana. Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar*, İstanbul, Dergâh, 2018, s. 92.

kampa kabul ettiren ve bütün makamlarda bizim hayatımızı ve interestlerimizi mudafaa eden hep Dr. Hasan İsmail oldu... Dr. Hasan İsmail çok çabaladı ki, Türkiye komisyonuyla birlikte çalışsın. “Hükümetimizden gösteriş almamışız” diyerek redd ettiler.”⁴⁴

Fethalibeyli’nin yazdığına göre, Mısır temsilcisi Dr. Hasan İsmaili ve Prens Amir İbrahim, kendisine şu ifadelerde bulunmuştur: *“Eğer Türkiye, bütün Müslüman muhacirlerini tezlikle alırsa, çok memnun oluruz ve elimizden gelen yardımı Türkiye’ye ederiz ve bu işte engel töretmek isteyen devletlerin, teşkilatların karşısına hep beraber çıkarız.”*⁴⁵

Fethalibeyli, Prens’in kendisini de beraberinde götürmek istediğini, ancak vatandaşlarını korkunç bir durumda bırakıp gidemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, Selim Şeyhzaman ve Mustafa Hakkı isimli şahısları talimatla Kahire’ye, Prens’in yanına gönderdiğini yazmıştır. Bu kişilerin, Mısır basınında mültecilerin durumu hakkında makaleler yayımlamakla görevlendirildiklerini de belirtmiştir.⁴⁶ Bu durumu hatıratında doğrulayan Ertürk’ün yazdığına göre, Ziyad Bey’in takdimi ve ricasıyla Selim Şeyhzaman ile Mustafa Bey, bizzat Prens Amir İbrahim tarafından özel himaye altına alınmıştır. Kahire’ye geldikten sonra Prens’in kendi çiftliğine yerleştirilmişler ve Arapça öğrenmeleri tavsiye edilmiştir. Ayrıca, ileride Prens’in çiftliklerinin idare emiri olacakları kendilerine bildirilmiştir. Ancak, birkaç ay geçtikten sonra her ikisi de tekrar Abbasiye Kışlası’na dönmüştür.⁴⁷

Cabbar Ertürk’ün hatıratına göre, Kral Faruk’un liderliğindeki hanedanlık, mültecilere destek sağlamış ve Ahmet Muhtar Paşa’nın torunu, Mahmut Muhtar Paşa’nın kızı olan Prenses Emine Hanım’ın, Mısır Kızılay’ı olarak bilinen Mubarra Muhammed Ali Teşkilatı’nın başkanlığını üstlenmesi, hükümetin mültecilere yönelik tutumunu olumlu yönde etkilemiştir. Bununla birlikte, Mısır halkı mülteci Türkleri olumlu karşılamamış; onları Mısır’ı yeniden işgal etmekle suçlamış ve modern kıyafetlerle dolaşmaları nedeniyle Hristiyan olarak nitelendirmiştir.⁴⁸

Mültecilerin Mısır’da kalma isteksizliğinin nedenlerinden biri de, Kahire’nin iklim koşullarının onlar için uygun olmamasıydı. Örneğin, Zührap Kesemenli’ye gönderilmiş, Tugay imzalı ve Kahire’den gönderilmiş 6 Eylül 1947 tarihli mektupta bu duruma dikkat çekilmiştir: *“Cevdet Bey’in riyasetindeki komisyonun oraya gelmesinden ve sizleri ziyaret etmesinden çok memnun kaldım. İnşallah pek yakında hepiniz sefaletten kurtararak Büyük Ana Vatana avdet edeceksiniz. Ona hiç şüphem yoktur. Mısır Hükümeti nümayendesinin de sizi ziyaret etmesi çok iyi oldu. Görüyorsunuz ya şimdi artık her taraftan size yardım gelmektedir. Her halde pek yakında size paketler de buradan göndereceklerdir... Buranın sıcakları çok sıkıntılıdır ve senenin altı ayını insan sıcaklardan ıstırap çekmektedir. Buraya katiyen gelmeyiniz hepiniz Türkiye’ye gitmek için çalışınız...”*⁴⁹

Mültecilerin Türkiye’ye Gidişi

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Bakanlar Kurulu’nun 27 Aralık 1948 tarihli kararıyla, İtalya’daki kamplardan Mısır, Suriye ve Ürdün’e geçmiş olan Türk-Müslüman mültecilerin Türkiye’ye kabul edilmelerine karar verilmiştir.⁵⁰ Ancak, Tasvir gazetesinde yayımlanan ve mültecilerin Mısır’dan gönderdikleri mektup, bu kararın uygulanmasında sorunlar yaşandığını

⁴⁴ Abdurrahman Fethalibeyli’nin Ziyad Ebüzziya’ya Kahire’den gönderdiği mektup, TDV, ZE 2089, s. 1.

⁴⁵ Fethalibeyli, agm, s. 2.

⁴⁶ Fethalibeyli, agm, s. 2.

⁴⁷ Ertürk, age, s. 299.

⁴⁸ Ertürk, age, s. 300.

⁴⁹ Zührap Kesemenli Arşivi.

⁵⁰ BCA, 30-18-1-2, 118 - 84 - 18.

ortaya koymaktadır. Abbasiye Kışlası'nda yaşayan mültecilerden 60 kişi adına Mehmet Bayramoğlu tarafından gazetenin yazarı Bahadır Dülger'e gönderilen mektup, mültecilerin Mısır'daki durumunu en iyi şekilde yansıtmaktadır. Mektupta, II. Dünya Savaşı sonrasında Mısır'daki kamplarda yaşamlarını sürdüren Türk mültecilerin Türkiye'ye kabul edilme umutlarının sona erdiği vurgulanmaktadır. Mültecilere göre, Nuri Paşa'nın vefatı ve Türkiye'deki ekonomik koşullar nedeniyle yaklaşık yedi ay önce alınan sevk kararının iptal edildiği, Kahire Büyükelçiliği tarafından bildirilmiştir. Bu kararın, dokuz yıldır Türkiye yolunu bekleyen mülteciler için yıkıcı bir darbe olduğu ifade edilmektedir. İki yıldır Türkiye'ye gönderilme ümidiyle Mısır'da tutulan mültecilere artık ne Türkiye ne de Mısır makamlarının destek sunduğu; büyükelçilik ve konsoloslüğün dahi manevi desteğini çektiği belirtilmiştir. Mülteciler, Türkiye'nin sadece vatandaşlarına değil, düşmanına dahi zor zamanlarda yardım eden bir millet olduğunu hatırlatarak, sayıları altmışı bulan bu mülteci grubuna küçük bir köşe dahi ayrılmamasını anlamakta zorlandığını ifade etmektedir. Konforlu bir yaşam değil, Türkiye'de çöpçülük yapma ya da orada ölme arzusu taşıdıklarını dile getiren mülteciler, kendilerine Avustralya'ya gitme teklifinin bir "ölüm yolculuğu" olduğunu vurgulamaktadır. Avustralya'da İngiliz vatandaşı olmak yerine, anayurtta fakirlik içinde yaşamak ya da ölmenin kendileri için daha onurlu bir seçenek olduğu ifade edilmektedir.⁵¹ Mülteciler tarafından kaleme alınan bu tür mektuplar, onların içinde bulundukları zorlu koşulların bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Savaş döneminde yaşadıkları travmalar, SSCB'ye iade edilme tehlikesinden kurtulmaları ve kendi kültürel yapılarından farklı bir ülkede yaşamak zorunda kalmaları gibi durumlar, diğer mülteci mektuplarında da gözlemlenen ortak ruh haliyle örtüşmektedir. Öte yandan, 1945 sonrasında Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Sovyet tehdidi ve tek parti döneminin sona ermesiyle birlikte yaşanan iç siyasi dönüşüm, ülkenin dış politikasını doğrudan etkilemiştir. Tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye, kısa süre içerisinde Mısır'da bulunan ve Türkiye'ye gelmek isteyen mülteci Türklerin kabulüne karar vermiştir.

Nihayet, bu mektubun yayımlanmasından birkaç ay sonra, 27 Kasım 1949 tarihinde, İskenderiye Limanı'na gelen *İstanbul* isimli vapur, mültecileri Türkiye'ye götürmüştür. Mısır Kızılai tarafından tahsis edilen otobüslerle limana ulaşan mülteciler, Mısır'a veda etmişlerdir.⁵² İstanbul'a vardikten sonra mülteciler, Sirkeci Göçmen Evi'ne yerleştirilmiş ve ertesi gün kimlik tespitleri yapılmıştır.⁵³ Mısır'da yaşamış Azerbaycanlı mültecilerden Süleyman Tekiner, İstanbul'a 8 Kasım 1949 tarihinde vardıklarını belirtmiştir.⁵⁴ Tekinerin kızı babasının Mısır hayatı hakkında bazı bilgiler vermiştir: "*Savaş sona erdikten sonra babam, önce birkaç ay İtalya'da - esirler için kurulmuş Amerikan kampında yaşadı ve serbest bırakıldıktan sonra Roma'ya taşındı. Orada savaştan sağ kurtulan diğer esirlerle birlikte 2 yıl yaşadı. Bu dönemde İtalya'yı ziyaret eden Mısır Kralı Faruk, onların durumundan etkilenerek babamı ve diğer gazileri Mısır'a götürdü. Babam Mısır'da 2 yıl daha yaşadı, ardından 1949 yılında Türkiye'ye göç etme izni aldıktan sonra oraya geldi.*"⁵⁵

Türkiye'ye gelen mülteciler kısa zamanda iskân edilmiş ve 1950 yılında, vatanlarında aldıkları ancak savaştan dolayı yanlarında bulunmayan diplomaları Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla tasdik edilmiştir. 1950 yılında Mustafa Hakkı Türkekul, Süleyman Tekiner, Latif Elsever, Pirali Şiralioglu, Celil İskender, Abay Dağlı, Ramazan Traho, Cebbar Ertürk, Nurullah

⁵¹ Bahadır Dülger, "Mısır'daki Türk Mültecilerinin Yalvarışı", *Tasvir*, Sayı: 1379, 17 Temmuz 1949, ss. 2-3.

⁵² Ertürk, age, s. 306.

⁵³ Ertürk, age, s. 310.

⁵⁴ "Muhaceret İrsimizden. Mehmedemin Resulzade'nin Otuz Mektubu", (Hazırlayan: Ferhad Cabbarov), CBC Matbaası, Bakü, 2018, s. 10.

⁵⁵ "Muhaceret İrsimizden. Mehmedemin Resulzade'nin Otuz Mektubu", s. 20.

Muganlı ve diğer II. Dünya Savaşı mültecilerinin Rusya’da yükseköğrenimlerini tamamladıklarına dair karar verilmiştir.⁵⁶

Mısır’da Yaşamış Türk Mülteciler

Mısır’da yaşamış Türk mülteciler arasında yer alan üç kişinin hayat hikâyeleri, hatırat yazmaları ve özel arşiv tutmaları nedeniyle önemli bir araştırma konusu oluşturmaktadır.

Zührap Kesemenli

Bu kişilerden biri Azerbaycanlı mülteci Zührap Kesemenli’dir. Zührap Kesemenli, 1917 yılında Azerbaycan’ın Kazak ilinin Kesemen köyünde doğmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında esir düşmüş ve bir süre mülteci kamplarında yaşamıştır. Aile arşivindeki belgeler, kamp hayatına dair bazı bilgiler içermektedir. 3 Mart 1947 tarihli bir belgede, Zührap Bey’in 158 Türk mültecinin grup lideri olduğu ve grubun adına Uluslararası Kızılhaç pasaportlarını almak üzere Roma’ya gittiği belirtilmektedir.⁵⁷ Ayrıca, İtalya’daki Reggio Emilia kampının komutanı tarafından Uluslararası Kızılhaç Müslüman Komitesine gönderilen 10 Haziran 1947 tarihli belgede de, Zührap Bey’in Türk grup lideri olduğu ve 300 Türk adına resmi iş için Roma’ya gitmekte olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸

Mültecilere yardım gösteren İslamlara Hayır Kurumunun Başkanı Bahri Urman – Emirza tarafından 23 Nisan 1947 tarihli mektupta, Zührap Bey’in Türk grubunun temsilcisi olarak teşkilatın konseyine üye olarak kabul edildiği yazılmıştır. Başka bir belgede ise Zührap Bey, Türk grubunun lideri (kamp 3) ve kamp 14’teki Türk okulunun öğretmeni olarak gösterilmiştir. Kesemenli’ye İslamlara Hayır Kurumu tarafından verilen başka bir belgede doğum yeri olarak Kars şehri belirtilmiştir. Doğum yerini Türkiye olarak göstermek, Sovyet vatandaşı olmuş II. Dünya Savaşı mültecilerinin çoğunun belgelerinde yaygındır. Bunun nedeni, Sovyet vatandaşı gibi Ruslara iade edilmemek ve Türkiye’ye gidebilmektir. Nitekim 21 Ocak 1947 tarihli bir belgede onun hakkında şöyle yazılmıştır: “İtalya’nın Pisa kentindeki 339 Numaralı Esir Kampı’nda askeri sorguya tabi tutulmuş ve Türkiye vatandaşı olduğu düşünülmektedir.”

Arşivdeki başka bir belge, Reggio Emilia’da ikamet ettiğini ve mülteci statüsünde olduğunu belirtmektedir. Bu belge, İtalya’da geçici ikamet izni olarak kullanılmaktadır.

Zührap Bey, 1948 yılında Mısır prensi İbrahim’in desteğiyle Türk ve Müslüman mültecilerle birlikte gemiyle Mısır’a gitmiştir. Kişisel arşivinde bu seyahatle ilgili ilginç fotoğraflar saklamıştır. Arşivindeki 16 Eylül 1949 tarihli sertifikada Zührap Bey’in Uluslararası Mülteci Örgütünün (IRO) Kahire şubesinin himayesinde bulunduğu belirtilmiştir.

Türkiye’ye döndükten sonra Zührap Kesemenli, Azerbaycan derneklerinin çalışmalarına aktif olarak katılmış, muhtaç muhacirlere yardım etmiş ve onların örgütlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Azerbaycan Kültür Derneği’ne üye olan Zührap Bey, 24 Nisan 1963 tarihinde bu dernekte “İstiladan Sonra Azerbaycan” konulu bir konferans

⁵⁶ “1950 Yılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararları”

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_01/24110422_fihrist_1950.pdf, (Erişim Tarihi: 10.01.2025).

⁵⁷ 3 Mart 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı’nda Zührap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zührap Kesemenli Arşivi).

⁵⁸ 10 Haziran 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı’nda Zührap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zührap Kesemenli Arşivi).

vermiştir. Konferansta, Azerbaycan'ın Cumhuriyet dönemindeki işgali ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan askerlerinin durumu hakkında bilgi sunmuştur.

Zührap Bey, 5 Mayıs 1990 tarihinde vefat etmiş ve Dedeler Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir. Belgelere ulaşmamıza vesile olan kızı Rana ise halen hayattadır.

Cebbar Ertürk

Azerbaycanlı Cebbar Ertürk, 1916 yılında Revan'ın Haçaparak köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra, 1933 yılında Bakü Üniversitesi'nin biyoloji bölümüne girmiş ve 1937 yılında henüz 21 yaşındayken mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından, iki yıl boyunca Basargeçer vilayetindeki bir lisede öğretmenlik yapmış, 1939 yılında üniversiteye asistan olarak dönmüştür. Ancak, 1941 yılında Rus ordusu tarafından askere çağırılmış ve 6 Ekim 1941'de cepheye gönderilmiştir. Savaş sırasında Almanlara esir düşen Cebbar Ertürk, Azerbaycan lejyonunda yer almış ve 1943 yılı sonlarına kadar Kafkas, Kırım ve Ukrayna cephelerinde Ruslara karşı savaşmıştır. 1943 yılında yaralanmış ve tedavi için Viyana'ya gönderilmiştir. Ardından Berlin'e giderek, burada Türk komiteleriyle temas kurmuş ve Azerbaycan Milli Komitesi'nde eğitim ve matbuat şefi olarak görev yapmıştır.⁵⁹ Azerbaycan Lejyonunun haftalık gazetesi "Azerbaycan" ve "Milli Birlik" dergisinde İbrahimoglu imzasıyla makaleler yazmıştır.

Savaş sonrası, Santa Marya adasındaki Türk mülteci kampına gönderilen Cebbar Ertürk, daha sonra Adriyatik kıyılarındaki Rimini şehrine getirilmiş ve İngiliz esir kampında tutulmuştur. Ancak, 1946 yılı Aralık ayında serbest bırakılmıştır. 1947 yılında Mısır'a götürülen heyette yer alan Cebbar Ertürk, Zührap Kesemenli arşivindeki fotoğraflarda merkezde görülmektedir.

1949 senesinde Türkiye'ye gelen Ertürk, bir süre İstanbul valisi Gökay'ın desteğiyle Büyükdere'deki bir fidanlıkta tercüman olarak çalışmıştır. 1950 yılında, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde sınav vererek Bakü Üniversitesi'nden aldığı diplomayı tasdik ettirmiştir. Ardından, öğretmenliğe geçerek Antalya'nın Elmalı Ortaokulu'na tabliye öğretmeni olarak atandı. Kısa süre sonra Urfa Lisesi'ne, 1953 yılında ise Kayseri Lisesi'ne tayin edilmiştir. Edebiyat alanında da aktif olan Cebbar Ertürk, Berlin'de bulunduğu dönemde "Doğu Türklerinin İstiklâl Mücadeleleri" adlı eserini yayımlamıştır. 1956 yılında ise "Anayurtta Unutulan Türklük" adlı ikinci kitabını çıkarmıştır. Cebbar Ertürk, 1957 yılında "Türkiye Türkleri ve Anayurttaki Türklerin Kurtuluşları" ve "Üçüncü Dünya Harbinin Çanları Çalışıyor mu" adlı eserlerini yayımlamıştır. 1958 yılında ise "Türk Milliyetçiliği" kitabını çıkarmıştır. Ayrıca, hayat hikâyesini Ocak gazetesinde roman şeklinde tefrika etmiştir. 2004 yılında vefat eden Ertürk'ün ölümünden sonra "Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna: Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları" adlı kitabı yayımlanmıştır. Türkiye'de çeşitli gazete ve dergilerde makale ve şiirleri de yayımlanmıştır. Ertürk, Kahire'de bulunduğu sırada Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanı, emekli General Nuri Killigil ile görüşmüştür.⁶⁰

Haydar Aras

Mısır'da yaşamış mültecilerden Ali Haydar Süleymanov (Haydar Aras), 1903 yılında Bakü'nün Emircan kasabasında doğmuştur. Hukuk alanında eğitim aldıktan sonra Hızı şehrine atanmıştır. İkinci Dünya Savaşı başladığında cepheye gönderilmiş ve Kırım bölgesinde görev yaparken, 1943 yılında Almanlara esir düşmüş ve ardından Azerbaycan Lejyonu'na katılmıştır.

⁵⁹ Nejdet Sançar, "Cebbar Ertürk", *Ocak*, Yıl: 1, Sayı: 27, 9 Kasım 1956, s. 2.

⁶⁰ Cebbar Ertürk, *Anayurtta Unutulan Türklük*, Kayseri, Zafer Matbaası, 1956, s. 86.

Aydın bir kişi olarak lejyon basını ile iş birliği yapmış ve “Azerbaycan” gazetesinin arşiv şubesinde çalışmıştır.

Savaşın sonra mülteci kamplarında yaşamış, daha sonra Mısır’a giden heyette yer almıştır. Kral Faruk ile görüşmüş ve onun çiftliğinde çalışmıştır. Aras, 8 Kasım 1949 tarihinde Türkiye’ye gelmiştir. İstanbul’da Aksaray’da, ardından Bakırköy’de yaşamıştır. Azeri Kardeşleri Yardımlaşma Cemiyeti reisi Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1 Eylül 1952 tarihli mektubunda Milletvekili Enver Atakan’a, Haydar Aras’ın şahsiyeti hakkında olumlu görüşler belirtmiş ve hayvancılık alanındaki tecrübelerinden faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır.⁶¹

Aras, Halkalı’da Ada çiftliğinde çalışmış, sonrasında Bozkurt tavuk çiftliğini ve nihayet Gemlik’in Gemiç köyündeki tavuk çiftliğini yönetmiştir. 7 Mart 1967 tarihinde hayata veda etmiş ve Gemlik’in Gemiç köyünde defnedilmiştir. Hayat hikâyesi, kızı Samiye Kaplan tarafından “Yaman Ayrılık” (2017) isimli romanda anlatılmıştır.⁶²

Mısır’da yaşamış Türk kökenli mültecilerin hayat hikâyeleri incelendiğinde, aldıkları eğitim, sahip oldukları kültürel birikim ve aidiyet duygularının Mısır’a değil, Türkiye’ye yönelik olduğu görülmektedir. Bu durum, hem Türkiye’ye duyulan etnik ve kültürel yakınlık hem de yabancı bir coğrafyada yaşamının getirdiği zorluklar ile birleştiğinde, söz konusu mültecilerin kısa sürede Mısır’dan ayrılma isteği duymalarına neden olmuştur.

Sonuç

II. Dünya Savaşı, yalnızca askeri ve siyasi dengeleri değiştiren bir küresel çatışma değil, aynı zamanda milyonlarca insanı doğrudan etkileyen derin bir insani krizi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, savaşın ardından Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde yer alan mülteci kamplarında hayatta kalma mücadelesi veren Türk ve Müslüman kökenli SSCB vatandaşlarının yaşadıkları, savaş sonrası göç tarihinin önemli ancak yeterince çalışılmamış bir yönünü temsil etmektedir. Savaş boyunca Almanya’ya esir düşen ve bazıları lejyonlara katılan bu bireyler, savaş sonrasında da uluslararası politik hesapların gölgesinde mülteci olarak yaşam mücadelesi vermiştir.

Mısır’ın bu süreçteki proaktif tutumu, dönemin uluslararası insani yardım pratiği içinde bir örnek teşkil etmektedir. Mısır Kralı Faruk’un inisiyatifiyle görevlendirilen Prens Amir İbrahim’in şahsi gayreti ve diplomatik manevraları sayesinde, 1947 yılında İtalya’dan Mısır’a yaklaşık 150 kişilik bir Türk-Müslüman mülteci kafilesi güvenli biçimde nakledilmiştir. Prens’in Avrupa’daki kamplara gitmesi, mültecilere birinci sınıf gemi biletleri temin etmesi ve onların Mısır’da geçici olarak iskân edilmesini sağlaması, Mısır’ın yalnızca sembolik değil, yapısal ve sahici bir yardım politikası izlediğini göstermektedir.

Makalede incelenen Zührap Kesemenli, Cabbar Ertürk ve Haydar Aras gibi bireylerin biyografileri, bu tarihî olayların yalnızca kitlesel değil, aynı zamanda bireysel boyutlarını da gözler önüne sermektedir. Özellikle Kesemenli ve Ertürk’ün arşiv belgeleri ve hatıraları, II. Dünya Savaşı sonrası göç hareketlerinin mikro tarihsel boyutlarını aydınlatmakta ve döneme dair alternatif bir anlatı ortaya koymaktadır.

Türkiye’nin savaş sonrası dönemde yürüttüğü mülteci kabul politikası, başta ihtiyatlı ve yavaş bir seyir izlemiş olsa da, 1947’den itibaren özellikle İskân Umum Müdürlüğü’nün teşkilatlanması ve diplomatik misyonların devreye girmesiyle daha organize bir yapıya kavuşmuştur. Türk heyetlerinin İtalya, Almanya, Avusturya ve Yunanistan’daki kampları

⁶¹ Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İnceneset Arşivi, F: 783, siy: 1, sv: 41, s. 4.

⁶² Samiye Kaplan, Yaman Ayrılık, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2017.

ziyaret ederek mültecilerin sosyal, kültürel ve siyasi durumlarını tespit etmeye yönelik çabaları, dönemin Türkiye'sinin sınırlı kaynaklarına rağmen dış politika çerçevesinde insani sorumluluğa ne ölçüde önem verdiğini göstermektedir.

Öte yandan, mültecilerin Mısır'daki yaşamları da geçici ve sınırlı olmakla birlikte birçok açıdan anlamlıdır. Mısır devleti, mültecilere gıda, barınma ve maddi destek sağlamakla kalmamış; aynı zamanda Prens Amir İbrahim'in şahsında onların kültürel ve insani temsilciliğini üstlenmiştir. Ne var ki, mültecilerin büyük bir kısmı için Mısır sadece bir geçiş noktası olmuş, nihai hedef Türkiye olmuştur. Bu tercih, mültecilerin kültürel kimliklerine ve tarihsel bağlarına olan sadakatlerinin bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Mısır'daki iklim koşulları, sosyal adaptasyon sorunları ve Türkçe konuşulan bir topluma duyulan aidiyet hissi, Türkiye'ye dönüş arzusunun temel belirleyicileri arasında yer almıştır.

Bu bağlamda, makalede ele alınan olaylar ve kişiler üzerinden yapılan analiz, savaş sonrası göç ve mültecilik olgularının yalnızca sayısal ve hukuki değil, aynı zamanda kültürel, duygusal ve diplomatik boyutlarını da ortaya koymaktadır. Mültecilerin kişisel mektupları, gazetelere yazdıkları yazılar ve uluslararası kurumlarla olan yazışmaları, dönemin yalnızca kurumsal değil, bireysel hafızasını da yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya'dan Mısır'a götürülen Türk ve Müslüman mültecilerin yaşadıkları deneyimler, savaş sonrası uluslararası göç tarihinin ve insani yardım politikalarının önemli bir kesitini oluşturmaktadır. Türkiye ve Mısır devletlerinin bu süreçteki rolü, yalnızca kendi vatandaşlarına yönelik değil, daha geniş bir coğrafi ve kültürel aidiyeti kapsayan sorumluluk anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Mısır'ın erken müdahalesi ve Türkiye'nin sonradan geliştirdiği yerleştirme politikası, savaşın mağdur ettiği kitlelerin yeniden hayata kazandırılması bakımından dikkate değer örneklerdir. Söz konusu olaylar, sadece tarihsel bir merakın konusu değil; aynı zamanda günümüzdeki mülteci krizlerine yönelik politika yapımcılar için öğretici bir geçmiş deneyimdir. Bu bağlamda, mültecilerin maruz kaldığı zorluklar ve verilen insani mücadele, hafızalarda bir etik sorumluluk olarak da yer etmektedir.

Ekler



1947 de İtalyadan Mısıra iltica sırasında.
Prens amir İbrahim ve yüksek mevkideki bazı şahıslar.

1947 senesinde İtalya'dan Mısır'a götürülen mülteciler. Prens Amir İbrahim ile birlikte. Zührap Kesemenli Arşivi



1947 senesinde Napoli şehrinden Mısır'ın İskenderiye şehrine gelen Türk mülteci grubu. Zührap Kesemenli Arşivi



Mısır'a giden vapurda mültecilerden oluşan bir grup. Girit adası yakınları. Zührap Kesemenli ve arkadaşları. Zührap Kesemenli Arşivi



1947 yılı, İskenderiye şehrindeki karantina kampı. Zührap Kesemenli, Prens Amir İbrahim'e rapor sunarken.
Zührap Kesemenli Arşivi



Prens Amir İbrahim, Mansur Paşa ve Zührap Kesemenli



Türk mülteciler Kahire'deki iltica kampında. 1947 senesi. Zührap Kesemenli Arşivi

FORM: M/15/15

INTERNATIONAL REFUGEE ORGANISATION
~~MIDDLE-EAST HEADQUARTERS~~
 EGYPT OFFICE

TELEPHONES: 49700 (10 LINES)
 TELEGRAMS: IRO CAIRO

8, SHARIA DAR EL SHIFA, GARDEN CITY
 CAIRO

Ref: E/OPS/15/1741.

16th September 1949.

C E R T I F I C A T E

This is to certify that Mr. Zohrap KOSEMENLI,
 a Moslem Displaced Person, has applied for the assistance
 of this Organization and has been accepted as within the
 IRO mandate.

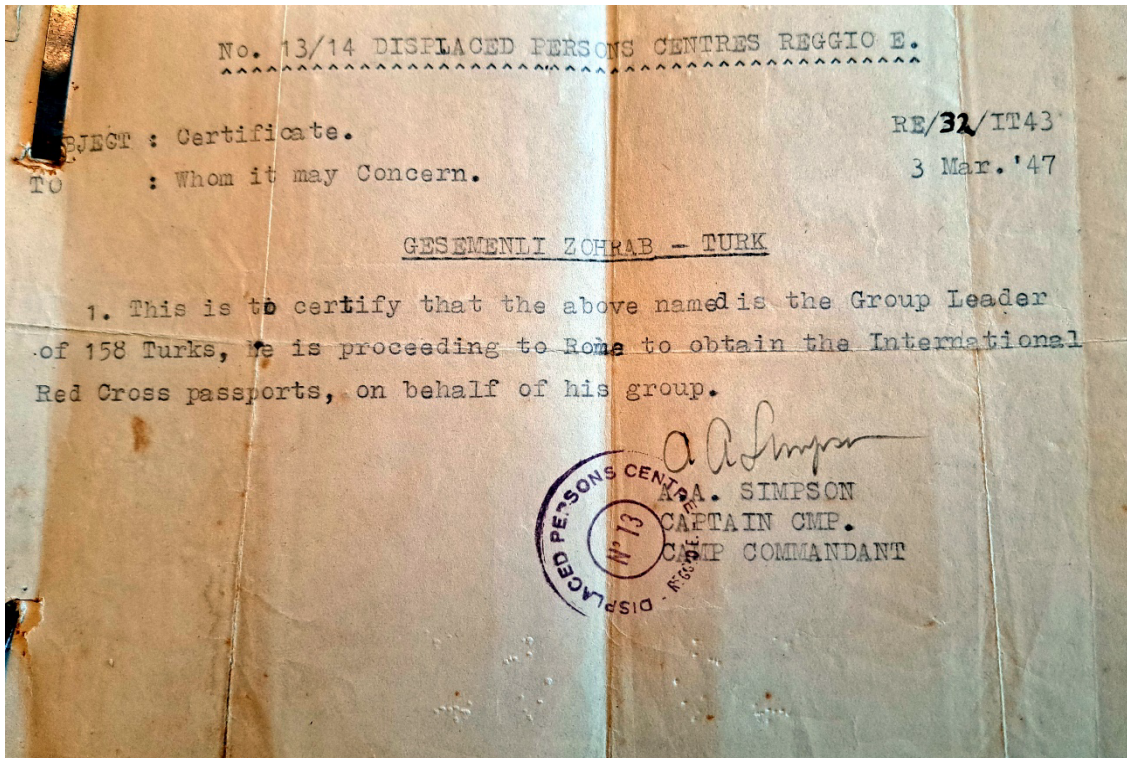
Mr. KOSEMENLI is therefore declared to be a
 refugee eligible for the legal and political protection of
 this Organization.

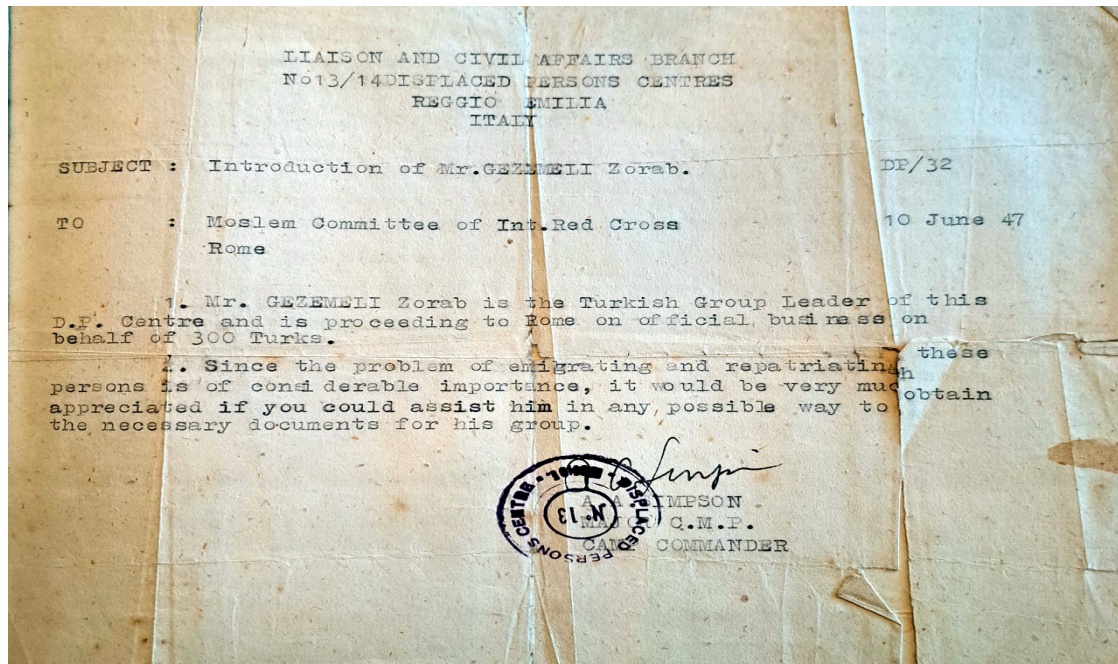

 D.H. PATERSON
 Individual Services Officer.

Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belge

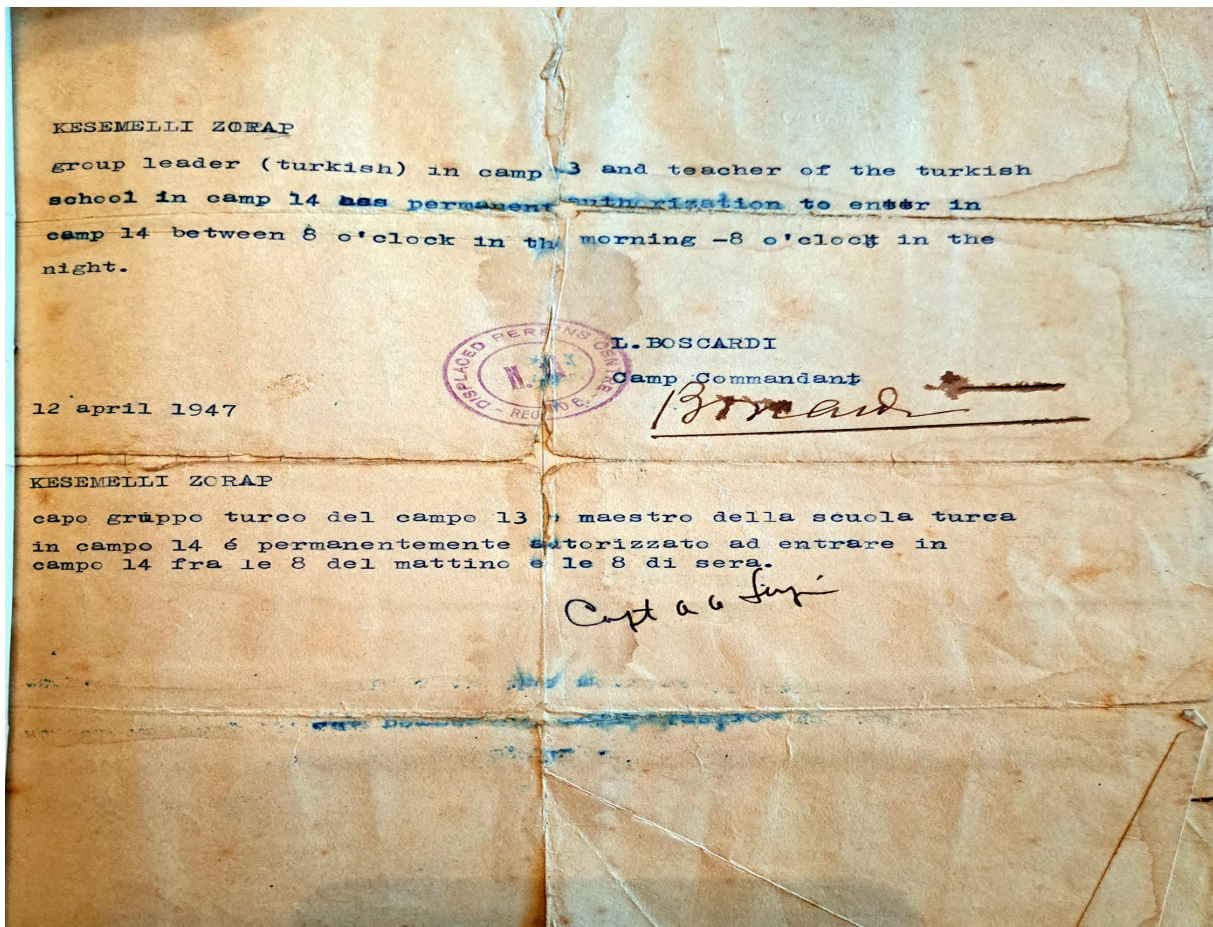


İslamlara Hayır Kurumu tarafından Zührap Kesemenli'ye verilmiş belge Zührap Kesemenli Arşivi





Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belgeler



Zührap Kesemenli'ye verilmiş bir belge

Kaynakça

Arşivler

Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivi
Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi
Ziyad Ebüzziya Arşivi
Zührap Kesemenli Aile Arşivi

Kitaplar

“Muhaceret İrsimizden. Mehmedemin Resulzade’nin Otuz Mektubu”, (Hazırlayan: Ferhad Cabbarov), Bakü, CBC Matbaası, 2018.
“Stalin ve Türk Dünyası”, (haz.) E.G. Naskali - L. Şahin, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007.
“Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural”. Derleyen: Gönül Pultar, Ankara, Tetragon Yayınları, 2008.
“Zahid Han Hoylu’nun Hatıratı”, New York, 1992 (Yazma).
Cebbar Ertürk, Anayurtta Unutulan Türklük, Zafer Matbaası, Kayseri, 1956.
Cebbar Ertürk, Kızılordu’dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk’ün II. Dünya Harbi Hatıraları, Haz: Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2005.
Cem Kumuk, General Sultan Kılıç Girey. Bir Hanzadenin Kafkasya’dan Moskova’daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.
Halil Burak Sakal, Başka Bir Dünya Savaşı. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013.
İsmail Doğan, Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları, Konya, Ülkü Basımevi, 1992.
Musa Ramazan, Bir Kafkas Göçmeninin Anıları, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997.
Nesiman Yagublu, Azerbaycan Milli İstiklal Mübarezesi ve Mehmed Emin Resulzade, Bakü, TS Matbaası, 2001.
Nikolai Tolstoy, Victims of Yalta, London, Corgi, 1979.
Ömer Özcan, Bir Vatandan Bir Vatana. Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar, İstanbul, Dergâh, 2018.
Yılmaz Nevruz, Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.
İsmail Köse. *"Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)"* Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XXXII, no. (2016): 149-186.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951.
“1950 Yılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararları”
https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2024_01/24110422_fihrist_1950.pdf
What happened to people displaced by the Second World War?
<https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war>

Matbuat Eserler

Cumhuriyet
Emel’imiz Kırım
Ocak
Son Saat
Şark Yolu
Tasvir

20. Yüzyıl Türk Tiyatrosunda Savaş ve Mehmet Sezai'nin “Cihad-ı Mukaddes Yahud Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi” Adlı Piyesi

War in 20th Century Turkish Theater and Mehmet Sezai's Play Titled “Jihad-ı Mukaddes Yahud Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi”

Edanur KAYMAKÇI*

Öz

Tiyatro, toplumu yansıtan bir ayna rolü görmektedir. Tiyatrolar, toplumsal olayları ve süreçleri, toplumun yaşadıkları karşısında sergiledikleri tavır ve tutumları sahnede bizlere yansıtır. Tiyatrolar birbirinden farklı birçok alandan ve gelişmelerden faydalanabilir. Türk Tiyatrosu için tarihsel gelişmeler Tanzimat döneminden itibaren tiyatronun ana konuları arasında yer almıştır. Devletlerin başarıları, kahramanlıkları, cephe gerisinde yaşanan gelişmeler, savaşlar, işgaller, isyanlar gibi birçok farklı olay Türk tiyatrosunu besleyen konular arasında yer almıştır. Bu nedenle tarihsel gelişmeler diğer edebi türlerde olduğu gibi tiyatro için de vazgeçilemeyen bir alan olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan 1911-1912 tarihli Trablusgarp Savaşı'nın Türk tiyatrosunda ve sahnede nasıl yansıtıldığı incelenmiştir. Sahnelenen Trablusgarp Savaşı'nın toplum üzerindeki etkisine ve piyesi oynayanların vermek istedikleri mesajlara dikkat çekilmek istenmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda 1911 yılında Sahne-i Edep Müdürü Mehmet Sezai tarafından yazılan ve günümüze kadar ulaşan tiyatro eserlerinden birisi olan “Cihad-ı Mukaddes yahut Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi” adlı piyesin transkripsiyonu ve incelemesi yapılmıştır. Trablusgarp Savaşı örneği üzerinden savaşların Türk tiyatrosunda nasıl konu edildiği, canlandırıldığı ve topluma nasıl yansıtıldığı aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, Savaş, Trablusgarp Savaşı.

Abstract

Theatre acts as a mirror reflecting the society. It reflects the social events and processes, the attitudes and attitudes they exhibit in the face of what the society is going through on the stage. Theatres can benefit from many different fields and developments. For Turkish Theatre, historical developments have always been among the main subjects of theatre. Many events such as the successes of states, heroism, developments behind the front, wars, occupations, rebellions have been among the subjects that feed the Turkish theatre. For this reason, historical developments have been an indispensable field for theatre as in other literary genres. This study examines how the Tripolitan War of 1911-1912, which took place in the last years of the Ottoman Empire, was reflected in Turkish theatre and on the stage. It was aimed to draw attention to the impact of the staged Tripoli War on the society and the messages that the playwrights wanted to give. For these purposes, the play titled ‘Cihad-ı Mukaddes yahut Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi’, which was written by Mehmet Sezai, Director of Sahne-i Edep in 1911 and is one of the theatre works that have survived to the present day, has been transcribed and analysed. Through the example of the Tripoli War, it was tried to convey how the wars were subjected, portrayed and reflected to the society in Turkish theatre.

Key Words: Theatre, War, Tripoli War.

Extend Summary

Theatre acts as a mirror reflecting the society. It reflects the social processes, the attitudes and attitudes of the society in the face of what they experience on the stage. While theatre writers sometimes share the traditional values of the society in their plays, they may sometimes oppose and conflict with them. However, in both cases, theatre touches its audience, that is, the society. In this way, theatre writers and actors also present the messages they want to convey to the public and the thoughts they want to process to the society on their stages. It is seen that in the theatres dealing with historical events, national consciousness is tried to be instilled or national unity is tried to be established.

* Dr. Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, edanurkaymakci@windowslive.com, ORCID: 0009-0008-8828-9959

According to the findings, the plays written in the Tanzimat period are evaluated in three groups: plays that take their subject matter from Turkish history, plays that tell about Islamic history and the history of other nations, and plays that tell about the relationship between people and power based on Shahnameh. The theatres dealing with historical material in the Constitutional Monarchy period, on the other hand, take most of their subject matter from Ottoman history. The period in which theatre as a cultural activity attracted attention in Ottoman society began with the Constitutional Monarchy II. The satisfaction with the declaration of the Constitutional Monarchy was also reflected on the stage. The theatre undertook a task to protect a new and liberal political climate. The first work that takes its subject from historical events is Vatan yahut Silistre written by Namik Kemal in the Tanzimat period. In this theatre, subjects such as love for the homeland and the heroism of soldiers are described. In Namik Kemal's second theatre play, Celâleddin Harzemşah, the attempts and efforts of the Harzemşahs, whose unity was disrupted after the Mongul invasion, to establish a state are described by using historical events.

July 1908 witnessed very important changes in social life with the end of the reign of Abdul Hamid II and the re-enactment of the Constitution of 1876. The proclamation of the Constitutional Monarchy not only paved the way for an atmosphere of freedom in the press and broadcasting activities in the Ottoman Empire, but also changed the direction of the understanding of theatre. It is possible to follow the political and social order of the period through the theatre works written in this period. The year 1908 is also accepted as the beginning of the Constitutional Monarchy theatre. One of the most prominent features of the 1908 Constitutional Monarchy is that the people, especially the intellectuals, gained the opportunity to express their thoughts more freely. With the effect of this environment of freedom, there was a rapid increase in the number of magazines and newspapers published in the Ottoman Empire. While articles in favour of the Committee of Union and Progress (İttihad ve Terakki Cemiyeti), which started to be effective in the administration, were published in magazines and newspapers, it is also observed that articles were freely written in the opposition press. In this period, theatres were one of the environments where thoughts were expressed more freely. After 1908, the prominent figures of the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakkî) took a warm view of theatre, which paved the way for more work on this type of literary work. Almost everyone in the Ottoman society who could hold a pen in his hand was eager to write theatre. Thus, in the first years of the Constitutional Monarchy II, the people who were freed from the rule of oppression resorted to the theatre to express their enthusiasm and joy, and tried to express their resentment against the old government and their loyalty to the new government through the means of the theatre. By 1911, in addition to the enthusiastic writings written with the libertarian atmosphere of the Second Constitutional Monarchy, it is seen that the wars that took place during this period were also influential. In this period, when the Ottoman Empire was under difficult financial and moral conditions, it is seen that aid was collected through theatre plays both because the Ottoman Army needed cash and because the people needed help. Theatre plays were staged to collect aid for the families of the Ottoman soldiers who were martyred in Tripoli. In the news published in the press, it was reported that the income from the theatre plays staged would be used as war donations and the Ottoman people were called for war mobilization. In addition, an airplane was purchased to be used in the Tripoli War with the proceeds from the theatres.

The Battle of Tripolitania, which was the subject of many theatre works in 1911-1912 and in the following years, took place in North Africa, the farthest location from the centre of the Ottoman Empire. For this reason, it became very difficult to send soldiers and ammunition to the Tripoli region. The defence of Tripolitania was carried out by young officers, soldiers

who voluntarily took up arms and the local Arab tribes and families of that region. Despite the inadequacy of military equipment, the heroism of the soldiers who voluntarily went to the front and the sacrifices of the families of these soldiers were depicted in theatres. One of these theatres was ‘Jihad-ı Mukaddes yahud Trablusgarp’ta Ottoman-Italian Genocide’, written by M. Sezai, the director of Sahne-i Edep, and published in Kesişyan Publishing House. The play, which consists of an introduction and four acts, will be examined and the reflection of wars on theatre works will be tried to be determined.

The aim of this study is to show how the playwright and actors encourage the public to national consciousness and unity by examining and interpreting the theatre play titled Cihad-ı Mukaddes yahud Trablusgarp’ta Osmanlı-İtalya Cengi. At the same time, we will try to examine what kind of war propaganda is made through theatres and the discourses written in this direction. The first page of the play states that the theatre is a national, historical and military drama. Based on these statements, the play we will analyse is intended to reflect the traces of the war to the audience by portraying the developments in this war that Italy waged against the Ottoman Empire from a different perspective. M. Sezai wanted to convey to the audience in four acts by staging how those who fought with the Italians in Tripoli defended the last piece of land of the Ottoman Empire in North Africa for the sake of their lives, the difficulties, sacrifices, pain, happiness, love of homeland, longing for those they left behind and many other emotions. Considering these emotions that want to be transferred to the audience, the subject of war in theatres will be examined. Thus, the effect of historical events on Turkish theatre will be determined.

Giriş

Osmanlı Dönemi’nde, Batılı tarzdaki tiyatro faaliyeti öncelikle sefarethanelerin düzenledikleri özel günlerde yapılan salon temsilleri ile başlamıştır. Ardından azınlıkların kendi okullarında kendi dillerinde sene sonu ve özel günlerde oyunlar oynadıkları görülmüş, bunu ülkemize Avrupa’dan gelen küçük tiyatro gruplarının Naum Tiyatrosu’nda sergiledikleri oyunlar takip etmiştir. Sultan Abdülmecid’in halk tarafından pek kabul görmese de tiyatro salonlarına gidip oyunlar izlemesini, Batılı tarzda tiyatronun devlet eliyle destek gördüğünün bir göstergesidir. Sahne, oyuncu ve seyirci problemlerinin zaman içerisinde aşılması ile tiyatrolar kurulmuş, azınlıklarla başlayıp Türk oyunculara doğru evrilen oyuncu problemi nispeten halledilmiş ve yerli telif eserler yazılmaya başlanmıştır. İbrahim Şinasi ile başlayan telif eser yazma Direktör Âli Bey, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Ahmet Mithat Efendi, Sami Paşazade Sezai, Ebuzziya Tevfik, Abdülhak Hâmid Tarhan gibi isimlerin eserleri ile devam etmiştir. Bu yazarlar Tanzimat Dönemi’nde komediler, dramlar ve trajediler yazmışlardır. Ahmet Vefik Paşa gibi bazı isimler de özellikle Moliere’den yaptığı uyarlamalarla tiyatronun yerleşmesini sağlamıştır. Ancak II. Abdülhamid’in tahta geçmesi ile Tanzimat yazarlarının özellikle eserlerinde dile getirdiği hürriyet, adalet, hak, kanun, meşrutiyet ve vatan gibi kavram ve konular yönetimce tehdit olarak görülmüş, sıkı sansür ve cezalar tiyatro faaliyetini sekteye uğratmıştır. 1876- 1908 arası dönem tiyatronun suskun yıllarıdır. Ardından ilân edilen II. Meşrutiyet, yılların suskunluğunu bozmuş yeni bir tiyatro faaliyeti dönemini başlatmıştır. (Karaburcu, 2025; s. 445).

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte yazarlar coşkusunu, öfkesini, hıncını dile getirmek için çeşitli piyesler kaleme almıştır. Bir kürsü olarak görülen tiyatro sahnesinde oyun öncesinde tiyatronun ne olduğunu anlatan hatipler, İttihat ve Terakki Fırkası’nın neler yapacağını otuz yıllık suskunluktan sonra bağıra bağıra söyleyen politikacılar ve sonunda II. Abdülhamit’in, Mithat Paşa’nın, Namık Kemal’in portrelerinin aktarıldığı gösteriler dikkati çekici olmuştur. “Yaşasın Vatan, Yaşasın Hürriyet” sloganı atılmadan hemen hemen hiçbir

oyun tamamlanmazdı. II. Meşrutiyet döneminde oyunlar tiyatro sanatından çok çevrenin ilgisi gözetilerek seçiliyordu. Oyunlar sırasında sık sık İttihat ve Terakki propagandası yapılırken, parti politikaları da yine sahnelerde yüceltiliyordu. Siyaset ve sanat belki de ilk kez Osmanlı Devleti'nde bu denli iç içe giriyordu. Ve çoğu kez bu durum seyirci tarafından çılgınca alkışlanıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetiminde sunulan bütün gösteriler "Millileşme" süreci, "Hürriyet" ve "Türkleşmek" sözcükleriyle bütünleşip yer adlarından topluluk adlarına değin doğal bir akış içinde Türkçülük kampanyası etkili oluyordu. (Güneş, 2005; s. 154).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde pek çok tiyatro topluluğu kurulmuştur. Ancak bu dönemde kurulan topluluklardan bir ikisi dışında ötekiler kısa ömürlü olmuştur. İçlerinden çoğu bir iki oyundan sonra dağılmış, adını değiştirmiştir. Kimi topluluklar ise çeşitli adlar alarak daha uzun yaşayabilmişlerdir. Bu topluluklar arasında amatör ve profesyonel çizgisini de tam olarak çizebilmek kolay değildir. Tiyatro tarihi araştırmacısı ve eleştirmeni Metin And'a göre bu toplulukların çoğu amatör nitelikteydi. (Güneş, 2005; s. 154).

19. yüzyıl bilimin öne çıktığı, sanat, psikoloji, sanayi ve adalet sistemi başta olmak üzere birçok alanda gelişmelerin yaşandığı bir çağ olmuştur. Özellikle bilimin ilerlemesiyle ortaya çıkan gelişmeler, diğer alanları etkilediği gibi sanat alanına da etki etmiştir. Bu yüzyılda gerçekleşen savaşlar, devrimler ve bilimsel gelişmeler karşısında romantizmin bireysel meseleleri ve aşk hikayeleri önemsizleşmiştir. Böyle bir ortamda toplumsal sorunları ele alacak olan gerçekçilik düşüncesi gelişmiştir. 19. yüzyıla kadar üstünde durulmayan toplumsal sorunlar, bilimsel gerçeklik çerçevesi içinde ele alınmaya başlamıştır. Tiyatro eserlerinde insanın doğası ve çevresi ile ilişkileri anlatılarak seyircinin şimdiye dek karşı karşıya kalmadığı gerçeklerle yüzleşmesi sağlanır. 20. yüzyıl başlarında tiyatro eserlerinde savaşlara ve bu savaşların toplumların üzerindeki etkisinin anlatıldığı piyeslere yönelim olmuştur. Gerçek hayatın içerisinde alıntılanarak sahnelenen bu tür eserlerde topluma çeşitli mesajlar verilmeye başlanmıştır. Türk tiyatrosunda, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte birçok alanda olduğu gibi tiyatro eserlerinin sayısında da artışlar görülmektedir. Ancak kısa süre sonra basın yayın ve sanatsal faaliyetlere getirilen sansür ve örfi engeller neticesinde bu artış azalmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde İzmir'de yayımlanmış olan mizah gazetelerinden Edeph Yahu'nun 36. sayısında "İstanbul'da Neler Oluyor" ve "Mebuslarımız" başlıklı yazılarda Matbuat Nizamnamesi ve basına getirilen sansür eleştirilmiştir. Son sayıda başmuharrir M. Said'in "Naçiz Bir Mülahazam" başlıklı basına getirilen yasaklamalarla ilgili bir yazısı yer alır. Bu yazıda her ne kadar II. Meşrutiyet'le birlikte hürriyet ilân edildiyse de Matbuat Kanunu'nun yeterli olmadığı ifade edilmekte, örnek olarak İzmir'de gazeteciler hakkında çok sayıda açılan dava gösterilmekte, bu durumun düzeltilmesi talep edilmektedir. (Çağın, 2010; s. 129).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan bir başka olay ise H. 7 Rebiyülevvel / M. 19 Mart 1910 tarihinde gerçekleşmiştir. Toplum ahlakına etkisi olan piyeslerin oynanmadan önce sansüre tabii tutulması gerektiği Maarif Nezareti tarafından duyurulmakta ve zabitanların da bu tiyatro piyeslerini menedebilme hakkı vardır. (BOA., BEO; 3811/285770). Ancak 10 gün sonra alınan bir kararla tiyatro piyeslerinin oynanmadan önce menedilmesinin caiz olamayacağı belirtilmektedir. Bunun yerine ahaliyi tahrik eden veya insanların zihinlerini kurcalayan piyeslerin oynanmadan önce zabıtlar tarafından menedilmesi kararı alınmıştır. (BOA, DH. EUM.VRK; 2/35). 5 Kasım 1910 tarihinde Üsküdar Mutasarrıflığına çekilen bir telgrafnameda ise piyeslerin sergilenmeden zararlı görülerek sansürletilmesine tepki gösterilmektedir. Belgeye göre, tiyatro piyeslerini maarif nezareti tarafından zabıtana verilen görevle piyesleri kontrol ve tetkik edilmesinden dolayı emniyet müdürlüğüne bağlı olan polis müdürlüğünden bildirilmesi neticesinde kontrol edilen piyeslerin keyfi bir uygulama olduğu düşünülmektedir. Ancak tiyatro

piyeslerinin oynanmadan önce zabıtanlar tarafından sansürlenmesi kanuni esasi ile yasaklanmasından dolayı gayr-i caiz olarak kabul edilir. Bu uygulamanın yerine, yani piyesleri oynanmadan önceden sansürlemek yerine piyesler sergilendiği esnada tiyatrolarda bulundurulmuş memurlar tarafından ihtiyaç derecesine göre zararlı görülen oyunlar hakkında tahkikat başlatılması daha uygun görülmektedir. Ayrıca mahkemeye sevki gibi yaptırımlarla toplum düzenini bozucu piyesler sergileyenlerin cezalarının bu kişilere tebliğ edilmesinin daha uygun olacağı, piyeslerin zabıtlar tarafından tetkik ve kontrol edilmesi gibi durumlarda muhalefete meydan verilmemesi Şehr Eminî İstanbul Vali Vekili tarafından mutasarrıflığa tavsiye edilmektedir. (BOA, DH. MUİ; 140/1). 22 Kasım 1910 tarihli bir belgeye yansıyan bilgilere göre ise Tokad Sancağı'nda edeb ve terbiyeye aykırı piyes oynamasından dolayı mahalli yöneticiler tarafından piyesin oynanmasına engel olunduğu belirtilmektedir. (BOA, DH.H...; 37/7). Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet'in ilanı ile tiyatro oyunlarında artış olduğu ifade edilse de sansür uygulamasının devam ettiğini ve oyunların sahneye çıkmadan önce "toplum ahlakını bozucu içeriklerde" gibi bahanelerle sansüre tabii tutulduğu ya da sergilenen oyunların da yine aynı gerekçelerle cezalandırıldığını ifade etmek mümkündür. Ancak söz konusu tarihsel olayların aktarıldığı ya da güncel olarak savaşların ve yaşanan siyasi-askeri gelişmelerin anlatıldığı tiyatro eserleri için bu durum çok daha farklı şekilde gelişmiştir. Tiyatronun konusu vatan sevgisi, Osmanlı ordusunun başarıları, kahramanlıkları ise tiyatroya teşvik edildiği görülmektedir. Aynı şekilde söz konusu Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlar ise yine devlet lehine ve karşı devlet aleyhine yapılan propaganda içerikli tiyatrolara da katılımın yoğunlaşması için teşviklerin yapıldığını ifade etmek mümkündür. Örneğin 20. yüzyılın başlarında yaşanan Trablusgarp Savaşı'nda şehit düşen ya da yaralanan askerlerin ailelerine yardım toplamak amacıyla da tiyatroların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca tiyatro gelirlerinden elde edilen paranın askerlere iane yardımı olarak bağışlanmıştır. Örneğin, Hakikat Gazetesi'nde çıkan bir haberde Trablusgarp Şühedası Eytam ve Eramili Muaveneti Komisyonu'nun tiyatro temsilcilerinden toplanan parayı mal sandığına teslim ettiği bildirilmekte ve yardımı toplayan muhterem İttihat ve Terakki evlatlarına teşekkür edilmektedir. Ayrıca tiyatro gelirlerinden elde edilen paraların yardım amaçlı kullanıldığı bir başka alan da uçak satın alınmasına dairdir. (Ulucutsoy, 2020; s. 491). Trablusgarp Savaşı, imparatorluğun en uç noktalarında yaşanan bir savaş olması nedeniyle bu savaşın duygusunu yaşatmak ve yansıtmak adına da çeşitli tiyatroların sergilendiği görülmektedir. Bu eserler arasında, Mehmet Râif'in Osmanlı-İtalya Trablusgarp Muharebesi yahut Osmanlı Muzafferiyeti (1327), ve Abdurrahman Ali'nin Devlet-i Aliyye-İtalya Muharebesi yahut General Canova'nın Nedâmeti (1328) isimli oyunlarıdır. Bu oyunların metni günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüze kadar ulaşan bir başka eser ise Sahne-i Edep Müdürü Mehmet Sezai tarafından kaleme alınan Cihad-ı Mukaddes yahut Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi (1911-1912)'dir. M. Sezai'nin "Midhat Paşa yahut Hükm-i İdam'ı" adlı bir başka piyesinin daha olduğu bilinmektedir. Bu eserinde de kurgusallıktan kaçınarak tarihi hakikatlere ve kişilere uygun olarak piyesini kaleme almıştır. (Töre, 2009; s. 2281).

Bugün metni elimizde olmayan ancak temsil edildiklerini çeşitli yayın organlarından öğrendiğimiz aynı konuda oyunlar da vardır. Örneğin, Mısırlılar Kulübü Heyeti'nin Trablusgarp Muharebesi yararına Şüheda-yı Vatanîye isminde Arapça bir oyun sahneye koyduğu o dönme matbuatında kayıtlıdır. Yine Muhsin Ertuğrul'un İntihar (1911) oyunu ile beraber, Türk Özü-Türk Sözü (1911), Satvet-i Osmaniye yahut Vatan Müdafileri (1911), Sultan Adlî yahut Trablusgarp Vak'ası (1914), Trablusgarp (1911) isimli piyesler de Trablusgarp meselesini konu alan ve 1911 ile 1914 tarihleri arasında çeşitli topluluklarca sahnelenen eserlerdir. (Şengül, 2009; s. 1952).

Cihad-ı Mukaddes Yahud Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi Adlı Piyes Çalışmasının Transkripsiyonu ve Yorumlanması

Trablusgarp Savaşı'nı konu edinen ve tam metni günümüze kadar ulaşan tiyatro eserlerinden birisi Sahne-i Edep Müdürü M. Sezai tarafından kaleme alınan ve Kesişyan Matbuatı yazıhanesinde çıkartılan Cihad-ı Mukaddes yahut Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi" adlı tiyatro eseridir. Piyesin ilk sayfasında tiyatronun milli, tarihi ve askeri dram olduğu belirtilmektedir. Ayrıca piyesin 4 perdeden oluştuğu ifade edilir.

"Min gayr-ı haddin ve liyakaten "Cihad-ı Mukaddes Yahud Trablusgarp'ta Osmanlı-İtalya Cengi" unvanıyla kaleme aldığım eser acizanemde her ne kadar eser-i hatanın mevcud olduğunu biliyor isem de şimdiye kadar mevki-i intişarede bulunan piyeslerin cümlesine faik olduğunu ma'a el-fetihar(?) ilan ile bu babda yazdığım eserimde müşahede olunacak hata ve sevabın nazar-ı im'ana alınmamasını temin eylerim. Minallahi't- tevfik."

M. Sezai tiyatro kitabının girişinde yer alan bu cümleleriyle eserinde birtakım hatalarının olduğunu kabul eder ve ekler şimdiye kadar yayılan, oynanan tiyatroların daha üstün olduğunu kabul eder. Ancak yazdığı eserde görülen hataların dikkate alınmamasını rica eder. (Sezai, 1327; s. 1).

BİRİNCİ PERDE (Sezai,1327; s. 1-13)

Perde açıldıkda: Trablus'ta hükümet konağında vali dairesi müşahede olunur.

-Birinci Meclis-

Vali vekili defterdar

Hasune Paşa: *Defterdar Bey Babiali 'yeden üç günden beridir telgraf alınmıyor. Şimdi telgrafhaneden bir me'mur geldi. Kablo iki günden beridir işlemiyormuş. Mevcut erzak ve mühimmat-ı harbiye yok ne yapacağız.*

Defterdar: *Vali Bekir Sami Beğ temin edileli iki ay olduğu halde henüz gelmedi. İtalya'nın tekalifi ile Roma bankası resmiyete girdi. İtalyanlar istimlak ve arazi kanunlarına muhalif Roma bankasının muavenetiyle pek çok yerler almaktadırlar. Babiali'ye ma'lumat verilmiyor ise de İtalyanlara karşı Babiali müsâmahe-kâr davranıyor. Fransa Konsolosunun beyanına nazaran yakında Tunus tehdid-i hudud komisyonları teşkil edecekmiş. İngiltere konsolosu vali-i cedidin herhalde biran evvel Trablusgarp'a gelmesi lüzumunu beyan etti.*

-İkinci Meclis-

Evvelkiler Kumandanı

Kumandan: *Efendiler şimdi bir telgraf aldım. İtalya'nın Dersaadet sefiri Babiali'ye şedid-ül mâil bir nota vermiş. Bu notada Trablusgarp'ın tahliyesi veya sevahilin bombardıman edileceğini beyan etmiş yine şimdi bütün tabiye(?) ve istihkâmlara harb vaziyetine dair emirler verdim. Ahaliye de telaşa mahal vermeden suret-i münasebede tefhim edelim.*

Defterdar: *tevekkeli değil geçen gün İtalya konsolosu diğer konsoloslara gidip ahvali mahalliye hakkında Avrupa efkâr-ı umumiyesinin teşviş-ü galeyatına bâdî olacak mezkûralar yazılmasını teklif etmiş olanlara cevaben sulh ve sükûn ve asayiş tam olan bir belde hakkında Avrupa efkâr-ı umumiyesine iğfâl edemeyeceklerini beyan etmiştir.*

Vali-i sabık zamanda İngiltere konsolosu Trablusgarp'ın esbab-ı müdafası hakkında bir sual irad etmişti. Biz de cevaben Vali-i Esbak Recep Paşa zamanında birçok tabiye ve istihkâmat yapıldığını ve şimdiye de erzak ve mühimmat celb edileceğini ve kuvve-i askeriyenin

tezyid ve teşdid edildiğine beyan eylemiş idi. O da müsterihane beyan teşekkür ederek gitmiş idi.

Hasune Paşa: Canım ne için zahmet çekiyorsunuz erzak-ı mühimmat ıslahı yok. İtalya ilan-ı harb edecek olursa biz hal-i nevakısdayız. Ne ile mukabil edeceğiz?

Defterdar: Fizan'da bir sağı(?) gönderib bin beş yüz hecin ile hayli cihana götürtelim ihtiyaten lüzumdur.

Kumandan: Pek münasib hududdan gayri mahallelerde bulunan kabilelere de malumat verelim. İtalya'nın sahile asker çıkarmamasına bu suretle de mukabele edelim. Ben şimdi kaleye gidiyorum. İtalya gemilerini gördüğüm anda ateş edeceğim.

Defterdar: Hal-i vukua henüz katiyet kesb etmemiştir. Eğer İtalya ultimatom verib de ilan-ı harb edecek olursa o zaman ateş ederiz. Şimdilik İtalya gemileri karşıdan görüldüğü surette yanaşma emrini veririz. Yanaştığı zaman topa tutarsınız.

Hasune Paşa: Canım nasıl topa tutacağız? Teslim oluruz vesselam.

Defterdar: Rica ederim susunuz bir kol çıkarıp şehirde asayiş mahalli bir harekete meydan vermemek lüzumdur. Bunun için ayrıca bir kol tefrikanı kumandan beyden rica ederim.

“Girdi”

Defterdar: İlla muvaffakiyetimize muayyen ve zahir olsun âmin.

Defterdar: Tecdid-i hudud komisyonu geleceğinden Cami Beğ Fizan'a gidemedi. Bu günlerde kendisini hiç göremiyorum. Acaba Sami Beğ nerelerde?

Hasune Paşa: Fizan'a gitmiş “hidmede gelir”

Hidme: Mebus Cami Beğ gelir

Defterdar: Buyursunlar “Hidme çıkar Cami Beğ Gelir”

-Üçüncü Meclis-

Evvelinkiler Cami Beğ: “elinde telgraf olduğu halde gelir “

Defterdar: İstanbul'dan son ma'ğlumat alabildiniz mi

Cami Beğ: İtalya'nın Türkiye'ye nota ve ultimatomla tehdidi ve Trablusgarp'ı işgal edeceğini beyan etmiş,

Defterdar: Evet ondan malumumuz var Bab-ıâli ne cevab vermiş ondan malumat alamadık.

Cami Beğ: Dersaadet'te bulunan biraderimi telgraf başına çağırttım. Mesullüye sordum cevaben “elindeki telgrafi göstererek” bunu “okur”

“Meclis-i vükela ... notanın muhteviyatını reddetmiştir. “İtalya maslahatgüzarına bu karar tebliğ olunduktan sonra maslahatgüzar “Garmeli”(?) tarafından

Yirmi dört saat zarfında cevap verilmek üzere bu ultimatom tevdi' edilmiştir. Mabeyn-i Hümayunda Meclis-i Vükela toplanarak Ayan Reisi Seyid Paşa da hazır bulunduğu halde ultimatoma karşı da cevap verilerek İtalya'nın resmen ... ilan-ı harb ettiği beyan olunarak orada lüzum gelen tahrikatta bulunan müttefikân ve mütehadditan vatani müdafaa edini.z”

Defterdar: Henüz resmen malumat verilmediyse de... “zili çalar Hidme gelir” Mülazım Seyfi Efendi'yi çağırınız.

Hidme: Baş üstüne. "Çıkar Mülazım Seyfi Efendi gelir"

-Dördüncü Meclis-

Evvelkiler Seyfi Efendi

Seyfi: Efendim bendenizi istemişsiniz.

Vali: Şimdi git kumandan beye söyle İtalya tarafından ilan-ı harb olduğu ve İtalya gemilerini gördüğü zaman ateş etmesini söyle.

Seyfi: Baş üstüne efendim "kapıdan derler"

Hasune Paşa: Şimdiye kadar burada bulunuyoruz. Ne o girenden hiç olmazsa İtalya tebaası olur isek rahat yaşarız. Teslim olalım vesselam.

Cami: Ey beyefendi biz otuz beş milyon Osmanlıların vekili mebusuyuz. Osmanlılar ancak vatanın bir zerresini böyle düşman eline geçmesine ahd ü Peyman etmişlerdir. İtalya Trablusgarp'a huku-ı düvel ve insaniyet haricinde haydutcasına girmek istemektedirler. Osmanlılar vatanlarını müdafaa ve muhafazada mallarını canlarını evladlarını esirgemezler. Hükümet-i Osmaniye ve hilafet-i islamiyenin şeref ve haysiyeti için Trablusgarp'ta mevcut dört milyon Kartacaların ahvadı bizler bu yolda bu uğurda feda olsun tâki bir ferdimiz kalmayınca kadar. Trablusgarp'ı müdafaa edeceğiz. Bu Sicilya haydutlarının çizmesi altında vatanın ezildiğini makber ve mabetlerimizin yıkıldığını görmek istemeyiz. Halile-i garb ve şarka medeniyet garptan değil Trablusgarp'tan doğacaktır.

Seyfi: "Girerek" alçak peder, biz dünyaya bunun için mi geldik senin gibi vatan haini bir babanın evladı olduğuma kendi kendimce nedamet ediyorum. Alçak vicdansız köpek senin gibi nerde vatan düşmanları var ise Allah kahretsin.

"Bu aralık Hasune Paşa odadan kaçır"

Defterdar: Otur agram otur. Düşmanına karşı gazabla değil tedbir ve ihtiyatla hareket ediyorlar.

Seyfi: Oturma. Beğ şimdi oturmak durmak zamanı değil. Defterdar Beğ ne yaptınız ve ne yapacağız.

Defterdar: Her şey yolunda oğlum siz merak etmeyiniz. Askerlerimiz cebahanemiz topumuz kalemiz düşmana müdafaa galip geleceğine kanaati tamamızın vardır. Erzak ve mühimmatımız çıkarılmıştır. Ve ahaliye silah tevzi için emir verdikç Kumandan top başındandır. İ'tidamımızı muhafaza edersek ahalide muhafaza eder. Ahaliyi iyice teselli etmelidir. Ecnebilerin hukukunun muhafazası lüzumu ahaliye lisan-ı münasib ile anlatılmalı. Şimdi burada mevcut İtalya mevsusatını sedd ve tebaasını tard ederiz.

Cami Beğ: Bu tedbirinizden müteşekkirim. Kumandan Beğin yanına gideceğim. Fizan'a bir sağı (?) gönderelim.

Defterdar: Evet, Kumandan Beğ bunu... götürmüşlerdir.

Cami Beğ: Ben de oraca göndereceğim. Bingazi ve Derne'ye telgraf çekeceğim. Hepsini hazırlansınlar. Durmak zamanı değil. Çalışmak zamanı.

"Cami Beğ Gider"

Seyfi: İtalya Konsoloshanesinden arma ve bandırayı indirelim belki konsolos da pasaportunu istemeye gelir.

Defterdar: *Evet efendim muvaffaktır. Diğer konsolosların istirahatının te'mimi ve tebaalarının mal ve canının muhafazası der-ahdini edelim ahvali fevkaladedir. Ecanibe sor haricinde mahfuz bir mahal gösterelim. Ve ticarethanelerinin mesdud bulunduğu zamanlar kapılarının önlerine nokta koyalım. Elhasıl hiçbir şikâyeteye meydan vermeyelim.*

"Hidme Gelir"

Hidme: *Efendim İtalya konsolosu gelmiş sizi görmek istiyorlar.*

Defterdar: *Gelsin bakalım. "Hidme çıkar, konsolos tercüman gelirler."*

-Beşinci Meclis-

Evvelkiler Konsolos Tercüman

Tercüman: *Vali Beğ'den rica ediyor. Hükümet kralından aldığı telgrafa binaen buradan hareket için pasaport istiyor. İstanbul hükümetiyle kati münasebet edilidğini beyan ediyor. İstihale edilmesini rica ediyor.*

Defterdar: *"eliyle işaret ederek "buna buna" kraliye-i farziyat ve nezariyetinde pek çok aldanmıştır. Bundan sonra Avrupa'daki mevkinin gaib edecektir. Gayri meşru tevessu'-ü memalik politikası karûn-u vasatiyeye aid bir şey idi.*

Tercüman: *"İtalyanca söylüyor" Aldığı cevabı tercüme eder.*

Evet efendim söyledim. Hükümet-i kraliye her şeyi düşünmüştür. Yalnız bir şeyi düşünmemiştir ki o da içinde bulunduğu yirminci asır-ı hazıra ile öyle öyle bir asırdır ki her türlü keyfi hareket mabedinde sükût ederse de neticesinde birer birer hesabını arar şundan sonra söyleyiniz ki Osmanlılar Habeş değildir.

"Tercüman konsolos çıkar"

Defterdar: *Ben malumatı hükümete ve hazine-yi defterin muhafazası için lüzum gelenlere emr evreyim.*

Seyfi: *Ben konsoloshaneleri ziyaret-i şehriyede devr ve teftiş edeyim.*

"Çıkar"

Defterdar: *Peki efendim*

"Yalnız" Arık hareketleri tamamıyla anlaşılıyor. Varsın bunlarda Osmanlıların şecaat ve metanetini anlasın. Bu anarşist hükümetleriyle haydut Garibaldi'leriyle papalarına kanlı bir taç giydirdinler ve bütün beşeriyet insaniyette kendilerine güldürsünler.

Ey kudret kuvvetin müessir hakikası olan Allah bu milletin çıktığı felaket yetişmez mi artık afv eyle. Bizleri düşmana muzaffer eyle yarabbi. "Dize gelir" "perde kapanır"

Beş meclisten oluşan birinci perde de piyesin girişinde Trablusgarp'ın belediye reisi Hasune Paşa ile Osmanlı hükümdarlığının bölgedeki temsilcilerinden olan Defterdar (Vali vekili) ve kumandanın konuşmasına yer verilmektedir. İtalya'nın Osmanlı'ya nota verdiği ve sahillerini bombardımana tutacağına dair telgraf alındığı ve İtalya'nın savaş ilanına karşı alınması gereken önlemler ve nasıl davranılması gerektiğine dair konular tartışılmaktadır. Ancak Hasune Paşa ise *"...İtalya tebaası olur isek rahat yaşarız. Teslim olalım"* Sözleriyle İtalyanlara karşı direnmenin anlamsızlığını savunmakla birlikte onlardan olursalar daha rahat edeceklerini dile getirmektedir. Açıkça İtalyanları savunmaktadır. Bu esnada Trablusgarp Mebusu Cami Bey şiddetle Hasune Paşa'ya karşı çıkmaktadır. Osmanlıların vatanlarını korumak uğruna mallarını canlarını ve hatta çocuklarını gözlerini kırpmadan feda

edebileceklerinin propagandası yapılmaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin ve İslamiyet'in şeref ve haysiyeti için bu yolda tek bir kişi kalmayana kadar savacaklarını dile getirmektedir. M. Sezai, geçmiş tarihe atıfta bulunarak Trablusgarp'ın Kartacalılara ait olduğunu hatırlatmaktadır. İtalyanları ise Sicilya haydutları olarak nitelendirmektedir. İtalya'nın medeniyet getireceğiz söylemlerine de gönderme yaparak medeniyetin doğu ya da batıdan değil Trablusgarp'tan doğacağı vurgulanmıştır. Hasune Paşa'nın oğlu ise babasının İtalya'yı savunmasına karşılık sert tepkilerde bulunarak babasını vatan haini olarak görür.

İkinci perdede kumandan, defterdar, Cami Bey, Hidme, Fethi Bey, Şeyh, Liman Reisi, Hasune Paşa, Seyfi Bey'in konuşmalarına yer verilir.

İKİNCİ PERDE (Sezai, 1327; s. 14-21).

Kumandan "sonra" Yaver

Kumandan: *her şey hazır her şey yerinde ahaliye silah tevzi'-i bil cümle sevahil tahakküm edildi. Gelsinler bakalım ne emriniz olur.*

Kumandan: *Buyursunlar "Yaver çıkar, Defterdar Cami Beğ gelirler"*

Defterdar: *Her şeyi hazırladık. Şehri bombardıman edemeyeceğine dair İngiltere konsolosundan vaat aldık. Eğer bombardıman ederse İngiltere hükümeti müdahale edecektir. Yalnız istihkâmatımıza top atabilecek demektir. Hariçten karaya asker çıkarabiliyorsa yine hariçten muharebe edilebileceğine beyan edilir. Şimdi şehri taarruzdan masundar İngiltere konsolosuna bir telgraf gelmiş. İngiltere'de İtalyanlar aleyhine ve ebedi dostları Osmanlılar lehine bir nümayiş yapılmış ve bu harekattan bütün sulh hükümetleri müteessir olmuştur.*

Bu hükümetlerden bizler bir asır müzaheret görmese bile milletleri elbette gösterecektir. Avrupa sosyalistleri terakki edeceği İslamiyet-i tevesü edecektir. Bundan erkan-ı hükümetler böyle haydudca harb ederler. Lakin kendilerini yine bütün dünyaya güldürmekten başka bir şey kazanamazlar.

Kumandan: *"İsa gökten inse bunlara hak telakki etse bunlar hakk tanımaz biz Osmanlılar bunlara hakkı tanıtacağız.*

Defterdar: *Maksadı izah edemiyorum.*

Kumandan: *"Buyurun efendim"*

Defterdar: *Bu Roma hükümetinin sergüzeşti tarihi insaniyeti lekeler bunların Kurun-ı Vusta'da engizisyonları, papalarının mezalimi bütün insanları kendilerine lanet-hân etmişlerdir. Böyle tarihi mazisi kanlı lekelerle mâ-lâ-mâl bir haydud çetesine Avrupa nasıl böyle zemin elleriyle tutuyor. Ve taç tahtını kendi derekelerine çıkarıyor.*

Kumandan işte tarihi tekrardan ibarettir. Mazide afv olunan bütün Roma hükümetinin hatıralarını şimdi istikbal toplarıyla tüfekleriyle soruyor. Maneviyatım bana tebşir ediyor ki enkaz-ı mezalim üzerine kurulan bu günkü Roma hükümeti ve elli senenin istiklali bir inkılab-ı azim için mahv-u nabud olacaktır. Bütün dünyanın keskin kılıçları Roma hükümetinin taç ve tahtını delik deşik edecektir.

"Cami Beğ kumandana yaklaşıp elini sıkar"

Cami Beğ: *Ey kahraman var ol "ayak sesleri"*

Kumandan: *Kim var orada*

Hidme: *"Gelerek" Efendim bir şeyh gelmiş sizi görmek istiyor. Karargâhta fark ettim. Yanında da biri var.*

Kumandan: “Düşünerek” bir tedbir olmasın acaba? “Yaver” Muayene ette buraya getir.

Hidme: Baş üstüne efendim. “Çıkar iki şahıs şeyh kıyafetinde gelirler.

-İkinci Meclis-

Evvelkiler İki Yabancı

Kumandan: Siz kimsiniz? Ve nereden geliyorsunuz? Bir haber mi getirdiniz?

Fethi Beğ: Evet bir haber

Kumandan: Nereden?

Fethi Beğ: Satvet ve şevketiyle bütün hükümetleri ser-fürû ettiren hallak-ı zîşândan

Kumandan: Ne gibi

Fethi Beğ: Feth-i mübeyyen-i halas âmin.

Kumandan: Suphanallah nedir?

Fethi Beğ: “üzerindeki elbiseyi çıkararak” tekkeye gelen kurbanın nereden geldiği sorulmaz.

Kumandan: Fethi afethi(?) “cümlesi sarıyorlar öpüşürler”

Fethi Beğ: Tunus hududundan aşâ bildik hududlar pek sıkı hele bizim taraftan kimseyi geçirmiyorlar. Böyle siyah kıyafete girerek geçebildik.

Kumandan: Çok şükür seni Allah mı gönderdi?

Cami Beğ: İstanbul’dan bir haber alabildiniz mi?

Fethi beğ: Evet Tunus’ta efkâr-ı galeyanda iken bir aralık haber aldım ki Said Paşa sadrazam olmuş. Bir rivayet vardır. Siz telgraf almıyor musunuz? Esbab-ı müdafaa hazırlandı mı?

Defterdar: Evet her şey hazırdır. Bingazi tarikiyle muhabere etmekte idik. O da bozulmuş. Şimdi Tunus tarikiyle Dersaadet’te bir telgraf çekti. Müsterih olmalarına dairdi.

Cami beğ: Ey aziz kardeşlerim Paris gibi uzak bir mahalden her türlü meşakk u mihnete katlanarak vatani muhafazaya koşan Osmanlıların arkası yere gelmez. Sizler her biriniz, bir seyyar kal’a evvelen zabt-u askerler, ecdadımız, Plevnelerde Belgradlarda Kırırmda Kars’ta, Tuna boylarında, ta Viyanalarda dilirâne ve şeciâne düşmanla çarpıştınız. Sizin babalarınız mü’eddâd(?) da Girit’te Golos’ta Dömeke’de düşmanların kafalarını ezdiler. Düşmandan kaçtılar. (Belgenin aslında kaçtılar yazıyor ancak cümlemin gidişatına bakıldığında yanlış yazıldığı görülmektedir. Kaçmadılar yazılmalıdır.) Ve evladları da bu haydud çetelerinden kaçmayacaklar. Bu makarnacıların bu kasa hırsızlarının taç u tahtını yere götürecekler. Ve bundan sonra gelecek evladlarımıza İtalyanlara karşı bir hiss-i intikam bırakacaklardır ki bu intikam bu Osmanlı intikamı İtalyanları devletler arasından sürdürecektir ve İtalya namını dünyadan kaldıracaktır. Arkadaşlar Osmanlı intikamı büyüktür. Osmanlıların maneviyatı üç yüz elli milyon nüfus üzerinde hükümdardır. Bunlara yalnız bir işaret kâfidir.

Şeyh: elle ve kıb akid inşallah inşallah ati karib ya seydi cümleten hazır.

Fethi Beğ: Kumandanlar yerlerinde mi?

Kumandan: evet kardeşim her şey yerli yerinde

Defterdar: Biz şehri gezelim. Lüzum gelen emirleri verelim.

"Bu aralık liman reisi gelir"

-Üçüncü Meclis-

Evvelkiler Liman Reisi

Kumandan: Hayrola

Reis: Şimdi İtalyanlar bir balıkçı gemisi tutmuşlar. Kaptanlarını götürmüşler. Kaptan da şu mektubu vermiş bunun usta kumandana hitabendir. Gemici götürdü bana teslim etti. Ben de acele geldim. "Mektubu kumandana verir."

Kumandan: "Mektubu açar cehren okur" iki saate kadar teslim olur ise... olmadığımız takdirde kaleleri bombardıman edeceğim.

Defterdar: Bu herif mutlaka tarih okumamış hangi tarih yazar ki mertcesine çarpışmadan ve orada sel gibi kan akıtmadan düşman gemilerini kırmadan bir Osmanlı kumandanı teslim olmuş? Bütün milletleri şecaat ve metanette hayran bırakmış namımız dünyayı sarsar Allah'ın inayetine sığınırız. Geleceği varsa göreceği de vardır.

Cümlesi: hay hay

Defterdar: Cümlemiz rida ederiz. Alçaklara mertçe mukabele etmek yiğitlerin şanıdır.

Cami Beğ: Arkadaşlar durmak zamanı değildir. Sizler askerlerin başına biz de ahali başına.

Fethi Beğ: Ey... Allah'ım bize kuvvet ve kudret düşmana hayf-u cebânet ver. Düşmanı şaşırt kalelerimize isabet ettireme zırhlılarını gark bizi muzaffer kıl yarabbi.

"Cümlesi gittiler"

-Dördüncü Meclis-

Hasune Paşa: "Sonra Oğlu" Seyfi Beğ

Hasune Paşa: "Gelerek" İstanbul Bab-ıâli çoktan burasını gözden çıkarmış. Osmanlı tebaasında bulunuyoruz. Ne kazanıyorum. Oğlu Seyfi kenardan dinler. Evet burası İtalyanların olur ise ben de yaşarım Evet İtalyanlara muavenet edeceğim. Onların bayrağını kendi elimle hükümet konağına dikeceğim. Eğer İtalyanlar burasını zabt edecekler olurlarsa beni de buraya vali tayin edecekler. Evet gidib onlara teshilat irade etmeyelim.

Seyfi Beğ: "Karşı gelerek" hayır buna muvaffak olamayacaksın

Hasune: Sefil Seyfi çekil. Benim işime karışma. Senin de aklın başında olsa benimle beraber İtalya'ya tabiat edersin.

Seyfi: Sus? Ben nasıl karışmayacağım bu mukaddes topraktan ekmek yapımında şimdi onu ecnebilere vermek için sana şerik olalım. Demek mukaddes toprağımızı al sancağımızı alçak haydud makarnacılar sen teslim edeceksin öyle mi? Söylediklerini tekmil işittim işte sen benim pederim Haşa vatan haini bir alçak o mukaddes bir isimle kabul etmem. Seni gebertecem seni vatan haini bir engerek yılanının vücud-u habais olduğunu dünya yüzünden kaldıramamış da bil ki cemiyet-i beşeriye beni takdis eder al küçük "tabancayı atar..."

Hasune: Ah bittim

Seyfi: Yarabbi sana karşı bir günah işledim fakat vatanımızı bir alçak elinden kopardığım için beni afv eyle yarabbi

“Dize gelir perde kapanır”

İkinci Perde, Osmanlı'nın dost arayışıyla başlar ve İngiltere'nin dostluğuna itimat edilmektedir. İngiltere'nin, İtalya'nın şehri bombalamasına izin vermeyeceği vurgulanmakla beraber İtalya'nın ise tüm dünyaya karşı gülünç duruma düşeceği belirtilmektedir. Papalık üzerinden ise İtalya'nın kanlı bir tarihi olduğu hatırlatılmaktadır. Böylece piyeste düşmanı karalayarak halkın gözünde itibarsızlaştırma propagandası yapılmaktadır. Bir diğer yandan piyesin ilerleyen sahnelerinde şeyh kılıklı bir yolcu gelir. Şeyhin kim olduğu herkes tarafından merak edilir. Kamufle olarak gelen adam kıyafetlerini değiştirdiğinde Paris Ateşemiliteri Kurmay Binbaşı Ali Fethi Bey olduğu görülür. Binbaşı Fethi'nin Tunus üzerinden Trablusgarp'a gelebilmesi herkes üzerinde büyük bir sevince sebep olmuştur. Bu kısımda orduya gönüllü olarak atılan askerlere gönderme yapıldığı açıkça hissettirilmiştir. Hatta Cami Bey, Fethi Bey'in gelişinden çok memnun kalarak onu övgü yağmuruna tutmuştur. Cami Bey'in Osmanlıların geçmiş başarılarına, savaşlarına da atıf yaparak tiyatroyu izleyen seyirciler üzerinde bir motivasyon etkisi yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. *“Sizler her biriniz, bir seyyar kal'a evvelen zabt-u askerler, ecdadımız, Plevnelerde Belgradlarda Kırım Kars'ta, Tuna boylarında, ta Viyanalarda dilirâne ve şeciâne düşmanla çarpıştınız. Sizin babalarınız mü'eddâd(?)da Girit'te Golos'ta Dömeke'de düşmanların kafalarını ezdiler. Düşmandan kaçtılar. Ve evladları da bu haydud çetelerinden kaçmayacaklar”* Osmanlı ordusunun savaşmaktan kaçmadığı ve cihatçı yönü ele alınarak Trablusgarp'ta da aynı şekilde o ataların çocukları olan askerlerin kaçmadan savaşacağı duygusu seyircilere iletilmek istenmiştir. Cami Bey, Panislamist göndermelerden İtalya aleyhinde yapılan ittihad-ı husumet kampanyasına kadar geniş bir alanda savaş propagandası yapmaktadır. *“Osmanlıların maneviyatı üç yüz elli milyon nüfus üzerinde hükümdardır. Bunlara yalnız bir işaret yeter”* Bu cümleden hareketle Osmanlı Devleti'nin halen hilafetin temsilcisi olmasına vurgu yapılmıştır. Dünya Müslümanlarının tek bir çağrı savaşmaya hazır olduklarını vurgular. Cihat ve hilafet kavramları üzerinden propaganda söylemleri yapılmaktadır. Tiyatro piyesinin ilerleyen safhalarında ise Osmanlı Devleti'nin ne geçmişte ne de bugün tek bir toprak parçasını dahi savaşmadan vermeyeceği vurgulanarak, devletin toprak bütünlüğünü ve korumadaki azmi ve kararlılığı gösterilmek istenmektedir. Öte yandan Osmanlıların yine savaşçı yönü vurgulanarak *“Bütün milletleri şecaat ve metanetle hayran bırakmış namımız dünyayı sarsar Allah'ın inayetine sığınırız.”* İtalya'nın Trablusgarp'ı çok kolay bir şekilde alacağız düşüncesini boşa çıkarılmak istendiği görülmektedir. İkinci perdenin son meclisinde Hasune Paşa, İstanbul'un Trablusgarp'ı gözden çıkardığını belirterek şehri İtalyanlara bırakacağını söylemesi üzerine oğlu tarafından vurulmaktadır. Bu kısımda ise vatan, toprak sevgisinin her türlü sevginin üstünde olduğunu, gerekirse bir evlat tarafından vatani uğruna babasından dahi vazgeçebileceğinin propagandasının yapıldığı görülmektedir.

Üçüncü perde de kumandan, Cami Bey, Mağribi ve Oğlu, Fethi Bey, Kadın adlı karakterler tiyatro sahnesinde yer almaktadırlar. Bu isimler Trablusgarp Savaşı'nda cephede yaşanan olayları üçüncü perdede seyircilere şöyle yansıtmaktadır;

ÜÇÜNCÜ PERDE (Sezai, 1327; s. 21-27).

Perde açıldık da- asker top başında kumandan vermek de olduğu halde görünür.

Kumandan Borazanı

Kumandan: *Mil üç derece on dört, hazır mı*

Ses: *Hazır*

Kumandan: ateş... Borazan çalar tabya sağ taraf mil sekiz derece çal "borazan çalar" "dürbünle bakarak" oh gidemiyor mutlak taşta çarptı. Borazan beş altı tabya sağ tarafa bir bıçak mil, altı derece hedefe çal "Borazan çalar". Tekrar dürbünle bakarak batıyor battı. Battı oh çok şükür" bu aralık Cami Beğ elinde kılıcı gelir"

-İkinci Meclis-

Kumandan- Cami Beğ

Cami: Elle muayenemizdir.

Kumandan: Sen misin Cami Beğ?

Cami Beğ: Evet benim

Kumandan: Kardeşim bir hasarat var mı?

Cami: Bizden yok. Galiba bir gemileri battı.

Kumandan: Evet taşta oturdu. Mermiler de batırdı. Aman azimsin şimdi sen git. Üçüncü tabyada vaziyet al boşta mermi atmasınlar.

Cami Beğ: Baş üstüne. "Cami çıkar bombardıman başlar." Bir mağribi desti diğer elinde çocuğu olduğu halde askerlere su vererek gelir.

-Üçüncü Meclis-

Kumandan Mağribi

Mağribi: Yarabbi bizi yetim mi bırakırsın. Avrupa sine-i vahşetinde açılan yaraların acısını bizden mi çıkaracaksın yok yok. Biz ölmeyeceğiz. Yaşayacağız. "Çocuklarına sarılır." Ah yavrularım sizi bensiz mi bırakacağım düşmanın Seyf-i gaddaranesine sizi kendi elimle mi teslim edeceğim. Hayır hayır ölürüm bunu göremem.

Kumandan: "Dikilerek" hayır hayır sende ölmeyeceksin yaşayacaksın ancak sizin için biz feda-yı nefis edeceğiz. Düşmanın bağırını deleceğiz. Sil sil gözlerini sil dimağı teessürünü bir intikam için akıtma Allah müstakimdir. "Mağriye kumandanın ayaklarına kapanır."

Mağribi: Allah sizi millete bağışlasın.

Kumandan: ... büyüklüğün şanıdır. Ey ulvi kadın Ey Osmanlı'nın hilali pek ismet-i senenin namusun vatanın hayatı için biz ölmeğe hazırız. "Bombardıman devamı başlar. Mağribi... Cami ve Fethi Beğler gelirler."

-Dördüncü Meclis-

Evvelkiler Cami ve Fethi Beğler

Fethi Beğ: Kaçıyorlar

Cami Beğ: At evet kaçıyorlar

Kumandan: Nasıl kaçmasınlar (Cihan titrer sebat pay-ı erbabı metanetten)

"Kenarda Mağribi çocuğuna sarılarak"

Mağribi: İsmetim!

Cami Beğ: Korkma kızım

Mağribi: Hayır korkmuyorum. Yavrularımdan son buse-i vedamı alıyorum. Bende sizinle beraberim. Ben de askerim. Endülüslerin evladı Kartacaların ahvadı. Biz Mağribi

Tuaregler. Tarık Bin Ziyad'ın su gürbeleri düşman çetelerinin kalelerine taşır idik. Şimdiye kulelerine sine açarak vatani müdafaa edeceğim evladlarımı Allah'a emanet ediyorum.

Fethi Beğ: *Of bu vakıa dil-sûz için de ne ulvi bir his sizinle vatan iftihar eder.*

Kumandan: *Gel gel elinden öpeyim ey Pakize-i İsmet "Silah sesleri işitiliyor"*

Fethi Beğ: *Yine ne var*

Kumandan: *Ne olacak köpekler yine havlıyor "Dürbünle bakar" "Bombardıman devam eder askerler daima etrafı tarassud ederler."*

Fethi Beğ: *Havlasın bakalım*

Kumandan: *Müjde müjde "Dürbünle bakar"*

Cümlesi: *Ne oldu*

Kumandan: *Torpilo bir gemileri daha çarptı bakın bakın batıyor*

Cümlesi: *Evet evet batıyor*

Kumandan: *oh yarabbi şükür. Elbette gayretullaha dokunur. Düşman şaşkırmaya başladı. Ahali-yi İslam uyandı işte onların maneviyatı bize bu zaferleri tebşir ediyor.*

Cümlesi: *İntikam intikam*

Kumandan: *Arkadaşlar tabyanın arka cihetini bir kere teftiş edelim.*

Kumandan: *Peki âlâ buyurunuz "cümlesi giderler"*

"Mağribi durduğu yerden ileri gelerek"

Mağribi: *Cesur insanlar. Hayat bunlar için hiç makamında vatanları için nasıl çalışıyorlar. Allah sizi vatanınıza bağışlasın. "Bu aralık bir diğer kadın ile on beş yaşında oğlu gelirler"*

-Beşinci Meclis-

Mağribi, Diğer Kadın, Oğlu

Kadın: *Gel oğlum gel kendimizi burada muhafaza edelim.*

Oğlu: *Valide ne için bu kadar korkuyorsun*

Kadın: *Şey oğlum askerler burada da ...*

Oğlu: *Hayır valideceğim düşmandan hayf etmem. O askerler bizi muhafaza ediyorlar. Onlardan korkma düşmandan ise asla çekinmem. Biz dünyaya ne için geldik? Sen beni ne için büyüttün? Bu yaşa getirdin? Ancak bugün için değil mi? Öyle olduğu halde ben vatanımı ifa etmeden nasıl giderim.*

Kadın: *Sen daha küçücüksün*

Oğlu: *Validem kendim küçük isem de fakat kalbim, vicdanım ve cesaretim pek büyüktür. Bir iki düşman telef edemezsem de vatanım uğrunda şehid olmağa da iktidarım yok mu? Valide ecdadımızın kanıyla yoğrulmuş olan kan kokusu bulunan bu toprağımıza makarnacıların murdar ayaklarının bastığını görmek istemem. Vatanımı müdafaa ederim vatanım yoluna ölürüm valideciğim.*

Mağribi: *Cesur çocuk Allah senden razı olsun.*

"Bu aralık içeriden acı acı bir borazan çalınır herkes birbirine karışıyor"

-Altıncı Meclis-

Kumandan Fethi ve Hacı beğ Zabitanlar

Kumandan: *gelerek herkes silah başına*

Fethi Beğ: *Düşman karaya asker çıkarmaya başladı*

"Umum askerler gelir"

Kumandan: *Ey arkadaşlar, kardeşler analarımız babalarımız bizi bu günler için doğurdu, vatan bizi bugün için büyüttü cenab-ı hakk da bizi bunun için yaşattı. Allah'ımıza vatanımıza milletimize bugün hizmet edeceğiz. Allah'ını vatanını seven benimle beraber gelsin haydin arş ileri*

Cümlesi: *Allah Allah*

Oğlu: *Allah'ımı da vatanımı da severim ve seve seve ölürüm "giderler"*

Kadın: *oğlum, oğlum...*

Mağribi: *Ey taştan katı olan yürek sen hala oğlunu düşünüyorsun ne duruyorsun hiç olmazsa biz de yaralı kardeşlerimize yardım ederiz. "Birden kılıcı alıp hey Allah'im sen kuvvet ihsan eyle düşman alçağını perişan ve berbad eyle yarabbi. Silah sesleri devam eder iki dakika sonra ağır ağır perde kapanır."*

Üçüncü perdede düşman gemilerinin batırıldığına dair devran eden söylentilerle Osmanlı ordusunun başarısı vurgulanmak istenir. Öte yandan Trablusgarp'ta yaşayan yerli halkın desteğinin de olduğu seyircilere yansıtılmak istenir. Bu düşünceden hareketle de Arap-Berberi yerli unsurlarından olan Magribi kadının elinde sus testisiyle ordugaha gelip yardım etme isteğini konu edinir. Savaştan korkmayan Magribi kadının vatan sevgisi ve şuuru işlenir. Kadın atalarının "Kartaca, Endülüs, Tarık Bin Ziyad ve Turegler" olduğunu vurgulayarak düşmandan korkmadığını ve Osmanlı ordusunun yanında olduğunu dile getirir. M. Sezai, Osmanlı ordusunun yanında yer alan yerli halkı unutmamaya Arap- Osmanlı ordusunun ittifakını, birliğini piyesinde vurgulamıştır. Bir diğer yandan da orduya düşmandan korkup sığınan bir küçük çocuk ve annesi arasında geçen konuşmaya yer verilir. Küçük çocuk, vatanını korumak uğruna cepheye gitmek ister. Bu küçük çocuk, şehit olmak arzusuyla yanıp tutuşan bir genç gibi karakterize edilir. Yazar büyük küçük, yaşlı çocuk demeden herkesin canı pahasına da olsa vatanını savunmaya hazır olduğunu bir kez daha vurgular.

Tiyatronun son perdesinde ise yer alan Şeyh, Fethi Bey, Kumandan, Cami Bey karakterlerinin konuşmasına yer verilmektedir.

DÖRDÜNCÜ PERDE (Sezai, 1327; s. 27-31)

Perde küşade olduğunda: tabyalardan bir saat mesafede çadırlar olduğu halde Kumandan Fethi Beğ Cami Beğ birkaç zabıt urban şeyhleri müzakere etmekte olduğu görünüyor.

-Birinci Meclis-

Şeyh Kumandan Fethi Beğ Cami Beğ

Şeyh: *Efendim hücum etmek için ne yolda tedbir ediyorsunuz?*

Kumandan: *Bu gece saat beşte umumi bir hücum yapmak için bazı tedbirler ittihazanedeyim.*

Cami Beğ: *Düşman sağ tarafa meyletmektedir.*

Fethi Beğ: Zanneder isem mevcut pek azdır.

Cami Beğ: Bizim mevcudumuz ne kadardır?

Kumandan: Düşmana karşı kafiye eder.

Şeyh: Bir iki saat kadar Şeyh Nusret refakatinde bin iki yüz kişi hemen bize iltihak etmek üzeredir.

Cami Beğ: O halde bu gece baskında mutlaka muvaffakiyet hasıl olacaktır.

Kumandan: Yüzde yüz muvaffakiyet olur.

Şeyh: Efendiler bizim her birimiz düşmanın gözüne min tarafillah beş görünmekteyiz.

Hacı Beğ: Zanneder isem düşman Bingazi'de çok telefat vermiş

Kumandan: Evet Derne'de büyük muzafferiyet var

Cami Beğ: Dün gece Derne'ye muhasır eden düşmana pek çok telafat verdirerek istirdad etmişler.

Fethi Beğ: Oradan gelen bir sağı dün gece tamamen Derne'ye gayet parlak bir surette geriye alındığını ve düşmanları denize döktüklerini söylüyor.

Kumandan: İnşallah cenab-ı hakkın inayetiyle Osmanlı kardeşlerimizin gayretiyle biz de bu gece şehri zabta muvaffak oluruz.

Cümlesi: İnşallah inşallah

Kumandan: "Zabıta hitaben" ...

Zabit: Baş üstüne efendim

Kumandan: bu akşam edeceğimiz hareket hakkında bazı tafsilat vereceğim.

Cami Beğ: pek ala olur pek ala olur "boru çalınır asker toplanmaya başlar"

Kumandan: Ey kardeşlerim bu akşam düşmana umumi bir hücum yapacağız. Bakınız şimdi yokdur sizden beklediğim hidmetin ümid ettiğimiz... olarak çalıştığınızı ve düşmanın kurşun ve küllerine karşı göğsünüzü açıp koştüğünüzü gördüm. Allah sizin gibi mert evladları vatana bağışlasın bu akşamki edeceğimiz hücumda metanetinizi muhafaza edib düşmanın ka'lamıza diktiği o bayrağını yarın sabah inşallah Osmanlı sancağıyla... olmuş göreceğiz. Haydi kardeşlerim hazır olunuz gideceğiz. Tarihimize şanlı bir bayrak bırakmaya gideceğiz. Cenab-ı hakk cümlenize muvaffakiyet ihsan buyursun.

Cami Beğ: Kardeşlerim vatan ve millet uğrunda şehid olmak bin yıl yaşamaktan daha evladır. Ecdadımızın ervahları ve kemikleri bize doğru bakarak "bizi bu alçakların ayakları altında çiğnetmeyiniz geliniz bizi bu köpeklerin ayakları altından kurtarınız" diye feryad ediyorlar. Gidelim yavrularım gidelim de ecdadımızın kemiklerini kurtaralım.

Kumandan: Arş ileri yaşasın Osmanlılar cümlesi gittiler

Tablo Kalkar

Arkası: Trablus'ta Seyyid El Mısiri tabyasında üstünde İtalya bayrağı dikmiş birkaç İtalyan kendi kendilerine etrafı tarassut etmekte olduğu görünür. Bu ara hepsi birbirine karışır. Silah sesleri işitiliyor. Etrafa koşuşmaya kumandan önde Cami Beğ ve zabitanlar şeyhler askerler Arablar gelmeye başlarlar. Muharebe devam eder.

Askerler şeyhleri Arablar "Allah Allah Allah Allah" Cesur kumandan elinde Osmanlı bayrağı olduğu halde gelerek İtalya bayrağını kaldırıp yerine Osmanlı bayrağını diker.

Kumandan: *Ey aziz kardeşler işte Osmanlıların şecet-ı fealiyeti bu mukaddes bayrağımızla ilan oldu Hamd olsun cenab-ı hakkın inayetiyle ve sizlerin gayretinizle Sultaniye Ka'lasını zapt ettiniz. Geliniz mukaddes Osmanlı sancağımızın etrafına toplanınız. Tarihimize yaldızla yazılacak bir yaprak ilave ettiniz. Allah cümlemenizi vatana, millete bağışlasın. Yaşasın Osmanlı ve Urbanlar yaşasın kahraman askerler.*

Cümlesi "yaşasın, askerlerimiz mâh-tâblar yanar"

Son perdede ise Trablusgarp ve savaşın yaşandığı diğer şehirlerde İtalyanlara karşı direnişin, savunmanın genel durumu hakkında bilgi verilir. Osmanlı ordusunun düşmana gece baskını yapması konu edinir. Aynı zamanda bölgenin ileri gelen şeyh ailelerinin de desteği olacağı vurgulanmaktadır. İtalya'nın, Trablusgarp'ta yaşayan şeyh ailelerini kendi tarafına çekmek için yaptığı faaliyetlere rağmen şeyhler ve beraberindekilerin Osmanlı yanında olduğu hatırlatılmak istenmektedir. Mücahitlerin İtalyan askerlerini denize döktüğünü ve gece baskınlarında İtalyan tabyalarını ele geçirilmesi sonucu Osmanlı bayrağının kalelere dikilmesi gibi sahneler canlandırılarak zafer duygusunun yaşatıldığı görülmektedir. Böylelikle halkın da duygu ve motivasyonlarını diri tutulmaya çalışıldığı ifade edilebilir.

"Kardeşlerim vatan ve millet uğrunda şehid olmak bin yıl yaşamaktan daha evladır. Ecdadımızın ervahları ve kemikleri bize doğru bakarak "bizi bu alçakların ayakları altında çiğnetmeyiniz geliniz bizi bu köpeklerin ayakları altından kurtarınız" diye feryad ediyorlar. Gidelim yavrularım gidelim de ecdadımızın kemiklerini kurtaralım."

Nidalarıyla yine cihat ve şehitlik duygularının doruklara çıkarılmak istendiği ve bu duyguların propagandası yapıldığı görülmektedir. Piyes, Osmanlı ordusunun İtalya'yı mağlup etmesiyle ve "Yaşasın Osmanlı ve Urbanlar yaşasın kahraman askerler" nidalarıyla bitirilir.

M. Sezai'nin tiyatrosu genel olarak değerlendirilecek olursa Osmanlı ordusunun büyüklüğünden, geçmişte zaferle sonuçlanan savaşlardan ve seferlerden esinlenerek atalarının zaferleri ve cihad duygusu vurgulanmaktadır. Aynı zamanda yerli halkın yani Urbanların Osmanlı yanında olması, İslam dünyasının Osmanlı yanında olması, büyük küçük demeden her kesimden her yaştan ve cinsiyetten insanların cepheye gitmekte, savaşmakta gönüllü olduklarının propagandası yapılmaktadır. Milli ve dini duyguların harekete geçirildiği ve bu duyguları kullanarak Osmanlı halkı üzerinde tesir bırakılmak istendiği görülmektedir. Vatanseverlik dozajının yüksek olduğu söylemlerin benimsendiği görülmektedir. Kaleme alınan piyeste büyük çoğunlukla yaşanan olayların doğrudan piyes olarak kurgulanıp anlatıldığı görülmektedir. Kahramanların gerçek hayattan esinlenerek var edildiği ve canlandırdıkları rolü yansıttıkları görülmektedir. Örneğin, Hasune Paşa, Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'nın yanında yer almıştır. Ya da gönüllü olarak cepheye giden genç subayların türlü zorluklardan geçerek bölgeye geçmesi reel hayatta yaşanan olaylar arasındadır. Bir başka gerçeği yansıtan durum ise yerli halk ve Osmanlı askerlerinin birlikte hareket etmesidir. Yerli Arap ve Türklerin ittifakı anlatılmıştır. Ancak son perdede yer alan Osmanlı zaferi ve İtalyan askerlerinin mağlubiyetinin anlatıldığı son kısımda tarihi hakikat değil de arzulanan sonun yazıldığı görülmektedir.

Sonuç

20. yüzyılda Tiyatronun hem eğlendirici yönünün olması hem de okuma yazma bilip bilmediğine bakılmaksızın özellikle okur-yazarlık oranı düşük olan toplumlarda geniş halk kesimlerine ulaşabilmesi sayesinde önemli ve etkili sonuçlar doğuran güçlü bir iletişim aracı olduğunu söyleyebiliriz. İncelenen tiyatro eserinde, kurgusal ve eğlenceli tiyatro çalışmalarının

aksine savaşları konu edinen tiyatro çalışmalarının gerçek hayattan, kişilerden ve yaşanmışlıklardan etkilenecek sahnelendiği görülmektedir. Bu tarz tiyatrolarda amaç eğlenmek değil halkı bilgilendirmek olduğu gibi belli bir konu üzerinde mesaj vermeyi hedeflemiştir. Tıpkı M. Sezai'nin Cihad-ı Mukaddes Yahud Trablusgarp'ta Osmanlı- İtalya Cengi adlı piyesinde olduğu gibi. M. Sezai, karakterleri gerçek hayatta var olan kişilerden oluşturmuştur. Kısa bir süre önce yaşanmış olan olayın sahnelenerek geniş kitlelere aktarılması hedeflenmiştir. Böylece halka Trablusgarp Savaşı hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca yine kahramanlık, vatan sevgisi, cihad çağrısı, cephede Türk- Arap ittifakı gibi konular işlenerek milli duygular ön plana çıkartılmıştır.

Kaynakça

- BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 3811/285770.
 BOA, Dahiliye Evrak Odası Kalemi (DH. EUM.VRK), 2/35.
 BOA., Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI), 140/1.
 BOA., Dahiliye Hukuk (DH.H....), 37/7.
 Çağın, Ş. (2010). II. Meşrutiyet Döneminde İzmir'de Çıkmış Olan Mizah Gazeteleri - Edebiyat, *Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi*, sayı 28, s. 117-144.
 Güneş, G. (2005). II. Meşrutiyet'te İzmir'de Tiyatro Yaşamı, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı 18, s. 151-170.
 Ulucutsoy, H. (2020). Cihattan İttihatçı Propagandaya: Osmanlı Savaşlarında Propaganda ve Edebiyat (1828-1912), İstanbul: Libra Yayınevi.
 Karaburgu, O. (2025). Hürriyetin Sancılı Çocuğu: II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, cilt 13, sayı 43, s. 443-455.
 Sezai, M. (1327/1911-1912). Cihad-ı Mukaddes yahut Trablusgarp'ta Osmanlı-İtalya Cengi, İzmir: Keleşyan Matbaası.
 Şengül, A. (2009). Türk Tiyatrosunda Tarih, *Turkish Studies*, cilt 4, 1931- 1987.
 Töre, E. (2009). Türk Tiyatrosunun Kaynakları, *Turkish Studies*, cilt 4, 2181- 2348.